

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаци

Департман за психологију
Филозофског факултета у Нишу

Годишњака за психологију

Редакција

Весна Анђелковић
главни и одговорни уредник

Александра Костић
Татјана Стефановић-Станојевић
Небојша Мајсторовић
Вања Ковић
Владимир Хедрих

Међународни савет
Philip G. Zimbardo
Cecile Dillon
Andreas Hamburger
Marina Ajduković
Violeta Arnaudova
Dean Ajduković

Секретар редакције
Душан Тодоровић

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Тирила и Методија 2
godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Часопис је објављен уз финансијску подршку
Министарства просвете и науке Републике Србије.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Vol. 11, No. 13, 2014

Ниш 2016.

PERIODIKA

Series
Annuals

Psychology Department
Faculty of Philosophy, Niš

Annual Report - Psychology

Editorial Board

Vesna Anđelković

Editor in Chief

Aleksandra Kostić

Tatjana Stefanović-Stanojević

Nebojša Majstorović

Vanja Ković

Vladimir Hedrih

Međunarodni savet

Philip G. Zimbardo

Cecile Dillon

Andreas Hamburger

Marina Ajduković

Violeta Arnaudova

Dean Ajduković

Editorial Assistance

Dušan Todorović

Address

Faculty of Philosophy, Niš

18000 Niš

Ćirila i Metodija 2

godisnjak.psi@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

This annual is financially supported by
Ministry of Education and Science, Republic of Serbia.

SADRŽAJ

Slavica Tutnjević Pana sposobnost kategorizacije: kako djeca uzrasta do dvije godine grupišu objekte u kategorije?	7
Ivana M. Jakšić, Smiljana Jošić Subjektivni doživljaj dečijih i odraslih lica kod dece i odraslih	21
Đurđa Soleša-Grijak Jezik kao faktor psiholingvističkog pazvoja dece oštećenog sluha	41
Svetlana Borojević Efikasnost podijeljene pažnje	53
Vladimir Obradović, Radmila Magušić Korištenje mobitela tijekom vožnje	63
Aleksandra Mihajlović, Anđelija Stojanović Osobine ličnosti i motiv postignuća kod studenata psihologije	79
Kristina Ranđelović, Snežana Stojilković Self-orijentacija i subjektivna i psihološka dobrobit kod studenata	97
Dušan Todorović, Milena Vujičić, Maja Ignjatović Dimenzije partnerske afektivne vezanosti, kvalitet interakcija u primarnoj porodici i potreba za psihološkim savetovanjem kod studenata različitih fakulteta	111
Nikola Ćirović, Aleksandar Rangelov Povezanost vaspitnih stilova roditelja sa obrascima afektivne vezanosti prema bogu ..	135
Fiorenzo Laghi, Roberto Baiocco, Grazia Gurrieri Parasocijalni odnosi sa medijskim ličnostima u ranoj adolescenciji	145
Vesna Anđelković, Ivana Zubić Rezilijentnost i kvalitet života u odraslom dobu	153
Jelena Šakotić-Kurbalija, Dragan Kurbalija, Ivana Mihić, Jovana Jestrović Predikcija potencijala za razvod na osnovu ženine percepcije kvaliteta bračnog odnosa	167
Jelena Manojlović, Mina Aleksić, Nevena Čalovska Hercog Terapeutovo samorazotkrivanje u terapijskom procesu: prednosti i rizici	179
Milica Mitrović Teorija uma	191

CONTENTS

Slavica Tutnjević	
Early categorization development: how do infants group objects into categories?	7
Ivana M. Jakšić, Smiljana Jošić	
Subjective experience of children's and adults' faces in children and adults	21
Đurđa Soleša-Grijak	
Factors of psycholinguistic development of hearing impaired children	41
Svetlana Borojević	
Efficacy of divided attention	53
Vladimir Obradović, Radmila Magušić	
Using a cell phone while driving	63
Aleksandra Mihajlović, Anđelija Stojanović	
Personality traits and achievement motivation in students of psychology	79
Kristina Ranđelović, Snežana Stojiljković	
Self-orientation and subjective and psychological well-being of students	97
Dušan Todorović, Milena Vujičić, Maja Ignjatović	
Dimensions of the affective attachment in partner relationships, the quality of interactions within the primary family and the need for psychological counselling with students of different faculties	111
Nikola Ćirović, Aleksandar Rangelov	
The link between parenting styles and attachment to god	135
Fiorenzo Laghi, Roberto Baiocco, Grazia Gurrieri	
Arasocial relationship with media figures in early adolescence	145
Vesna Anđelković, Ivana Zubić	
Resilience and quality of life in adulthood	153
Jelena Šakotić-Kurbalija, Dragan Kurbalija, Ivana Mihić, Jovana Jestrović	
Prediction of potential for divorce based on the wife's perceptions of marital quality	167
Jelena Manojlović, Mina Aleksić, Nevena Čalovska Hercog	
Therapist's self-disclosure in the therapeutic process: benefits and risks	179
Milica Mitrović	
Theory of mind	191

RANA SPOSOBNOST KATEGORIZACIJE: KAKO DJECA UZRASTA DO DVIJE GODINE GRUPIŠU OBJEKTE U KATEGORIJE?

Apstrakt

Tema ovog rada je sposobnost kategorizacije kod djece od rođenja do druge godine. Najprije prikazujemo teorijsku podlogu i praktični značaj izučavanja sposobnosti kategorizacije kod djece u ranom djetinjstvu. Pojam kategorizacije je definisan, upoređen i razgraničen sa njemu srodnim pojmovima, te su objašnjeni motivi za istraživanje ove oblasti psihologije. Zatim je izložen teorijski okvir u kojem se kreću istraživanja ranih sposobnosti kategorizacije u posljednjih nekoliko decenija, te pregled savremenih istraživanja o ranoj sposobnosti kategorizacije. Na kraju, izložen je niz otvorenih pitanja i problema u ovoj oblasti kao i smjernice za dalja istraživanja na srpskom jeziku.

Кljučне rijeчи: kategorizacija, grupisanje, rano djetinjstvo, rani razvoj pojmova

Uvod

Sposobnost djece da svijet koji ih okružuje postepeno organizuju i svrstavaju u kategorije jedna je od osnovnih odlika kognitivnog sistema koja djetetu omogućava da svijet sagleda u, za njega i njegovo kulturno okruženje, smislenim i razumljivim okvirima. Cilj ovog rada je da domaćoj naučnoj javnosti predstavi nalaze savremenih istraživanja sposobnosti kategorizacije kod djece u prvim godinama života. S obzirom na to da je ova tema relativno nova u domaćoj literaturi, u radu ćemo najprije uvesti i definisati osnovne pojmove iz oblasti kategorizacije, te objasniti zašto je ta tema značajna za razmatranje. Zatim ćemo izložiti teorijski okvir u kojem se kreću istraživanja ranih sposobnosti kategorizacije, s posebnim akcentom na izvore informacija na osnovu kojih djeca svrstavaju objekte u kategorije, te na pitanje uloge jezika u procesu kategorizacije. Nakon toga, daćemo pregled glavnih naučnih saznanja o ranim sposobnostima kategorizacije i na kraju, prodiskutovaćemo niz otvorenih pitanja i neriješenih problema u ovoj oblasti, te predložiti smjernice za dalja istraživanja.

Šta je to kategorizacija?

Prije svega, radi lakšeg razumijevanja, definisaćemo pojam kategorizacije za potrebe ovog rada. Ugledajući se na definicije ponuđene u zborniku radova o kate-

gorizaciji u ranom djetinjstvu (Rakison & Oakes, 2003), definisaćemo kategorizaciju kao *svrstavanje različitih svojstava, predmeta, bića ili događaja u kategorije na osnovu nekog principa ili pravila*. Termin *grupisanje* ćemo u ovom tekstu tretirati kao sinonim termina *kategorizacija*, kao što je to najčešće i slučaj u psihološkoj literaturi, a kao sinonim ćemo tretirati i termin *svrstavanje*, koji je najbliži duhu našeg jezika.

U navedenoj definiciji nije eksplicitno naveden jedan element koji se veoma često spominje u literaturi o kategorizaciji kod djece, a za koji smatramo da zahtijeva posebno pojašnjenje u našem kontekstu. Kako navodi Kvin (Quinn, 2002, str. 85), u savremenoj literaturi o kognitivnim naukama, termin kategorizacija se odnosi na prepoznavanje različitih jedinica kao „članova iste kategorije, zasnovane na nekoj internalizovanoj predstavi koju zovemo shema (Anderson, 1995; Mandler, 1997), pojam (Smith & Medin, 1981), ili predstava kategorije (Quinn & Eimas, 1997)“. Drugim riječima, formiranje kategorija kod djece se obično vezuje za postojanje mentalnih predstava tih kategorija, i to na izuzetno ranom uzrastu, već tokom prvih mjeseci života. Ovakvo shvatanje je potpuno u skladu sa uobičajenim psihološkim viđenjem pojmova, prema kojem oni jesu mentalne predstave, iako u filozofskim raspravama o pojmovima postoji i drugačije stanovište prema kojem su oni apstraktne tvorevine koje postoje nezavisno od ljudskog uma (Margolis & Laurence, 2007). Dakle, sa uobičajenog stanovišta kognitivnih nauka, a pogotovo psihologije, često se govori o *razvoju pojmova u ranom djetinjstvu (early concept development)*, odnosno o *razvoju prelingvističkih pojmova (prelinguistic concepts)* (vidjeti, npr. Mandler, 2007; Rakison & Oakes, 2003; Waxman & Lidz, 2006).

Cilj ovog pojašnjenja je da se izbjegne zabuna koja bi mogla nastati ako se termin pojmovi tumači u svjetlu teorije Vigotskog (1977), koja se u literaturi sa područja bivše Jugoslavije često pominje u kontekstu razvoja pojmova (vidjeti npr. Pešić-Matijević, 1995; Puljak, 2008). U ovoj teoriji, pojmovima se smatraju kompleksne mentalne tvorevine koje se potpuno formiraju tek tokom adolescencije, pa i odraslog doba. U centru formiranja pojmova je: „funktionalna upotreba riječi kao sredstva voljnog usmjeravanja pažnje, apstrahovanja, izdvajanja pojedinih obilježja, njihovog sintetizovanja i simbolizovanja pomoću znaka.“ (Vigotski, 1977, str. 180). Stoga se „vrlo rana upotreba u govoru djeteta onih riječi koje u govoru odrasla čovjeka zamjenjuju najviše oblike apstraktnog mišljenja“ (Vigotski, 1977, str. 179) ne može smatrati upotrebom pojmova. Kvin (2011) se u najnovijem pregledu istraživanja iz oblasti kategorizacije, iz sličnih razloga, zalaže da umjesto „pojam“ kod male djece koristimo termin „predstava kategorije“. Iako ova predstava kategorije nije dorasla pravom vigotskijanskom pojmu, ona je ipak mnogo više od senzo-motorne sheme, jer omogućava ne samo prepoznavanje ranije viđenih objekata, nego i uopštavanje znanja na nove primjerke kategorije koje dijete ranije nije vidjelo. Prema Kvinu (2011) o predstavi kategorije možemo da mislimo kao o fascikli, odnosno folderu na računaru, u kojem su smješteni podaci za određenu kategoriju, npr. mačke. Vremenom, kako dijete raste, ova fascikla će se popunjavati informacijama, ali njen razvoj počinje već od prvih mjeseci života. Drugi uticajni autori ovu dilemu pojednostavljaju daleko više, pa predlažu da kategorijom zovemo grupu objekata u

spoljašnjem svijetu, dok pojmom zovemo grupu tih istih objekata u našim glavama, bez obzira na stepen „popunjenosti“ tog pojma (Murphy, 2010).

U svakom slučaju, za potrebe ovog rada, držaćemo se termina *kategorija* za označavanje skupine svojstava, predmeta, bića, ili događaja koji su svrstani zajedno na osnovu nekog pravila ili principa (Rakison & Oakes, 2003). Termin *pojam* odnosiće se na mentalnu predstavu te kategorije za kakvu su, prema mnogobrojnim istraživanjima (Quinn, 2011), sposobna djeca već tokom prvih mjeseci života. Sposobnost *kategorizacije* odnosiće se na *svrstavanje različitih svojstava, predmeta, bića ili događaja u kategorije na osnovu nekog principa ili pravila*.

Značaj kategorizacije za normalno funkcionisanje kognitivnog sistema

Odakle potiče interesovanje u razvojnoj psihologiji za sposobnost kategorizacije? Najprije, kategorizacija čulnih iskustava je neophodna kako bi se bezgranična raznovrsnost draži koje bombarduju nervni sistem od samog rođenja smanjila na doživljiv i nervnom sistemu prihvatljiv broj elemenata. Primjer koji se za to obično navodi (npr. Quinn, 2002) jesu boje: procjenjuje se da postoji približno sedam miliona boja koje bi naš nervni sistem mogao da opazi i razlikuje jednu od druge, kada bi zanemario postojeću uvriježenu podjelu na desetak ili dvadesetak boja, zavisno od jezika i kulture koji podjelu definišu. Naravno, filozofi su se ovim pitanjem bavili vijekovima prije nas. Recimo, Džon Lok (1690/1964, tom 2, kako navodi Bloom, 2000), zapitavši se zašto opšti pojmovi, ili ono što bismo danas nazvali zajedničkim imenicama, uopšte postoje u jeziku, najprije navodi da posmatranje svijeta u isključivo pojedinačnim idejama naprosto prevazilazi ljudske sposobnosti pamćenja. Uostalom, ovaj problem nije zaobišao ni beletristiku, pa je tako u priči „Funes ili pamćenje“ (Borhes, 2000), opisan čovjek, koji je nakon povrede usljed pada dobio čudesnu sposobnost apsolutnog pamćenja, ali je istovremeno izgubio sposobnost da zapamćene informacije u bilo kom obliku svrstava u kategorije: „Ne samo da je uz krajnji napor razumevao da generički simbol pas sadrži u sebi mnogobrojne, međusobno i po obliku i te kako različite životinje; smetalo mu je i što se pas u tri sata i četrnaest minuta (viđen iz profila) zove isto kao i onaj u tri i četvrt (viđen anfas)“ (str. 75).

Kategorizacija je, dakle, neophodna za funkcionisanje ljudskog pamćenja i korištenja zapamćenih informacija (Gelman & Meyer, 2011). Bezgraničan bi bio broj informacija za pamćenje, i praktično nemoguć zadatak prisjećanja ukoliko pamćenje već od prve godine života ne bi bilo organizovano u određene kategorije. Takođe, svaki novi susret sa predmetom ili bićem koje ranije nismo sreli bi zahtijevao novu obradu i novu stavku u našem nervnom sistemu. Međutim, svakodnevno iskustvo nas uči da su djeca već tokom prve godine života u stanju da, kada prolaze kraj određenih četvoronožnih, krznom prekrivenih bića, različitih oblika i veličina, koja nikada ranije nisu sreli, svrstaju te nove članove u već postojeću kategoriju „av-av“, koliko god nesavršena ona bila na tom uzrastu (Waxman & Gelman, 2009). Ne samo da djeca svrstavaju pse u jednu kategoriju, nego su sposobna da u tu kategoriju

uključite i sličice pasa, igračke sa likom pasa, itd. U ovom smislu, sposobnost kategorizacije u stvari se i ne razlikuje mnogo od sposobnosti apstrahovanja, pa tako: „...ako prihvatimo da svaki čin kategorizacije, veliki ili mali, zavisi od selektivnog apstrahovanja jednih osobina, a zanemarivanja drugih osobina, onda možemo reći i da su sve kategorije apstraktne“ (Cohen & Lefevbre, 2005).

Druga ključna funkcija kategorizacije je da omogući proširivanje znanja o jednom članu kategorije na sve prošle i buduće članove kategorije, a time i da omogući predviđanje (Gelman & Meyer, 2011). Na primjer, ukoliko neko biće smatramo pripadnikom kategorije pasa, onda ćemo zaključiti da ono umije da laje i reži, da voli meso i kosti, i da maše repom kada je zadovoljno, bez obzira na to što ga još uvijek nismo vidjeli ni u jednoj od datih situacija.

Osnovne teorijske dileme o razvoju kategorizacije

Istorijski gledano, prva istraživanja kategorizacije temeljila su se na dvije različite pretpostavke. Prva pretpostavka je u duhu Sapir-Vorfove hipoteze (Kromer, 1997): objektivna realnost (ukoliko takva postoji) je u potpunosti „nesređena“ i dijete će tek uz pomoć jezika moći da počne da je „sređuje“, prema unaprijed datim kategorijama karakterističnim za djetetov jezik i kulturu. I zaista, nesumnjivo je da već tokom prve godine života uveliko počinju susreti sa pojmovnim načinom razmišljanja koje u svijet djeteta putem jezika uvode odrasli. Kao što to Vigotski navodi: „Riječ se nikad ne tiče samo jednog posebnog predmeta, nego cijele grupe ili cijele kategorije predmeta. Usljed toga svaka riječ predstavlja skriveno uopštavanje.“ (Vigotski, 1977, str. 43). Učeci, na primjer, šta je to krava, dijete tokom prve godine života svakodnevno ima priliku da čuje riječ krava kada mu se pokaže šarena plišana krava, malena keramička krava, nacrtana krava na „milka“ čokoladi, i prava, velika krava na livadi. Ova četiri predmeta izuzetno se razlikuju po boji, obliku, veličini, i drugim očiglednim svojstvima. Možemo pretpostaviti da ono što podstiče dijete da ipak potraži zajedničke karakteristike ovih predmeta i bića jeste upravo sama riječ krava. Čuvši istu riječ upotrijebljenu za perceptivno znatno različite predmete i bića, možemo reći da je dijete „pozvano“ da formira kategoriju krave tako što će potražiti šta je to zajedničko svim predmetima koji nose ovo ime (Waxman & Markow, 1995; Waxman & Braun, 2005). Slično je, recimo, i sa rječju keks – niz predmeta različitog oblika, boje, veličine, teksture i ukusa zovu se keks, pa možemo pretpostaviti da je iz dječije perspektive ključna stvar koja je zajednička za sve ove predmete upravo njihovo ime. Naravno, zajednički je i podražaj koji na čulo ukusa proizvodi šećer, ali parče hljeba namazano „nutelom“, kašika meda ili bombona imaju sličan efekat, a pri tome ih ne zovemo keks, što dijete veoma brzo nauči.

Međutim, postoji i drugačija pretpostavka koja od djeteta ima nešto veća očekivanja. Ona se zasniva na činjenici da realnost i nije baš potpuno „nesređena“, već se sastoji iz određenih skupina povezanih svojstava. Ovo je mnogo jasnije na vrlo pojednostavljenom primjeru: skupina stvorenja koja često vidimo da lete imaju perje, kljun i krila, a skupina stvorenja koju najčešće vidimo da trčkaraju po gradu

imaju četiri noge, rep, krzno i laju. Drugim riječima, i prije nego što dijete uspije da poveže riječi koje čuje od odraslih sa svojim svakodnevnim opažanjima, ono će zasigurno primijetiti i upamtiti određene pravilnosti u organizaciji svijeta u kojem živi i bez posredstva jezika (Sloutsky, 2003; Sloutsky & Fisher, 2011). Glavni predstavnici ovog stava smatraju da je razvoj sposobnosti kategorizacije u potpunosti zasnovan na mehanizmima opažanja, pažnje, pamćenja i učenja, uz pomoć kojih dijete uočava međusobne sličnosti, razlike i druge odnose koji su relevantni za formiranje kategorija. Sposobnost kategorizacije je, prema tome, rezultat učenja u ranom djetinjstvu, i to učenja zasnovanog na statističkim pravilnostima koje postoje u svijetu koji nas okružuje.

Slične dileme koje se tiču izvora informacija koje djeca koriste za formiranje kategorija, ali i mehanizama na kojima se zasniva proces kategorizacije opisane su u anglosaksonskoj literaturi pod raznim nazivima. Na primjer, niz naučnih rasprava dostupan je pod ključnim riječima *perceptual vs. conceptual view*, a odnosi se na to da li se kategorije formiraju na osnovu percepcije ili na osnovu pojmovnog mišljenja (Quinn & Eimas, 1997; Rakison & Oakes, 2003). Takođe, radovi koji se bave dilemom nazvanom *coherence-based approach vs. knowledge-based approach* nastoje da pruže odgovor na pitanje da li se kategorizacija zasniva na opažanju statističkih pravilnosti u svijetu koji nas okružuje, ili su te pravilnosti nedovoljne, te se odgovor mora tražiti u naslijeđenim mehanizmima (Sloutsky & Fisher, 2011).

Vaksmanova i Gelmanova (Waxman & Gelman, 2009) slikovito su predstavile sličnu dilemu pod interesantnim naslovom: *dijete-analitičar* naspram *djeteta-teoretičara*. „Mali analitičar“ veoma rano počinje maksimalno da koristi svoja čula, opažanje, sposobnosti pažnje i učenja, te logičke sposobnosti kako bi u svijetu koji ga okružuje uočio pravilnosti na osnovu kojih će da formira kategorije (Sloutsky, 2003; Sloutsky & Fisher, 2011). Ako posmatramo problem sa ovog stanovišta, djeca mogu da se oslone na očigledna svojstva kao što su boja, oblik i veličina, na osnovu kojih će uočiti sličnosti među različitim predmetima i svrstati ih u jednu kategoriju. Na primjer, dijete relativno brzo i lako može da nauči da niz okruglih predmeta istog ili sličnog oblika pripada kategoriji koje zovemo lopta.

Za razliku od „malog analitičara“, „mali teoretičar“ ne oslanja se samo na očigledna svojstva predmeta, već posjeduje i rudimentarnu sposobnost pojmovnog mišljenja (Mandler, 2007), naivne teorije o svijetu koji ga okružuje (Gelman & Meyer, 2011), kao i *a priori* znanje koje mu olakšava da realnost grupiše u relevantne kategorije (Carey, 2009). Naime, autori koji zastupaju ovaj stav smatraju da bi zadatak kategorizacije za djecu bio nemoguć ako bi njihov jedini izvor informacija bio ono što usvajaju putem čula. Ovakav stav dosta podsjeća na tezu oskudnosti jezičkog podsticaja (*poverty of stimulus*) Čomskog, prema kojoj bi za dijete bilo nemoguće da nauči da govori ako se oslanja samo na ono što čuje u svojoj okolini (Chomsky, 2002).

Kao i sa ostalim dihotomijama u psihologiji, i ovdje se kao alternativa nude kompromisna rješenja prema kojima je i jedno i drugo, u ovom slučaju i očigledna i apstraktna svojstva predmeta, jednako važno (vidjeti npr. Quinn & Eimas, 1997; Rakison & Oakes, 2003; Waxman & Gelman, 2009, za širi prikaz ovih dilema).

Recimo, jedno takvo rješenje nudi kompjutersko modeliranje vještačkih neuronskih mreža programiranih po principima prema kojima funkcioniše ljudski mozak (Westermann & Mareschal, 2012). Autori ovog rada objašnjavaju da se različiti, i ponekad kontradiktorni rezultati istraživanja iz oblasti ranih sposobnosti kategorizacije, mogu međusobno pomiriti kada se uzmu u obzir različita kognitivna opterećenja na različitim zadacima (npr. istraživanja u kojima se mjeri vrijeme posmatranja predmeta u odnosu na istraživanja u kojima dijete treba da obavi konkretan zadatak), te razvojne promjene koje se dešavaju u načinu funkcionisanja nervnog sistema tokom prvih godina života.

Savremena saznanja o ranoj sposobnosti kategorizacije

Izložićemo sada rezultate istraživanja sposobnosti kategorizacije u posljednjih nekoliko decenija. Prikazom ćemo obuhvatiti istraživanja koja svjedoče o najranijim manifestacijama sposobnosti kategorizacije zasnovane na perceptivnim iskustvima, te najranijim manifestacijama kategorizacije potpomognute zajedničkim nazivom različitih pripadnika kategorije. Iscrpan pregled svih istraživanja u ovoj oblasti prevazilazi okvire ovog rada, te se zainteresovani čitaoci upućuju na pregledne radove navedene u listi literature na engleskom jeziku (npr. Quinn, 2002, 2011; Rakison & Oakes, 2003; Sloutsky & Fisher, 2011). Istraživanja ćemo podijeliti, prema korištenim metodama, na istraživanja zasnovana na metodi preferencije novog/poznatog stimulusa i istraživanja zasnovana na interaktivnijim i kompleksnijim procedurama ispitivanja. Prva grupa su uglavnom istraživanja na djeci do 16 mjeseci, dok druga grupa obuhvata istraživanja na djeci starijoj od 16 mjeseci. Ovakvu podjelu pravimo zato što rezultati ove dvije grupe istraživanja nisu direktno uporedivi, te je još uvijek nerazjašnjeno da li su za uspjeh na različitim tipovima zadataka odgovorni isti ili različiti mehanizmi kategorizacije.

Većina istraživanja ranih sposobnosti kategorizacije u posljednjih nekoliko decenija zasnovana je na metodi *preferencije novog/poznatog stimulusa* (Quinn, 2011). Ova procedura se oslanja na mjerenje vremena posmatranja stimulusa, pri čemu se bebi najprije izlažu članovi iste kategorije (na primjer razni primjerci mačaka) sve dok se posredstvom smanjenja vremena posmatranja ne ustanovi habituacija na datu kategoriju. Zatim se izlažu jedan član iste kategorije (nova mačka) i jedan član nove kategorije (na primjer pas). Ukoliko beba duže posmatra psa nego mačku to se uzima kao pokazatelj razlikovanja kategorije mačke u odnosu na psa. Ukoliko je vrijeme posmatranja člana nove kategorije jednako vremenu posmatranja člana stare kategorije, to se uzima kao pokazatelj nerazlikovanja dviju kategorija. Ovakva istraživanja pokazala su da djeca već od 3 do 4 mjeseca starosti mogu da razlikuju ne samo kategorije čiji su članovi unutar jedne iste kategorije međusobno slični (npr. mačke u odnosu na pse, stolice u odnosu na kauče), nego i kategorije višeg reda, čiji se članovi unutar jedne iste kategorije međusobno razlikuju (npr. životinje u odnosu na namještaj, sisare u odnosu na ptice i sl.), (vidjeti Quinn & Eimas, 1997, za pregled ovih istraživanja).

Nesporno je da djeca koriste perceptivnu sličnost kao jedan od osnovnih kriterijuma za odluku koje stvari idu zajedno (Sloutsky & Fisher, 2011). Međutim, najraniji uzrast na kojem je pokazana važna uloga jezika u procesu kategorizacije je takođe uzrast od 3 do 4 mjeseca, i to u istraživanju koje su sproveli Feri i saradnici (Ferry, Hespos, & Waxman, 2010). U ovom istraživanju korištena je pomenuta metoda preferencije novog/poznatog stimulusa, te dužina posmatranja stimulusa kao pokazatelj formiranja kategorije. Djeci je najprije izloženo osam sličica različitih vrsta dinosaurusa, jedna za drugom. U jednoj eksperimentalnoj situaciji, uz svaku sličicu djeca su čula rečenice: „*Pogledaj, ovo je toma!*“ ili „*Vidi, toma!*“ (toma je pseudoriječ korištena umjesto riječi dinosaurus). U drugoj eksperimentalnoj situaciji, postupak je bio isti, s tim da su umjesto navedenih rečenica djeca čula samo vještački proizvedene tonove. Zatim su djeci istovremeno prikazane sličice još jednog dinosaurusa i jedne ribe. Prema paradigmi habituacije, ukoliko je dijete formiralo kategoriju dinosaurusa, postojaće razlika u dužini posmatranja sličice novog dinosaurusa i sličice ribe. Ako dijete nije formiralo kategoriju dinosaurusa, ne bi trebalo da bude razlike između vremena posmatranja sličice novog dinosaurusa i sličice ribe. Rezultati su pokazali da i tromjesečna i četvoromjesečna djeca drugačije tretiraju tonove u odnosu na riječi: kada su uz sličice čuli vještačke tonove, dužina posmatranja jedne ili druge sličice se u prosjeku nije razlikovala. U situaciji u kojoj su djeca uz sličice čula rečenice, zabilježena je značajna razlika u dužini posmatranja jedne u odnosu na drugu sličicu. Pokazalo se, dakle, da efekat imenovanja prevazilazi prosto skretanje pažnje jer, kada se stimulusi prikazuju istovremeno sa vještački proizvedenim tonovima iste jačine, frekvencije i trajanja kao što su nazivi predmeta, efekat podsticanja kategorizacije se ne javlja (Ferry, Hespos, & Waxman, 2010; Fulkerson & Waxman, 2007).

Značaj imenovanja predmeta očigledan je i u svjetlu nalaza Planketa i saradnika koji su sugerisali da čak i prije nego što djeca progovore, već na uzrastu od oko 10 mjeseci, nazivi predmeta mogu da „neutrališu“ značaj perceptivnih odlika na osnovu kojih bi dijete primarno formiralo kategorije (Plunkett, Hu, & Cohen, 2008). Ovo bi značilo da, kada su suočena sa izborom kriterijuma za grupisanje predmeta, djeca već sa 10 mjeseci daju primat nazivu u odnosu na perceptivnu sličnost. Međutim, ovaj podatak stoji u suprotnosti sa nalazima drugih istraživanja (Booth & Waxman, 2002; Nazzi & Gopnik, 2001; Nazzi & Pilardeau, 2007; Sloutsky & Fisher, 2011), prema kojima je oslanjanje na perceptivna svojstva kao kriterijum kategorizacije dominantno sve do pred kraj druge godine, o čemu će biti više riječi u narednom paragrafu. Razlozi za kontradiktorne rezultate djelimično zasigurno leže u tome što različiti eksperimentalni postupci od djece zahtijevaju angažovanje različitih vrsta i nivoa kognitivnih kapaciteta (Westermann & Mareschal, 2012).

Istraživanja zasnovana na paradigmi habituacije su od ogromnog značaja jer su pokazala da se kod beba tokom prve godine života, iako to nisu u stanju da pokažu na konkretnim zadacima, na mentalnom planu odvija veliki posao „sređivanja“ perceptivnih doživljaja. Međutim, sljedeće pitanje koje se nameće je kada su djeca sposobna da u praksi upotrijebe ono što su na mentalnom planu već izvježbala. Ovaj problem je utoliko interesantniji jer ne samo da stavlja u pitanje, već potpuno obr-

će klasičnu pijažetansku postavku da se tokom prve godine života prvo sve odvija na senzo-motornom, vidljivom planu, a tek kasnije na mentalnom planu (Pijaže i Inhelder, 1996). Ipak, istraživanja zasnovana na paradigmi habituacije neminovno pokreću i važne metodološke dileme kao što su: ekološka validnost eksperimenta koja se gubi po cijenu visoke eksperimentalne kontrole; zatim važnost društvenog, emocionalnog i jezičkog konteksta u kojem se sposobnost kategorizacije kod djece razvija, a koja je u eksperimentima ovog tipa zanemarena; poznatost članova kategorija prije ispitivanja (Cohen & Brunt, 2009); kao i neprimjerenost ove procedure za djecu stariju od 18 mjeseci kojoj ona veoma brzo dosadi (Waxman & Leddon, 2011).

Postoji serija istraživanja u kojima su navedeni nedostaci prevaziđeni tako što se od djece tražilo da manipuliraju sa pravim predmetima (a ne sličicama na ekranu), te da izvršavaju konkretne zadatke koje postavlja eksperimentator (a ne glas sa kompjutera) u okviru jednostavne igrovne aktivnosti. Naravno, sprovođenje postupaka koji podrazumijevaju igrovnu aktivnost sa eksperimentatorom komplikuje tumačenje rezultata jer je teže izdvojiti kognitivne i društveno-emocionalne faktore koji potencijalno utiču na rezultate. Ipak, njihovo korištenje je neophodno da bi se prevazišli ranije navedeni nedostaci istraživanja u visoko kontrolisanim eksperimentalnim uslovima. Prikazaćemo ovdje neka od istraživanja u kojima je korišten navedeni pristup. Dakle, kada je u pitanju efekat imenovanja predmeta na sposobnost kategorizacije, pokazalo se da na uzrastu od 16 mjeseci djeca mogu da svrstaju dva nepoznata istoimena predmeta u istu kategoriju pod uslovom da imaju bar minimum perceptivne sličnosti (Booth & Waxman, 2002). Ako perceptivna sličnost potpuno izostaje, zajednički naziv nije dovoljno jasan kriterijum za kategorizaciju nepoznatih predmeta za dijete ovog uzrasta (Nazzi, 2005; Nazzi & Gopnik, 2001; Nazzi & Pilardeau, 2007). Naime, tek djeca od 20 mjeseci mogu da svrstaju dva predmeta u istu kategoriju samo na osnovu zajedničkog naziva, dok je za mlađu djecu to pretežak zadatak (Booth & Waxman, 2002; Nazzi & Pilardeau, 2007).

U svakom slučaju, do kraja druge godine djeci postaje sve jasnije da naziv predmeta igra veliku ulogu pri određivanju šta čemu pripada. U jednom eksperimentu sa dvogodišnjacima pokazalo se da djeca spontano određuju pripadnost kategoriji prvenstveno na osnovu sličnosti; međutim, nakon što im se za dati predmet (za koji su već spontano odlučili da pripada nekoj kategoriji) kaže da se zove drugačije, oni će promijeniti mišljenje i predmet nadalje tretirati kao pripadnika druge kategorije, čak i ako je to u suprotnosti sa onim što vide (Jaswal & Markman, 2007, ali vidjeti i Sloutsky, 2003, za oprečno mišljenje). Autori ovu pojavu tumače, između ostalog, na sljedeći način: „... (za dijete) možda i nije potpuno jasno šta je to što čini psa psom, ili jagnje jagnjetom (možda je to za dijete i nesaznatljivo; Gelman, 2003), ali njihov zajednički naziv mu služi kao dokaz da neki razlog za to postoji”. Drugim riječima, iako dijete ne može smjesta da shvati iz kojeg razloga neke dvije stvari pripadaju jednoj istoj kategoriji, činjenica da se isto zovu za dijete je dokaz da mora da postoji neka veza među njima.

Ukratko, kada se u obzir uzmu istraživanja koja od djece zahtijevaju manipulisanje predmetima i konkretne zadatke u okviru igrovne aktivnosti sa eksperimentatorom, u odnosu na istraživanja zasnovana na paradigmi habituacije, rezultati

uglavnom pokazuju da se djeca tokom cijele druge godine oslanjaju na perceptivne odlike predmeta kao primarni kriterijum za određivanje pripadnosti nekoj kategoriji, dok zajednički naziv kao dodatni kriterijum za to vrijeme postepeno stupa na scenu. Kada su suočena sa izborom kriterijuma za kategorizaciju na manipulativnim zadacima, djeca počinju da pridaju više važnosti nazivima predmeta nego vidljivim perceptivnim sličnostima tek pred kraj druge godine života (Gelman & Coley, 1990; Gelman & Markman, 1986, 1987), naročito kada se radi o kategorizaciji potpuno nepoznatih predmeta (Booth & Waxman, 2002; Nazzi, 2005; Nazzi & Gopnik, 2001; Nazzi & Pilardeau, 2007; ali vidjeti Graham et al., 2013 i Sloutsky & Fisher, 2011 za drugačija stanovišta).

Diskusija i zaključci

Brojna istraživanja posljednjih decenija pokazala su da djeca tokom prvih godina života imaju daleko veće kognitivne sposobnosti nego što su im nekad pripisivane (Carey, 2009; Gopnik, 2009; Mandler, 2007; Murphy, 2010; Rakison & Oakes, 2003; Scholnick et al., 1999), pa se danas bez ograđivanja može govoriti o tome da čak i bebe „imaju pojma“ o mnogim stvarima. U takve sposobnosti spada i rana sposobnost kategorizacije koja se, kao što smo na osnovu ovog pregleda pokazali, javlja kod djece već od prvih mjeseci života. Djeca se u početku u velikoj mjeri oslanjaju na perceptivnu sličnost kao osnov prepoznavanja različitih jedinica kao članova iste kategorije. Međutim, i imenovanje različitih predmeta zajedničkim nazivom djeci olakšava proces kategorizacije već od prvih mjeseci života, dakle i prije nego što ova djeca pokazuju jasne znake razumijevanja govora. Ipak, bez obzira na ogroman broj istraživanja i velike napretke u istraživanju rane sposobnosti kategorizacije, i dalje postoji niz otvorenih pitanja na koja će tek buduća istraživanja dati odgovor.

Najvažnije takvo pitanje je pitanje mehanizama razvoja kategorizacije. Jasno je da se djeca s početka oslanjaju na perceptivne odlike stvari koje ih okružuju, kao i to da jezik od najranijih dana ima veoma značajnu ulogu u podsticanju kategorizacije. Međutim, ostaje i dalje nejasno na koji se to način od primarnih perceptivnih iskustava stiže do pojmova kakve imamo kao odrasli. Stanovište koje smo na početku opisali je da se na početku od perceptivnih iskustava formiraju jednostavne mentalne predstave kategorija, koje se tokom razvoja postepeno pune novim i novim informacijama. Ali, da li to znači da se razvoj sastoji samo u kvantitativnom povećanju broja informacija za svaku od kategorija, pa nove informacije tokom odrastanja smještamo u one iste „fascikle“ koje su formirane još dok smo bili bebe (Murphy, 2010; Quinn, 2011); ili je za razvoj pravog pojmovnog mišljenja neophodna neka kvalitativna promjena u poimanju stvari do koje dolazi sa pojavom govora i razvojem simboličke funkcije? Dosadašnja saznanja vode ka zaključku da kvantitativne promjene mogu postepeno da dovedu do kvalitativnih promjena a da pri tome ne dođe do prekida kontinuiteta razvojnog procesa (Quinn, 2011). Vesterman i Marešal (2013) tragaju za odgovorom na ovo pitanje putem modeliranja vještačkih neuronskih mreža, a njihovi rezultati sugerišu postojanje razvojnog kontinuiteta između

prvobitnih predstava kategorija zasnovanih na perceptivnim iskustvima i kasnijih pojmova do čijeg nastanka dolazi uz pomoć jezika. Prema ovim naučnicima, jezik od prvih dana igra ključnu ulogu pri formiranju kategorija, i to u smislu stalnog određivanja i postepenog prilagođavanja i perceptivnih i pojmovnih granica kategorija. Ostale metode traganja za odgovorom na ovo pitanje uključuju studije sa mjerenjem moždanih ERP potencijala, te različite kompjuterske simulacije mozga (za pregled vidjeti Quinn, 2011), ali njihov detaljniji prikaz prevazilazi okvire ovog rada.

Pitanje metodologije istraživanja rane sposobnosti kategorizacije takođe je sporno. Rezultati dobijeni metodom preferencije novog/poznatog stimulusa su otvorili prozor u niz novih saznanja o kognitivnom razvoju beba, međutim, ostaje pitanje njihove primjenjivosti u stvarnom životu, kao i uporedivosti sa rezultatima istraživanja dobijenih drugim metodama. Još uvijek je nerazriješeno pitanje da li se kategorizacija mjerena vremenom posmatranja zasniva na istim mehanizmima kao i kategorizacija na manipulativnim zadacima, odnosno postoji li ikakav razvojni kontinuitet između ponašanja mjerenih sa ova dva zadatka. Pored toga, veoma je mali broj replikativnih studija, pa se i studije dobijene jednom metodom međusobno umnogome razlikuju po proceduri, ostavljajući tako otvoreno pitanje da li su njihovi rezultati zaista međusobno uporedivi, čak i kada ne vode kontradiktornim zaključcima.

Još jedno važno otvoreno pitanje tiče se same uloge jezika u procesu kategorizacije. Jasno je da su razvoj govora i razvoj sposobnosti kategorizacije međusobno isprepleteni, te da nam jezik umnogome pomaže da strukturiramo svijet oko sebe. Međutim, ostalo je veoma slabo istraženo pitanje da li je taj odnos između učenja riječi i formiranja kategorija isti na različitim jezicima. Velika većina istraživanja iz ove oblasti rađena je na engleskom jeziku, koji nije idealna osnova za zaključivanje o drugim jezicima usljed relativno krutog reda riječi i jednostavne morfologije (Lieven & Stoll, 2010). Iako nema razloga da pretpostavimo da se kognitivni razvoj kod djece različitih jezičkih populacija razlikuje, jezik i kultura mogu da utiču na kognitivni razvoj iznenađujuće rano (Imai & Masuda, 2013). Tako, na primjer, početna istraživanja na ovu temu na srpskom jeziku ukazuju na mogućnost nešto drugačijeg tempa razvoja sposobnosti kategorizacije kod djece čiji je maternji jezik srpski (Tutnjević i Lakić, 2014). Nije jasno da li su dobijene razlike rezultat sociokulturoloških razlika u odgoju djece, socioekonomskih razlika među poređenim uzorcima, ili jezičkih razlika, ali je sigurno da je validacija istraživanja o ranoj sposobnosti kategorizacije u drugim kulturama i na drugačijim jezicima jedan od ključnih zadataka budućih istraživanja (Arunalacham & Waxman, 2010; Colombo, McCardle, & Freund, 2009; Slobin et al., 2008; Waxman, 2009).

Konačno, istraživanja nesumnjivo ukazuju na to da je rana sposobnost kategorizacije u stvari početak pojmovnog razvoja, koji je opet neodvojiv od razvoja govora. Ako stvari posmatramo sa ovog stanovišta, u istraživanjima primjetno nedostaje socioemocionalni aspekt razvoja, koji može biti od ključnog značaja za razvoj govora i usvajanje pojmova. Tako, interindividualne razlike između djece koja učestvuju u istraživanjima su često, iako značajne (Arterberry & Bornstein, 2002), ostavljene po strani bez tumačenja. Ovo se naročito odnosi na istraživanja u kojima procedura od djeteta zahtijeva saradnju sa nepoznatim istraživačem ili sa majkom, a

u kojima uvijek ima djece koja zadatke ne urade, ne zato što to ne mogu ili ne znaju, nego zato što odbijaju da sarađuju sa osobom koja im zadaje zadatak.

U svakom slučaju, s obzirom na to da je ova zanimljiva oblast ranog kognitivnog razvoja ostala potpuno zaobiđena na našim prostorima, nadamo se da ovaj rad može poslužiti kao dobra početna tačka za nova istraživanja koja će rasvijetliti bar neki od navedenih problema.

Literatura

- Arterberry, M. E. & Bornstein, M. H. (2002). Variability and its sources in infant categorization. *Infant Behavior and Development*, 25(4), 515–528.
- Arunachalam, S. & Waxman, S. R. (2010). Language and Conceptual Development. *Wiley Interdisciplinary Reviews: WIRE's Cognitive Science*, 1(4), 548–558.
- Bloom, P. (2000). *How children learn the meanings of words*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Booth, A. E. & Waxman, S. R. (2002). Object names and object functions serve as cues to categories for infants. *Developmental Psychology*, 38 (6), 948–957.
- Borhes, H. L. (2000). „Funes ili pamćenje“. U zbirci priča *Maštarije*. Beograd: Paideia.
- Carey, S. (2009). *The origin of concepts*. New York: Oxford University Press.
- Chomsky, N. (2002). *On Nature and Language*. Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511613876
- Cohen, L. B. & Brunt, J. (2009). Early Word Learning and Categorization. U J. Colombo, P. McCardle, & L. Freund (Ur.), *Infant Pathways to Language: Methods, Models, and Research Disorders* (pp. 245–266). New York: Taylor and Francis Group.
- Cohen, H. & Lefebvre, C. (Ur.). (2005). *Handbook of Categorization in Cognitive Science*. Oxford, UK: Elsevier Ltd.
- Colombo, J., McCardle, P. & Freund L. (Eds.). (2009). *Infant Pathways to Language: Methods, Models, and Research Disorders* (pp. 245–266). New York: Taylor and Francis Group.
- Ferry, A. L., Hespos, S. J. & Waxman, S. R. (2010). Categorization in 3- and 4-month-old infants: an advantage of words over tones. *Child development*, 81(2), 472–479. doi:10.1111/j.1467-8624.2009.01408.x
- Fulkerson, A. L. & Waxman, S. R. (2007). Words (but not tones) facilitate object categorization: Evidence from 6- and 12-month-olds. *Cognition*, 105(1) 218–228.
- Gelman, S. A. & Coley, J. D. (1990). The importance of knowing a dodo is a bird: Categories and inferences in 2-year-old children. *Developmental Psychology*, 26, 796–804.
- Gelman, S. A. & Markman, E. M. (1986). Categories and induction in young children. *Cognition*, 23, 183–209.
- Gelman, S. A. & Markman, E. M. (1987). Young children's inductions from natural kinds: The role of categories and appearances. *Child Development*, 58, 1532–1541.
- Gelman, S. A. & Meyer, M. (2011). Child categorization. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 2(1), 95–105. doi:10.1002/wcs.96

- Gopnik, A. (2009). *The philosophical baby: What children's minds tell us about truth, love & the meaning of life*. Random House.
- Graham, S., Keates, J., Vukatana, E. & Khu, M. (2013). Distinct labels attenuate 15-month-olds' attention to shape in an inductive inference task. *Frontiers in psychology*, 3(January), 586. doi:10.3389/fpsyg.2012.00586
- Imai, M. & Masuda, T. (2013) The role of language and culture in universality and diversity of human concepts. In M. Gelfand, C-Y, Chiu, & Y-Y, Hong (eds.), *Advances in culture and psychology*. New York: Oxford University Press.
- Jaswal, V. K. & Markman, E. M. (2007). Looks Aren't Everything: 24-Month-Olds' Willingness to Accept Unexpected Labels. *Journal of Cognition and Development*, 8(1), 93–111. doi:10.1080/15248370709336995
- Kromer, R. (1997). Razvoj jezika i saznanja – kognitivistička teza. U N. Ignjatović-Savić (ur.), *Razvoj govora kod deteta* (3. izd., str. 73–125). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lieven, E. & Stoll, S. (2010). Language. U M. H. Bornstein (Ur.), *Handbook of cultural developmental science* (str. 143–160). New York: Tailor & Francis Group.
- Mandler, J. M. (2007). On the origins of the conceptual system. *American Psychologist*, 62(8), 751–766.
- Margolis, E. & Laurence, S. (2007). The Ontology of Concepts – Abstract Objects or Mental Representations? *Nous*, 41(4), 561–593. doi:10.1111/j.1468-0068.2007.00663.x
- Murphy, G. L. (2010). What are categories and concepts? In D. Mareschal, P. C. Quinn, & S. E. Lea, (Ur.), *The making of human concepts* (pp. 11–28). Oxford University Press.
- Nazzi, T. (2005). Use of phonetic specificity during the acquisition of new words: Differences between consonants and vowels. *Cognition*, 98(1), 13–30.
- Nazzi, T. & Gopnik, A. (2001). Linguistic and cognitive abilities in infancy: When does language become a tool for categorization? *Cognition*, 80(3), B22–B20.
- Nazzi, T. & Pilardeau, M. (2007). Learning the names of objects is not enough to support name-based categorization at 16 months. *European Journal of Developmental Psychology*, 4, 435–450.
- Pešić-Matijević, J. (1995). Razvoj pojmova na osnovnoškolskom uzrastu. *Psihologija*, 28, 283–302.
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1996). *Intelektualni razvoj deteta – izabrani radovi*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Plunkett, K., Hu, J.-F. & Cohen, L. B. (2008). Labels can override perceptual categories in early infancy. *Cognition*, 106(2), 665–681. doi:10.1016/j.cognition.2007.04.003
- Puljak, L. (2008). Razvoj dječjih pojmova (značenja riječi) i nastavna komunikacija. *Metodika*, 9(16), 18–28.
- Quinn, P. C. (2002). Early categorization: A new synthesis. U U. Goswami (Ur.), *Blackwell Handbook of Childhood Cognitive Development* (pp. 84–101). Oxford UK: Blackwell Publishers.
- Quinn, P. C. (2011). Born to categorize. U U. Goswami (Ur.) *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Cognitive Development* (pp. 129–208, 2nd ed.). Malden, MA: Wiley-Blackwell.

- Quinn, P. C. & Eimas, P. D. (1997). A reexamination of the perceptual-to-conceptual shift in mental representations. *Review of General Psychology*, 1(3), 271–287.
- Rakison, D. H. & Oakes, L. M. (Ur.). (2003). *Early category and concept development: Making sense of the blooming, buzzing confusion*. New York: Oxford University Press.
- Scholnick, E. K., Nelson, K., Gelman, S. A. & Miller, P. H. (Eds.). (1999). *Conceptual development: Piaget's legacy*. Psychology Press.
- Slobin, D. I., Bowerman, M., Brown, P., Eisenbeiß, S. & Narasimhan, B. (2008). Putting things in places: Developmental consequences of linguistic typology. In J. Bohnemeyer & E. Pederson (Eds.), *Event representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sloutsky, V. M. (2003). The role of similarity in the development of categorization. *Trends in Cognitive Sciences*, 7(6), 246–251. doi:10.1016/S1364-6613(03)00109-8
- Sloutsky, V. M. & Fisher, A. V. (2011). The development of categorization. U B. H. Ross (Ur.), *The Psychology of Learning and Motivation* (pp. 142–166). New York: Academic Press.
- Tutnjević, S. & Lakić, S. (2014). Word-based categorization in 14 to 16 month-old infants: evidence from a Slavic language. *Psihologija* 47(2), 215–229.
- Vigotski, L. S. (1977). *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- Waxman, S. (2009). How infants discover distinct word types and map them to distinct meanings. In J. Colombo, P. McCardle, & L. Freund (Eds.), *Infant Pathways to Language: Methods, Models, and Research Disorders* (pp. 99–118). New York: Taylor and Francis.
- Waxman, S. R. & Braun, I. E. (2005). Consistent (but not variable) names as invitations to form object categories: New evidence from 12-month-old infants. *Cognition*, 95, B59–B68.
- Waxman, S. R. & Gelman, S. A. (2009). Early word-learning entails reference, not merely associations. *Trends in Cognitive Sciences*, 13(6), 258–263.
- Waxman, S. & Leddon, E. (2011). Early word learning and conceptual development: Everything had a name, and each name gave birth to a new thought. U U. Goswami (Ed.) *The Wiley-Blackwell Handbook of Childhood Cognitive Development* (pp. 180–208, 2nd ed.). Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Waxman, S. R. & Lidz, J. (2006). Early Word Learning. U D. Kuhn & R. Siegler (Ur.), *Handbook of Child Psychology*, 6th Edition, Volume 2, (pp. 299–335). Hoboken, NJ: Wiley.
- Waxman, S. R. & Markow, D. B. (1995). Words as invitations to form categories: Evidence from 12-month-old infants. *Cognitive Psychology*, 29, 257–302.
- Westermann, G. & Mareschal, D. (2012). Mechanisms of developmental change in infant categorization. *Cognitive Development*, 27(4), 367–382. doi:10.1016/j.cogdev.2012.08.004
- Westermann, G. & Mareschal, D. (2014). From perceptual to language-mediated categorization. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 369(1634), 20120391.

Slavica Tutnjević

EARLY CATEGORIZATION DEVELOPMENT: HOW DO INFANTS GROUP OBJECTS INTO CATEGORIES?

Summary

In this paper we present and discuss contemporary research findings on infant categorization abilities. First, as this is a relatively new field of research in the region, we define categorization and provide an explanation of the terminology related to this topic. Then, we present the main reasons for research in this field, along with the necessary theoretical background. We review the main empirical evidence for early categorization abilities in the past three decades and, finally, we present and discuss the main unresolved questions and problems in this field, suggesting avenues for future research.

Key words: object categorization, word-based categorization, infants, early concept development

SUBJEKTIVNI DOŽIVLJAJ DEČIJIH I ODRASLIH
LICA KOD DECE I ODRASLIH²

Sažetak: Cilj istraživanja bio je da se ispituju razlike u subjektivnom doživljaju dečijih i odraslih lica kod dece i odraslih. U istraživanju je učestvovalo 26 desetogodišnjaka (12 dečaka i 14 devojčica) i 26 studenata (10 muškaraca i 16 žena). Zadatak ispitanika bio je da na Skali subjektivnog doživljaja lica procene 10 fotografija dečijih lica i 10 fotografija odraslih lica. Na uzorku odraslih ispitanika replicirana je četvorofaktorska struktura subjektivnog doživljaja odraslih lica iz prethodnih istraživanja (faktori Sreća, Dobrota, Stabilnost, Privlačnost), dok se subjektivni doživljaj dečijih lica kod odraslih ispitanika može opisati sa tri faktora (Sreća, Dobrota, Privlačnost). Ustanovljeno je da na pojedinačnim atributima subjektivnog doživljaja odrasli ocenjuju dečija lica pozitivnije nego odrasla lica, dok se dečije procene razlikuju u zavisnosti od ispitivanog atributa. Rezultati su razmatrani u skladu sa ekološkim pristupom socijalnoj percepciji, prema kome infantilne karakteristike lica imaju adaptivnu funkciju da kod odraslih izazovu povoljne evaluacije koje podstiču zaštitničko, a sprečavaju agresivno ponašanje.

Кljučне речи: opažanje lica, subjektivni doživljaj, deca, ekološki pristup socijalnoj percepciji

Današnja empirijska istraživanja percepcije lica sa jedne strane, zainteresovana su za procese koji nam omogućavaju da prepoznamo određeno lice i da ga diskriminujemo među brojnim sličnim stimulusima (Burton, Bruce, & Dench, 1993; Fagot & Leinbach, 1993; Peterson & Rhodes, 2006), dok se, sa druge strane, traga za objektivnim kriterijumima po kojima se neko lice izdvaja i kategoriše na određen način (na primer, kao lepo lice, kao prijateljsko lice, kao pametno lice) (Langlois et al., 1987; Pallett, Link, & Lee, 2010). Otkrivanje zakonitosti po kojima fizičke karakteristike lica (simetrija, oblik, pozicija i veličina delova lica) utiču na procenu posmatrača je primarni fokus tim istraživanjima. Tako je utvrđeno da ljudi preferiraju lica osoba sa velikim očima. Lepo žensko lice dodatno se odlikuje i malim nosom, malom bradom, istaknutim jagodičnim kostima, uvučenim obrazima, visokim obrvama i širokim osmehom, dok je atraktivno muško lice ono sa istaknutim jagodičnim kostima, velikom bradom i širokim osmehom (Cunningham, 1986; Cunningham, Barbee, & Pike, 1990; Cunningham et al., 1995).

¹ ivanamjaksic@gmail.com

² Rad je urađen u okviru projekata 179034, 47008 i 179033, koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Međutim, u našem opažaju javljaju se i elementi koji ne proizilaze isključivo iz objektivnih svojstava stimulacije. Prethodna istraživanja (Marković & Radonjić, 2007; Marković, 2011) pokazala su da postoje različita svojstva subjektivnog doživljaja različitih vizuelnih stimulusa (umetničkih slika, ljudskih lica, fotografija, plesa) kao što su prijatnost, složenost, dinamičnost, organizovanost, sklad. Subjektivni domen opažanja lica odnosi se na procenu implicitnih svojstava i afektivne vrednosti posmatranog lica i proizilazi iz doživljaja posmatrača koji ih pripisuje posmatranom licu (Marković & Radonjić, 2007). Na primer, to mogu biti afektivne i konativne karakteristike kao što je prijatnost ili zanimljivost lica ili pseudofizičke karakteristike kao što je dinamičnost kosih naspram statičnosti pravih linija obrva, iako su oba objekta fizički statična.

Istraživanje Jovanovićeve (2011) bilo je fokusirano upravo na ispitivanje strukture subjektivnog doživljaja lica. Tom prilikom izdvojena su četiri faktora koja čine bazične dimenzije subjektivnog doživljaja lica: Sreća, Dobrota, Stabilnost i Privlačnost. Prvi faktor opisuju skale kao što su spokojno, vedro, zadovoljno, i drugi u kojima je objedinjen doživljaj smirenosti i zadovoljstva. Pretpostavka je da lica koja se visoko ocenjuju na ovim skalama (na primer, kao veoma srećna, spokojna i vesela lica) odaju utisak pouzdanih osoba u koje lako stičemo poverenje. Faktor Stabilnost opisan je skalama koje više govore o karakteristikama ličnosti o kojima se može zaključiti na osnovu posmatranja lica (snalažljivo, zrelo, hrabro). Karakteristike koje opisuju ovaj faktor odnose se na neku vrstu moći, samopouzdanja i odlučnosti s kojom osoba čije se lice procenjuje stupa u interakciju. Ovo istraživanje potvrdilo je da je Privlačnost jedan od značajnih faktora kojima se opisuje subjektivni doživljaj lica (Radivojević, 2009). Bez obzira na to koji se instrument primenjuje, pokazalo se da je privlačnost, odnosno atraktivnost, značajna dimenzija kojom se procenjuje utisak koji lice ostavlja na nas. Ipak, moramo uzeti u obzir da faktor Privlačnost objašnjava mali procenat varijanse (4,14%) u ovom istraživanju. Moguće da bi ovaj faktor dobio na značaju da je korišćen raznovrsniji uzorak lica, budući da su lica ocenjena kao prosečna po ovoj dimenziji ($M=4,17$) a uzorak nije sadržao ekstremno privlačna, odnosno neprivlačna lica.

Psihološkim značenjima i karakteristikama koja se osobi pripisuju na osnovu opaženih facijalnih karakteristika bavi se i određeni broj istraživača u okviru istraživanja socijalne percepcije. Brojna istraživanja (Dion, Berscheid, & Walster, 1972; Ashmore & Longo, 1995; Chen, Shaffer & Wu, 1997) bavila su se stereotipom „lepo je dobro“, uverenjem da fizička atraktivnost korelira sa brojnim poželjnim osobinama (na primer, sreća, asertivnost, ekstraverzija). Međutim, iako svakodnevno na osnovu izgleda lica ljudima pripisujemo značajno širi spektar psiholoških atributa, u okviru socijalne percepcije gotovo da nema sistematskih i teorijski utemeljenih istraživanja ove teme. Izuzetak predstavlja ekološki pristup socijalnoj percepciji (McArthur & Baron, 1983), koji ishodište pronalazi u Gibsonovoj teoriji percepcije (1979). Prema ovom pristupu, karakteristike kao što su ljudski glas, izgled tela i prvenstveno facijalne karakteristike imaju važnu adaptivnu funkciju jer drugim ljudima pružaju informacije o *socijalnoj afordanci* opažane osobe, odnosno, daju informaciju da li i na koji način sa opažanom osobom treba stupiti u interakciju. Po

njemu, karakteristike dečijih lica ili lica starih osoba ukazuju na slabost i ranjivost, podstiču zaštitničko ponašanje i sprečavaju napade drugih članova grupe (Forbus, 1982; Jensen & Oakley, 1980). Ovi efekti bivaju *prekomerno generalizovani*, pa se tako i osobe čija lica imaju izvesne infantilne karakteristike (babyfacedness) opažaju kao toplije, submisivnije, poštenije, ali i naivnije i manje snažne (Berry & McArthur, 1986). Dodatno, fizičke karakteristike koje signaliziraju jednu osobinu, mogu biti generalizovane i na druge psihološke karakteristike (kao u pomenutom stereotipu „lepo je dobro“). Empirijski podatak da se kao atraktivnija lica doživljavaju ona sa krupnijim očima, ova teorija objašnjava time što su velike oči obeležje dečijeg lica koja putem biološki uslovljenih mehanizama izazivaju osećaje topline i brižnosti (Zebrowitz & Montepare, 1992). Dodatno, nalaz da standardi lepote muških i ženskih lica nisu kulturalno uslovljeni koristi se kao dodatni argument ovom stanovištu (Cunningham et al., 1995). Za detaljniji pregled ekološkog pristupa percepciji lica pogledati Zebrowitz (2011).

Iako su se prethodna istraživanja bavila doživljajem dečijih lica odraslih, u njima nije razmatrano kakav doživljaj ova lica izazivaju kod svojih vršnjaka. Dosađajna razvojna istraživanja ograničila su se kriterijume estetske preferencije različitih vizuelnih stimulusa kod dece različitih uzrasta. Nalazi pokazuju da su deca na uzrastu od pet godina sposobna da uoče ekspresivna svojstva stimulusa (Gardner, 1974), s tim što uspešnije prepoznaju afektivni ton koji umetnička slika ili lice nosi (Callaghan, 1997; Russell & Bullock, 1985) nego konkretno osećanje koje taj isti stimulus izaziva kod većine odraslih. Takođe, prethodna istraživanja ispitivala su razvojene nivoe ili faze u razvoju estetskog suđenja. Tako, na primer, došlo se do podataka da deca koja se nalaze na prvom nivou razvoja estetskog suđenja (od 5 godina), pripadaju Pijažeovom preoperacionalnom stadijumu (Pijaže & Inhelder, 1978) ili stadijumu sinkreta po Vigotskom (Vigotski, 1983). Osnovna karakteristika mišljenja kod dece u ovom razvojnom periodu je nedoslednost, odnosno sklonost da se kriterijumi suđenja menjaju sa svakom, pa i najmanjom promenom u spoljašnjoj sredini, kao i sa izmenom trenutnog odnosa deteta prema istoj situaciji (Marković & Maksimović, 1983). Deca koja se nalaze na drugom nivou razvoja estetskog suđenja (9 godina), po Pijažeu, pripadaju stadijumu konkretnih operacija, a po Vigotskom stadijumu kompleksa (7 i 12 godina). U tom periodu dolazi do uspostavljanja doslednosti u mišljenju, odnosno, do mogućnosti izvođenja mentalnih operacija nad predstavama spoljašnjih objekata (Pijaže & Inhelder, 1978) ili do korišćenja apstraktnih kriterijuma klasifikacije objekata (Vigotski, 1983). Ograničenost na ovom nivou ogleđa se u pogledu apstraktnosti, jer se mišljenje odnosi samo na konkretne sadržaje. Ovo svojstvo mišljenja ogleđa se i kod estetskog suđenja. Deca ovog uzrasta, lepim procenjuju samo ono što je deo njihovog neposrednog iskustva (na primer, kuće, lica, priroda...). Najviši nivo estetskog suđenja odgovara periodu uspostavljanja formalnih operacija po Pijažeu ili formiranju pojmova po Vigotskom (12–14 godina). Tada se javljaju i novi kriterijumi, najčešće formalni, po kojima deca procenjuju neka umetnička dela. Drugim rečima, deca se tada usredsređuju na karakteristike kao što su proporcije oblika, veličine, boje, svetline itd (Marković & Maksimović, 1983; Marković & Marković, 1994).

Cilj istraživanja

Jedan od ciljeva ovog istraživanja bio je da ispita da li se struktura estetskog doživljaja lica menja u zavisnosti od starosti lica koje se posmatra. Prethodnim istraživanjem (Jovanović, 2011) pokazana je specifična struktura subjektivnog doživljaja lica. U pomenutom istraživanju uzorak lica izabran je tako da uključuje lica različite starosne dobi kako bi se obezbedila reprezentativnost novog instrumenta za merenje subjektivnog doživljaja lica. Jedan od ciljeva ovog istraživanja je da se utvrdi da li se struktura estetskog doživljaja lica menja ukoliko se ovaj faktor kontroliše. Drugim rečima, želeli smo da utvrdimo da li postoje razlike u strukturi subjektivnog doživljaju u zavisnosti od toga da li odrasle osobe posmatraju dečija lica ili lica starijih osoba. Videli smo da osobe preferiraju neke fizičke karakteristike lica odraslih koje se tretiraju kao dečija, što nas navodi na pretpostavku da bismo mogli da očekujemo različitu strukturu subjektivnog doživljaja ova dva tipa stimulusa.

Kao što smo videli estetsko suđenje kod dece do sada je ispitivano isključivo na jednom specifičnom domenu vizuelne stimulacije, kao što su umetničke slike ili dečiji crteži. Pregledom dostupne literature utvrđeno je da, osim procena atraktivnosti koje su saglasne sa procenama odraslih (Langlois, Ritter, Roggman, & Vaughn, 1991), nema podataka o dečijem subjektivnom doživljaju ljudskih lica. Zbog toga je dodatni cilj ovog istraživanja upravo da utvrdi da li se subjektivni doživljaj lica kod dece na uzrastu od deset godina razlikuje od doživljaja koji lica izazivaju kod odraslih. Shodno uzrastu koji je odabran (desetogodišnjaci), kada se očekuje da je estetska procena stabilna na konkretnim objektima, kao što su lica, pretpostavljamo da će subjektivni doživljaj dece odgovarati onom koji imaju odrasli.

Metod

Uzorak. U istraživanju je učestvovalo 26 studenata psihologije (10 muškaraca i 16 žena, starosti između 21 i 28 godina) i 26 desetogodišnjaka (12 dečaka i 14 devojčica), učenika četvrtog razreda Osnovne škole „Ujedinjene nacije“ u Beogradu.

Stimulusi. Ispitanicima su prikazana dva seta fotografija ljudskih lica. U prvom setu nalazilo se deset fotografija različitih osoba iz perioda kada su imale između 6 i 7 godina, dok su u drugi set uvrštene fotografije lica istih osoba u odrasloj dobi (starost između 24 i 30 godina). Na taj način, svaka osoba reprezentovana je sa po dve fotografije iz različitog vremenskog perioda, jednom iz detinjstva i jednom iz odraslog doba. Na šest parova fotografija prikazana su ženska lica, dok su muška lica prikazana na preostala četiri para fotografija. Lica su na obe fotografije prikazana u anfas položaju.

Instrument. Procene prikazanih stimulusa vršene su pomoću Skale subjektivnog doživljaja lica (Jovanović, 2011), koja se sastoji iz 20 sedmostepenih bipolarnih skala sa opozitnim pridevima na polovima (prilog 1). Odraslim ispitanicima zadavana je skala u celini, dok je za potrebe ispitivanja dece instrument adaptiran tako što

je odabrano 8 parova opozitnih prideva (prilog 2). Tom prilikom vođeno je računa o poznatosti značenja prideva za decu ispitivanog uzrasta, ali na taj način da se zadrže skale koje su reprezentativne za faktore subjektivnog doživljaja ljudskih lica koja su utvrđena u prethodnim istraživanjima na odraslima (faktor 1 – sreća, faktor 2 – dobrotu, faktor 3 – stabilnost, faktor 4 – privlačnost; Jovanović, 2011; Radivojević, 2009).

Procedura. Zadatak obe grupe ispitanika bio je da svaku od fotografija sukcesivno procene na sedmostepenim bipolarnim skalama zaokruživanjem jednog broja od -3 do 3. Oba poduzorka ispitanika (odrasli i deca) bila su podeljena u dve grupe kojima su fotografije prikazane različitim redosledom. Grupe su formirane slučajnim izborom, s tim što se vodilo računa da polna struktura obe grupe bude ista. Odrasli ispitanici su ispitivani grupno, a stimulusi su prezentovani preko video-bima udaljenog oko 3m. Deca su ispitivana individualno, u zasebnoj prostori u okviru škole, a fotografije su im prikazivane na ekranu računara koji se nalazio neposredno ispred njih (udaljenost od 30cm). Ispitivanje odraslih ispitanika trajalo je oko 45 minuta, dok su individualna ispitivanja dece u proseku trajala 30 minuta.

Rezultati

Pre nego što se pristupilo analizi rezultata, procene su sa bipolarne skale (-3 do 3) transformisane u unipolarne vrednosti od 1 do 7. U tabelama 1 i 2 dati su deskriptivni pokazatelji za procene na skalama na kojima je bilo moguće uporediti percepciju dece i odraslih.

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji procena dečijih lica kod odraslih i dece

Skale	Dečija lica			
	Procene odraslih		Procene dece	
	AS	SD	AS	SD
Tužno – Veselo	4.66	.45	4.47	.63
Ružno – Lepo	5.26	.71	3.93	1.28
Glupo – Pametno	5.32	.62	4.46	1.14
Zlo – Dobro	5.35	.84	5.26	.92
Nesrećno – Srećno	4.57	.42	4.52	.84
Plašljivo – Hrabro	4.36	.53	3.90	.99
Pogubljeno – Snalažljivo	4.52	.58	4.14	1.02
Nepošteno – Pošteno	4.91	.74	5.10	1.00

Tabela 2. Deskriptivni pokazatelji procena odraslih lica kod odraslih i dece

Skale	Odrasla lica			
	Procene odraslih		Procene dece	
	AS	SD	AS	SD
Tužno – Veselo	4.35	.49	4.40	.51
Ružno – Lepo	4.36	.72	3.86	1.22
Glupo – Pametno	4.41	.58	4.30	1.20
Zlo – Dobro	4.64	.69	5.15	1.53
Nesrećno – Srećno	3.96	.52	4.16	.73
Plašljivo – Hrabro	4.13	.59	4.48	.95
Pogubljeno – Snalažljivo	4.09	.76	4.17	1.06
Nepošteno – Pošteno	4.31	.71	4.74	.94

Razlike u strukturi subjektivnog doživljaja odraslih i dečijih lica

Kako bi se ispitale razlike u strukturi subjektivnog doživljaja koji kod odraslih posmatrača izazivaju odrasla nasuprot dečijim licima, procene odraslih ispitanika zabeležene su u dvema odvojenim matricama: u jednu su zabeležene procene odraslih lica, dok je druga matrica sadržala procene koje su odrasli ispitanici dodeljivali dečijim licima. Zatim su nad matricama izvedene dve odvojene analize glavnih komponenti. Kako bi se trodimenzionalne matrice (ispitanici x stimulusi (dečija/odrasla lica) x skale) učinile podobnim za upotrebu ove analize, Osgudovom *stringing out* metodom (Osgood et al., 1975) obe matrice su transformisane u dvodimenzionalne (ispitanici x skale). Nakon ovog postupka, analiza glavnih komponenti daje podatke o faktorskoj strukturi subjektivnog doživljaja odraslih/dečijih lica koja je invarijantna u odnosu na sadržaj procene (razlika između pojedinačnih odraslih/dečijih lica).

Odrasla lica. Prva analiza izvedena je na procenama koje su odrasli ispitanici dodeljivali fotografijama odraslih ljudskih lica. Analizom glavnih komponenti sa varimaks (Varimax) rotacijom utvrđeno je da četiri faktora sa svojtvenom vrednošću većom od 1 objašnjavaju 69.92% varijanse. Faktorska struktura, kao i sadržaj pojedinačnih faktora, saglasni su sa rezultatima istraživanja Jovanovićeve (2011) koja je ekstrahovala četiri faktora subjektivnog doživljaja ljudskih lica (Sreća, Dobrota, Stabilnost i Privlačnost), pa će na faktore koji su ekstrahovanu u ovoj analizi biti referisano na isti način. U tabeli 3 prikazani su procenti varijanse koju objašnjava svaki od četiri faktora, kao i skale koje ih zasićuju.

Tabela 3. Faktorska struktura subjektivnog doživljaja odraslih lica

Skale	Sreća 22.53%	Dobrota 17.69%	Stabilnost 15.40%	Privlačnost 14.28%
Tužno – Veselo	.859			
Tmurno – Vedro	.824			
Nezadovoljno – Zadovoljno	.811			
Zabrinuto – Spokojno	.787			
Nesrećno – Srećno	.735			
Neprijatno – Prijatno	.647			
Sebično – Velikodušno		.865		
Nepošteno – Pošteno		.790		
Neiskreno – Iskreno		.743		
Zlo – Dobro		.734		
Ljutito – Blagonaklono		.643		
Plasljivo – Hrabro			.805	
Nesigurno – Sigurno			.780	
Pogubljeno – Snalažljivo			.766	
Neodlučno – Odlučno			.728	
Nezrelo – Zrelo			.490	
Ružno – Lepo				.827
Odbojno – Privlačno				.690
Glupo – Pametno				.668
Dosadno – Zanimljivo				.642

Dečija lica. Druga analiza glavnih komponenti, takođe sa varimaks rotacijom, izvršena je na procenama koje su isti ispitanici dodelili fotografijama dečijih lica. Utvrđeno je da tri zasebna faktora sa svojstvenom vrednošću većom od 1 objašnjavaju ukupno 65.95% varijanse. Sadržaj ova tri faktora sličan je sadržaju prva tri faktora subjektivnog doživljaja odraslih lica, dok se skale koje u strukturi doživljaja odraslih lica zasićuju faktor Privlačnost u analizu procena dečijih lica raspoređuju na ostale faktore na koje ćemo i ovde referisati kao i u prethodnim analizama (Sreća, Dobrota i Stabilnost). U tabeli 4 prikazani su procenti varijanse koju objašnjavaju tri faktora, kao i skale koje ih zasićuju.

Tabela 4. Faktorska struktura subjektivnog doživljaja dečijih lica

Skale	Sreća 30.90%	Dobrota 21.61%	Stabilnost 13.47%
Tužno – Veselo	.874		
Tmurno – Vedro	.871		
Zabrinuto – Spokojno	.842		
Nezadovoljno – Zadovoljno	.838		
Nesrećno – Srećno	.787		
Neprijatno – Prijatno	.778		
Dosadno – Zanimljivo	.622		
Ružno – Lepo	.588		
Sebično – Velikodušno		.787	
Nepošteno – Pošteno		.777	
Neiskreno – Iskreno		.770	
Zlo – Dobro		.740	
Ljutito – Blagonaklono		.650	
Odbojno – Privlačno		.583	
Glupo – Pametno		.517	
Pogubljeno – Snalažljivo			.786
Nesigurno – Sigurno			.763
Pljašljivo – Hrabro			.698
Nezrelo – Zrelo			.617
Neodlučno – Odlučno			.338

Odnos procena odraslih ispitanika i dece

Korelacionom analizom ispitan je odnos između procena dece i odraslih ispitanika na osam skala koj su se nalazile i u instrument za odrasle ispitanike, i u instrumentu koji je zadat deci (tužno–veselo, ružno–lepo, glupo–pametno, zlo–dobro, nesrećno–srećno, plašljivo–hrabro, pogubljeno–snalažljivo, nepošteno–pošteno). Dve grupe ispitanika pokazuju najviši stepen saglasnosti na skalama tužno–veselo ($r=.954$, $p=.000$), nesrećno–srećno ($r=.941$, $p=.001$). Visoko je i slaganje na skali zlo–dobro ($r=.886$, $p=.000$). Na skalama nepošteno–pošteno ($r=.782$, $p=.000$), ružno–lepo ($r=.662$, $p=.001$), pogubljeno–snalažljivo ($r=.633$, $p=.000$) registrovane su korelacije umerene visine, dok procene na skalama pljašljivo–hrabro ($r=.496$, $p=.026$) i glupo–pametno ($r=.434$, $p=.056$) koreliraju znatno niže.

Tužno-veselo. Sve četiri grupe ispitanika na sličan način su ocenjivale prikazane stimulse. Visoka saglasnost postoji između procena svih grupa ispitanika: muškaraca i žena ($r=.955$, $p=.000$), odraslih žena i devojčica ($r=.948$, $p=.000$), odraslih muškaraca i dečaka ($r=.926$, $p=.000$), odraslih muškaraca i devojčica ($r=.902$, $p=.000$), žena i dečaka ($r=.892$, $p=.000$), dečaka i devojčica ($r=.890$, $p=.000$).

Ružno-lepo. Najviše koreliraju procene odraslih muškaraca i žena ($r=.834$, $p=.000$), nešto je niža korelacija između procena muškaraca i dečaka ($r=.736$, $p=.000$), žena i dečaka ($r=.626$, $p=.003$), dečaka i devojčica ($r=.601$, $p=.005$), muškaraca i devojčica ($r=.572$, $p=.008$), dok između procena žena i devojčica nema statistički značajne korelacije.

Glupo-pametno. Najviše koreliraju procene muškaraca i žena ($r=.643$, $p=.002$), sledi korelacija između procena dečaka i devojčica ($r=.572$, $p=.008$), žena i dečaka ($r=.507$, $p=.023$), žena i devojčica ($r=.477$, $p=.034$). Između procena muškaraca i dečaka i devojčica nema korelacije.

Zlo-dobro. U pogledu opažene dobrote prezentovanih lica, postoji umereno visoko slaganje između različitih grupa ispitanika. Između muškaraca i devojčica korelacija iznosi ($r=.836$, $p=.000$), između muškaraca i dečaka ($r=.816$, $p=.000$), muškaraca i žena ($r=.797$, $p=.000$), dečaka i devojčica ($r=.785$, $p=.000$), žena i dečaka ($r=.774$, $p=.000$), žena i devojčica ($r=.746$, $p=.000$).

Nesrećno-srećno. Sve grupe ispitanika pokazuju visoko međusobno slaganje u pogledu opažene sreće prikazanih fotografija lica: muškarci i žene ($r=.922$, $p=.000$), žene i devojčice ($r=.905$, $p=.000$), žene i dečaci ($r=.896$, $p=.000$), muškarci i dečaci ($r=.888$, $p=.000$), muškarci i devojčice ($r=.845$, $p=.000$), dečaci i devojčice ($r=.822$, $p=.000$).

Plašljivo-hrabro. Utvrđena je umereno visoka korelacija između procena muškaraca i žena ($r=.817$, $p=.000$), dok znatno niže koreliraju procene žena i devojčica ($r=.498$, $p=.025$), i dečaka i devojčica ($r=.497$, $p=.026$). Procene muškaraca i dece ne koreliraju međusobno.

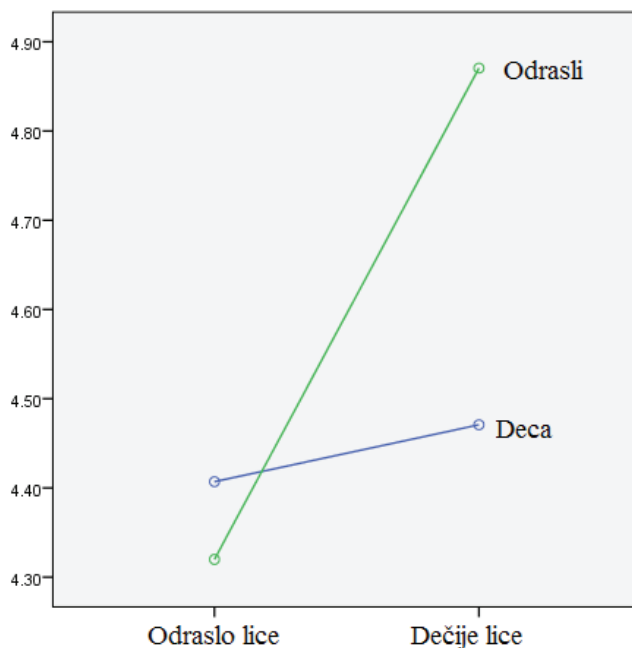
Pogubljeno-snalazljivo. U pogledu opažene snalazljivosti, umereno koreliraju procene žena i devojčica ($r=.743$, $p=.000$), muškaraca i žena ($r=.658$, $p=.002$) i muškaraca i devojčica ($r=.447$, $p=.048$).

Pošteno-nepošteno. Postoji umereno slaganje između svih grupa ispitanika u pogledu opaženog poštenja prikazanih lica: žene i dečaci ($r=.724$, $p=.000$), žene i devojčice ($r=.666$, $p=.001$), muškarci i žene ($r=.663$, $p=.001$), dečaci i devojčice ($r=.605$, $p=.005$), muškarci i devojčice ($r=.579$, $p=.007$), muškarci i dečaci ($r=.576$, $p=.008$).

Razlike između odraslih i dece u subjektivnom doživljaju lica

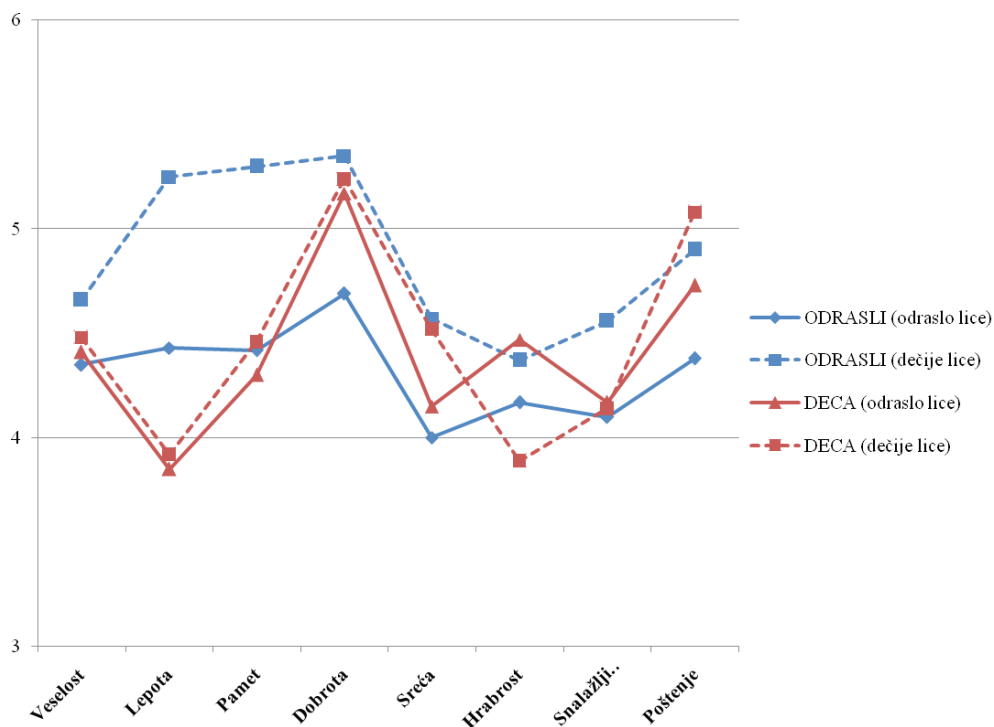
Osnovne tendencije u razlikama subjektivnog doživljaja ljudskih lica između odraslih i dece ispitane su pomoću mešovite analize varijanse koja je izvršen na uprosječnim vrednostima 20 različitih procenjivanih lica na osam skala na kojima je bilo moguće porediti procene odraslih ispitanika i dece. Neponovljeni faktori bili su bili su pol ispitanika (dva nivoa: muško, žensko) i uzrast ispitanika (dva nivoa: odrasli, dete), dok su kao ponovljeni faktori tretirane različite skale (osam nivoa: tužno–veselo, ružno–lepo, glupo–pametno, zlo–dobro, nesrećno–srećno, plašljivo–hrabro, pogubljeno–snalažljivo, nepošteno–pošteno) i uzrast sa kog stimulus potiče (dva nivoa: fotografija iz odraslog doba, fotografija iz detinjstva).

Utvrđena je značajna interakcija uzrasta ispitanika i uzrasta sa kog potiču fotografije ($F_{1,51}=13.65, p=.001$). Na uzorku svih lica i skala, odrasli imaju tendenciju da više ocene dodeljuju dečijim licima, dok se njihove ocene odraslih lica ne razlikuju od procena koje deca dodeljuju obema grupama lica (slika 1).

Slika 1. Interakcija uzrasta ispitanika i uzrasta sa kog potiču fotografija lica

Pokazana je i interakcija tipa skale i uzrasta ispitanika ($F_{1,51}=13.65, p=.001$). Između dve uzrasne grupe ispitanika najveće neslaganje postoji u pogledu skala ružno–lepo, glupo–pametno i pogubljeno–snalažljivo. Interakcija tipa skale i uzrasta sa kog potiču fotografija lica ($F_{1,51}=13.65, p=.001$) postoji jer su na svim skalama osim skale hrabrosti dečija lica ocenjena višim ocenama u odnosu na odrasla lica (slika 2).

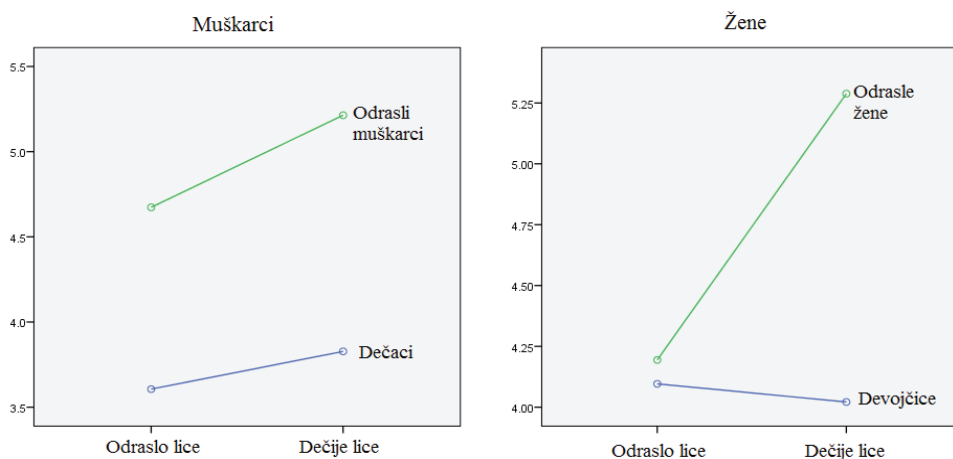

Slika 2. Procene odraslih i dečijih lica na osam skala subjektivnog doživljaja

Specifične razlike u subjektivnom doživljaju ljudskih lica između odraslih i dece ispitane su pomoću mešovite analize varijanse koja je sprovedena zasebno na procenama na različitim skalama. U svih osam analiza neponovljeni faktori bili su pol ispitanika (dva nivoa: muško, žensko) i uzrast ispitanika (dva nivoa: odrasli, dete), dok su kao ponovljeni faktori tretirani stimulusi (deset nivoa, deset osoba čija su lica fotografisana) i uzrast sa kog stimulus potiče (dva nivoa: fotografija iz odraslog doba, fotografija iz detinjstva). Na svim skalama utvrđeni su glavni efekti faktora stimulus, što sugeriše da se prikazana lica razlikuju s obzirom na percipiranu veselost ($F_{9,51}=64.65, p=.000$), lepotu ($F_{9,51}=9.26, p=.000$), pamet ($F_{9,51}=8.45, p=.000$), dobrotu ($F_{9,51}=11.98, p=.000$), sreću ($F_{9,51}=25.74, p=.000$), hrabrost ($F_{9,51}=5.56, p=.000$), snažljivost ($F_{9,51}=5.10, p=.000$) i poštenje ($F_{9,51}=14.13, p=.000$).

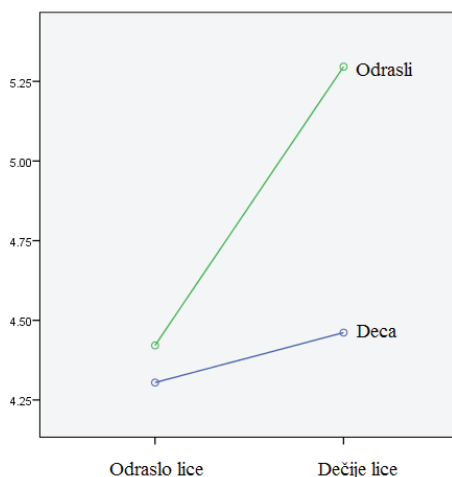
Tužno-veselo. Pokazan je glavni efekat uzrasta sa kog stimulus potiče, pa su tako obe grupe ispitanika, bez obzira na pol, dečija lica procenjivala kao nešto veselija u odnosu na odrasla lica ($F_{1,51}=5.33, p=.025$) (dečija lica $M=4.38, SD=0.497$, odrasla lica $M=4.57, SD=0.557$).

Ružno-lepo. Utvrđena je interakcija pola ispitanika, uzrasta ispitanika i uzrasta sa kog potiče stimulus ($F_{1,51}=4.613, p=.037$) (slika 1). Odrasli ispitanici procenjuju sva lica lepšim nego što to čine deca, s tim što je ova tendencija najmanje izražena kada se posmatraju ocene koje odrasle žene daju odraslim licima. Takođe, odrasli dečija lica percipiraju lepšim od odraslih lica, i ta razlika je izraženija kod žena. Deca oba pola daju slične ocene odraslim i dečijim licima (slika 3).

Slika 3. Razlike između muškaraca, žena, dečaka i devojčica u opaženoj lepoti odraslih i dečijih lica

Glupo–pametno. Analiza procena na skali glupo–pametno pokazala je interakciju uzrasta ispitanika i uzrasta sa kog potiče fotografija lica. Odrasli ispitanici procenjuju dečija lica kao značajno pametnija nego što to čine ispitanici deca ($F_{1,51}=11.25, p=.002$) (slika 4).

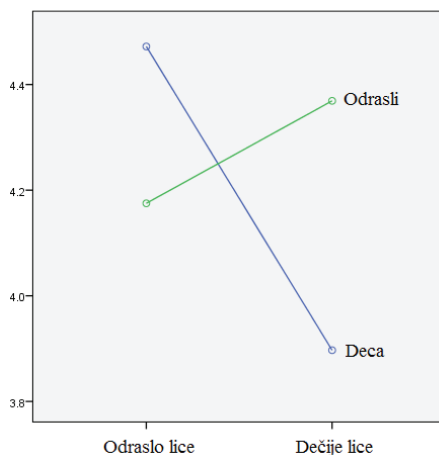

Slika 4. Razlike između odraslih ispitanika i dece u opaženoj pameti odraslih i dečijih lica

Zlo–dobro. Na procenama opažene dobrote lica utvrđen je glavni efekat uzrasta sa kog fotografija lica potiče. Obe grupe ispitanika na skali zlo/dobro daju više ocene dečijim licima, a nešto niže licima odraslih osoba ($F_{1,51}=4.35, p=.042$) (dečija lica $M=5.31, SD=0.876$, odrasla lica $M=4.90, SD=1.205$).

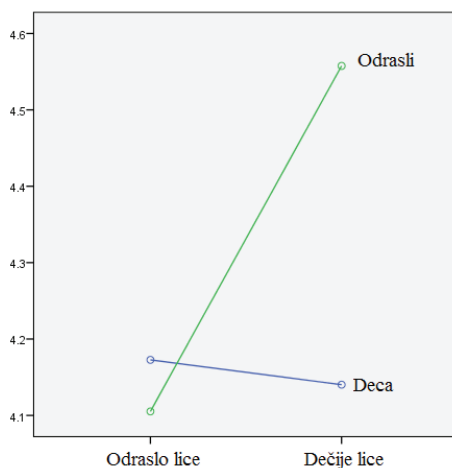
Nesrećno–srećno. I na ovoj skali pokazan je glavni efekat uzrasta sa kog potiče stimulus, pa su i deci i odraslima dečija lica izgledala srećnije u odnosu na lica odraslih ($F_{1,51}=20.74, p=.000$) (dečija lica $M=4.55, SD=0.659$, odrasla lica $M=4.07, SD=0.642$).

Plašljivo–hrabro. Utvrđena je interakcija između uzrasta ispitanika i uzrasta sa kog potiče fotografija lica. Tako deca doživljavaju odrasla lica kao hrabrija, a dečija kao manje hrabra u odnosu na odrasle ispitanike ($F_{1,51}=10.24, p=.002$) (slika 5).

Slika 5. Razlike između odraslih ispitanika i dece u opaženoj hrabrosti odraslih i dečijih lica

Pogubljeno–snalažljivo. Analizom procena na skali pogubljeno–snalažljivo utvrđena je marginalno značajna interakcija uzrasta ispitanika i uzrasta sa kog potiče fotografija lica. Odrasli ispitanici opažaju dečija lica kao značajno snalažljivija u odnosu na odrasla lica, ali i u odnosu na dečije procene lica sa oba uzrasta ($F_{1,51}=3.80, p=.057$) (slika 6).

Slika 6. Razlike između odraslih ispitanika i dece u opaženoj snalažljivosti odraslih i dečijih lica

Pošteno–nepošteno. Pokazan je glavni efekat uzrasta sa kog potiče stimulus, pa su i deci i odraslima dečija lica izgledala poštenije u odnosu na lica odraslih ($F_{1,51}=19.13$, $p=.000$) (dečija lica $M=5.01$, $SD=0.878$, odrasla lica $M=4.53$, $SD=0.859$).

Završna diskusija

Proučavanje subjektivnog doživljaja lica je novina koja se pojavila poslednjih godina u eksperimentalnoj estetici. Do skoro, tragaloo se isključivo za objektivnim karakteristikama koje ljudi koriste kako bi lice procenili kao lepo ili ružno. Značajan pomak napravljen je skorašnjim istraživanjem Jovanovićeve koja je u opsežnoj studiji konstruisala skalu subjektivnog doživljaja lica i na taj način fokus istraživanja lica pomerila na subjektivni domen. Tom prilikom nisu ispitivane razlike u subjektivnom doživljaju koji se pojavljuje kada ispitanici posmatraju dečije ili odraslo lice. Stoga je jedan od ciljeva ovog istraživanja bio da se utvrdi da li se struktura subjektivnog doživljaja menja u zavisnosti od starosti lica koja se posmatraju. Videli smo da je u ovom istraživanju uspešno repliciran nalaz koji je dobijen u istraživanju Jovanovićeve (2011). Kao što smo i očekivali, i u našem istraživanju izdvojena su četiri faktora koja čine bazične dimenzije subjektivnog doživljaja odraslih lica. Sve skale su grupisane na isti način, sa neznatno različitim zasićenjima i to su: Sreća, Dobrota, Stabilnost i Privlačnost. Razloge većeg procenta objašnjene varijanse faktora Privlačnosti (14,28%), nego u istraživanju Jovanovićeve (4,14%) možemo tražiti upravo u stimulusima korišćenim u ova dva istraživanja. Drugim rečima, u istraživanju Jovanovićeve u stimulusima su bila izabrana lica različitog uzrasta, dok nalaz koji pominjemo u našem istraživanju odnosi samo na odrasla lica. Ovaj nalaz doprinosi tvrdnjama autora prethodnih istraživanja (Radiojević, 2009; Jovanović 2011) koji su tvrdili da je ovo jedan od najznačajnijih faktora u proceni lica, ali bismo mi dodali i komentar da se ova tvrdnja može odnositi samo na lica odraslih osoba.

Međutim, kada se progledaju procene dečijih lica, struktura subjektivnog doživljaja se menja tako što se gubi faktor Privlačnost, dok se ponovo izdvajaju na isti način faktori Sreća, Dobrota i Stabilnost. Prvi faktor (Sreća) opisuje skale spokojno, vedro, veselo, zadovoljno, srećno, prijatno, zanimljivo i lepo. Dominantan osećaj u ovom faktoru je doživljaj smirenosti, zadovoljstva i opšte sreće. Jedina skala koja se kod odraslih lica ne pojavljuje u ovom faktoru je skala lepo–ružno. Međutim, ukoliko se pretpostavi da lica koja se visoko ocenjuju na ovim skalama odaju utisak pouzdanih osoba u koje lako stečemo poverenje (Jovanović, 2011), onda postaje razumljivije da se i lepo dečije lice uklapa u ovakav doživljaj. Drugi faktor, Dobrota, opisan je skalama koje govore o osobinama lica koje se posmatra (velikodušno, pošteno, iskreno, dobro, blagonaklono, privlačno, pametno). Ovde vidimo da su dve skale (pametno i privlačno) iz faktora Privlačnosti kod odraslih lica pregrupisale svoje pozicije kada se odnose na dečija lica. Treći faktor, Stabilnost, u potpunosti korespondira onome što se dobija i kod odraslih lica. Moramo još jednom pomenuti da nas iznenađuje izostanak faktora Privlačnosti jer su prethodni autori tvrdili da je

to jedan od značajnih faktora kojima se opisuje subjektivni doživljaj lica (Radivojević, 2009). Bez obzira na to koji se instrument primenjuje, do sada je smatrano da je privlačnost, odnosno atraktivnost, značajna dimenzija kojom se procenjuje utisak koji lice ostavlja na nas. Rezultati ovog istraživanja pokazuje da u slučaju doživljaja dečijih lica, ovo „pravilo“ ne važi. To nas navodi na pretpostavku da odrasli po ovom parametru zaista drugačije posmatraju dečija lica.

Pored ovih nalaza, interesovalo nas je i da li se subjektivni doživljaj lica kod dece na uzrastu od deset godina razlikuje od doživljaja koji lica izazivaju kod odraslih.

Analiza povezanosti procena dece i odraslih na osam različitih skala subjektivnog doživljaja pokazala je da dve uzrasne grupe pokazuju različiti stepen slaganja u pogledu različitih atributa. Najviši stepen slaganja postoji u pogledu opažene veselosti i sreće. Ovaj nalaz može se tumačiti činjenicom da zaključivanje o veselosti i sreći počiva na percepciji objektivnih odlika lica, budući da su veselosti i sreća praćeni karakterističnim facijalnim ekspresijama. Tako je u ovim procenama bilo manje mesta za upliv subjektivnih faktora. S druge strane, procene lepote, pameti, poštenja i snalažljivosti značajno su subjektivnije po prirodi i očekivano je da će među grupama ispitanika postojati niži stepen slaganja. Dodatno, šta će biti opaženo kao pametno ili lepo lice može biti još jedan od produkata socijalnog učenja, pa je očekivano da će odrasli biti familijarniji sa ovim značenjima. U prilog ovoj tezi govori i to da među odraslim muškarcima i ženama na gotovo svim skalama postoji viši stepen slaganja nego među decom. Ipak, nesaglasnosti među decom bi se mogle tumačiti i u svetlu razvojnih teorija, po kojima deca na stadijumu konkretnih operacija tek uče da uspostave doslednost u mišljenju i upotrebi kriterijuma estetskog suđenja.

Uzrasne grupe pokazuju i relativno visok stepen slaganja u pogledu percepcije da li je lice zlo ili dobro. Moguće je da se ovde radi o atributu koji je posebno važan za socijalno funkcionisanje i da ranije tokom razvoja dolazi do sofistifikacije mehanizama za percepciju ove odlike. Nizak stepen slaganja u pogledu opažene plašljivosti ili hrabrosti takođe se može tumačiti na sličan način kao i nalazi o veselosti i sreći. I ovde se radi o karakteristikama koja je uobičajeno praćena karakterističnom facijalnom ekspresijom (bar kada je reč o strahu). Budući da su lica stimulusi bila neutralna u pogledu ovog atributa, moglo se očekivati da procene na ovoj skali neće biti konzistentne i da će biti pod većim uticajem individualnih tumačenja.

Analize razlika u procenama na osam odabranih atributa subjektivnog doživljaja, s obzirom na uzrast i pol ispitanika, ali i uzrast sa kog potiču prikazne fotografije lica, dale su potpuniji uvid u prirodu doživljaja koji kod dece i odraslih izazivaju različita ljudska lica. Na najopštijem nivou, ukoliko se zanemare razlike između pojedinačnih skala, postoji jasna tendencija da odrasli pozitivnije ocenjuju dečija lica. Detaljnije analize po različitim skalama pokazuju da u pogledu opažene veselosti, dobrote, sreće i poštenja i deca slažu sa odraslima pa i oni dečija lica ocenjuju kao višim ocenama. Kada je reč o snalažljivosti, deca ne favorizuju nijednu grupu lica, pa i dečija i odrasla lica ocenjuju kao što odrasle osobe ocenjuju odrasla lica. U pogledu opažane lepote i pameti lica važnu ulogu igra i pol, pa tako ne samo da odrasli daju više ocene dečijim licima, već je ta razlika izraženija kod žena u odnosu na muškarce. Jedina skala na kojoj deca odraslim licima daju više ocene nego dečijim je skala hrabrosti.

Ovi nalazi mogu se tumačiti u skladu sa ekološkim pristupom socijalnoj percepciji (McArthur & Baron, 1983). Infantilne karakteristike lica imaju adaptivnu funkciju da kod odraslih izazovu povoljne evaluacije, a u cilju zaštite ili sprečavanja agresivnih ponašanja. Takve pozitivne evaluacije mogu biti generalizovane i na druge osobine (snalažljivost, pamet, poštenje...). Iako bi percepcija odraslih kao hrabrijih od strane dece mogla da se uklopi u ovaj teorijski okvir, ekološki pristup ipak ne nudi pretpostavke na osnovu kojih bismo mogli tumačiti zašto u pogledu određenih osobina i deca ocenjuju dečija lica pozitivnije od odraslih lica (dobrota, poštenje), a u drugim ne (snalažljivost, lepota, pamet).

U ovom eksplorativnom istraživanju pružen je uvid u razlike u subjektivnom doživljaju odraslih i dečijih lica iz razvojne perspektive. Utvrđeno je da i deca i odrasli imaju različite doživljaje dečijih i odraslih lica. Iako se nalazi koji se tiču subjektivnog doživljaja kod odraslih mogu biti tumačeni iz ugla nekih od postojećih teorija, subjektivni doživljaj kod dece još uvek je tema kojom su se teorije estetske preferencije i socijalne percepcije malo bavile. Imajući u vidu razlike u strukturi subjektivnog doživljaja dečijih i odraslih lica, bilo bi svakako interesantno ispitati i kakva je struktura subjektivnog doživljaja različitih lica kod dece. Teorijski znamo da bi desetogodišnjaci već trebalo da formiraju stabilne subjektivne procene, te bismo sa razvojnog stanovišta mogli da očekujemo slične procene kao i kod odraslih. Na to pitanje bilo bi interesantno odgovoriti i sa stanovišta ekološkog pristupa, koji ne eksplicira kada tokom razvoja počinju da deluju mehanizmi koji izazivaju pozitivne evaluacije dečijih i infantilnih lica.

Literatura

- Ashmore, R. D. & Longo, L. C. (1995). Accuracy of stereotypes: What research on physical attractiveness can teach us. In Y-T. Lee, L. J. Jussim, & C. R. McCauley (Eds.), *Stereotype accuracy: Toward appreciating group differences*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Berry, D. S. & McArthur, L. Z. (1986). Perceiving character in faces: The impact of age-related craniofacial changes on social perception. *Psychological Bulletin*, 100, 3–18.
- Burton A. M., Bruce V. & Dench, N. (1993). What's the difference between men and women? Evidence from facial measurement. *Perception*, 22, 153–176,
- Chen, N. Y., Shaffer, D. R. & Wu, C. (1997). On physical attractiveness stereotyping in Taiwan: A sociocultural perspective. *Journal of Social Psychology*, 137, 117–124.
- Cunningham, M. R. (1986). Measuring the physical in physical attractiveness: Quasi-experiments on the sociobiology of female facial beauty. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(5), 925–935.
- Cunningham, M. R., Barbee, A. P., Pike, C. L. (1990). What do women want? Facialmetric assessment of multiple motives in the perception of male facial physical attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(1), 61–72.
- Cunningham, M. R., Roberts, A. R., Barbee, A. P., Druen, P. B. & Wu, C-H. (1995). 'Their ideas of beauty are, on the whole, the same as ours': Consistency and variability in

- the cross-cultural perception of female physical attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 68(2), 261–279.
- Dion, K., Berscheid, E. & Walster, E. (1972). What is beautiful is good. *Journal of Personality and Social Psychology*, 24(3), 285–290.
- Fagot B. & Leinbach M. (1993). Gender-role development in young children: from discrimination to labeling. *Developmental Review*, 13, 205–224
- Forbus, P. R. (1982). Age appearance and behavior: A further comment. *Gerontologist*, 22, 5–7.
- Gibson, J. J. (1979). *The ecological approach to visual perception*. Boston: Houghton Mifflin.
- Jensen, G. D. & Oakely, F. B. (1980). Age appearance and behavior: An evolutionary and ethological perspective. *Gerontologist*, 20, 595–597.
- Jovanović, B. (2011). *Subjektivni doživljaj fotografija ljudskih lica*. (Neobjavljena master teza). Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Langlois, J. H., Ritter, J. M., Roggman, L. A. & Vaughn, L. S. (1991). Facial diversity and infant preference for attractive faces. *Developmental Psychology*, 27, 79–84.
- Langlois, J. H., Roggman, L. A., Casey, R. J., Ritter, J. M., Rieser-Danner, L. A. & Jenkins, V. Y. (1987). Infant preferences for attractive faces: Rudiments of a stereotype? *Developmental Psychology*, 23(3), 363–369.
- Marković, S. (2011). Perceptual, Semantic and Affective Dimensions of Experience of Abstract and Representational Paintings. *Psihologija*, 44(3), 191–210.
- Marković, S. & Maksimović, Z. (1983). Estetske preferencije kod dece: lepa i ružna kuća. Neobjavljen rad. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
- Marković, S. & Marković, D. (1994). *Razlike u estetskim preferencijama kod dece tri uzrasta*. *Psihologija*, 3–4, 283–294.
- Marković, S. & Radonjic, A. (2007). Aspects of painting perception. *Journal of Vision*, 7(9):198, 198a.
- McArthur, L. Z. & Baron, R. M. (1983). Toward an ecological theory of social perception. *Psychological Review*, 90, 215–238.
- Osgood, C.E., Suci, G. & Tannenbaum, P. (1957) *The measurement of meaning*. Urbana, IL: University of Illinois Press.
- Pallett, P. M., Link, S. & Lee, K. (2010). New „golden“ ratios for facial beauty. *Vision Research*, 50(2). 149–154.
- Pijaže, Ž. i Inhelder, B. (1978). *Intelektualni razvoj deteta*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Radivojević, B. (2009). *Subjektivni kriterijum procene sličnosti fotografija ljudskih lica*. (Neobjavljeni diplomski rad). Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Sergent, J., S. Ohta & B. MacDonald. (1992). Functional neuroanatomy of face and object processing: a positron emission tomography study. *Brain*, 115, 15–36.
- Vigotski, L. S. (1983). *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- Yin, R. K. (1978). A Review of Experiments with Infants, Normal Adults and Brain-injured, *Face Perception*, 5, 395–402.

- Zdravković, S. (2008). *Percepcija*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka.
- Zebrowitz, L. A. (2011). Ecological and social approaches to face perception. *The Oxford handbook of face perception*, 31–50.
- Zebrowitz, L. A. & Montepare, J. M. (1992). Impressions of babyfaced males and females across the lifespan. *Developmental Psychology*, 28, 1143–1152.
- Vukadinović, M. & Marković, S. (2011). Aesthetic Experience of Dance Performances, *Psihologija*, 45(1), 23–41.

Prilozi

Prilog 1. Skala subjektivnog doživljaja lica (Jovanović, 2011)

TUŽNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	VESELO
TMURNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	VEDRO
NEPRIJATNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	PRIJATNO
ZABRINUTO	-3	-2	-1	0	1	2	3	SPOKOJNO
DOSADNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	ZANIMLJIVO
RUŽNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	LEPO
GLUPO	-3	-2	-1	0	1	2	3	PAMETNO
ZLO	-3	-2	-1	0	1	2	3	DOBRO
NEZADOVOLJNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	ZADOVOLJNO
ODBOJNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	PRIVLAČNO
NEISKRENO	-3	-2	-1	0	1	2	3	ISKRENO
LJUTITO	-3	-2	-1	0	1	2	3	BLAGONAKLONO
NEODLUČNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	ODLUČNO
NESREĆNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	SREĆNO
PLAŠLJIVO	-3	-2	-1	0	1	2	3	HRABRO
SEBIČNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	VELIKODUŠNO
NEZRELO	-3	-2	-1	0	1	2	3	ZRELO
POGUBLJENO	-3	-2	-1	0	1	2	3	SNALAŽLJIVO
NEPOŠTENNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	POŠTENNO
NESIGURNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	SIGURNO

Prilog 2. Skala subjektivnog doživljaja lica (Jovanović, 2011)

adaptirana za primenu na deci

TUŽNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	VESELO
RUŽNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	LEPO
GLUPO	-3	-2	-1	0	1	2	3	PAMETNO
ZLO	-3	-2	-1	0	1	2	3	DOBRO
NESREĆNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	SREĆNO
PLAŠLJIVO	-3	-2	-1	0	1	2	3	HRABRO
POGUBLJENO	-3	-2	-1	0	1	2	3	SNALAŽLJIVO
NEPOŠTENNO	-3	-2	-1	0	1	2	3	POŠTENNO

Ivana M. Jakšić, Smiljana Jošić

SUBJECTIVE EXPERIENCE OF CHILDREN'S AND ADULTS' FACES IN CHILDREN AND ADULTS

Summary

The aim of this study was to examine differences in the subjective experience of children's and adults' faces among a sample of children and adult participants. The study was conducted on a sample of 26 ten-year-olds (12 boys and 14 girls) and 26 psychology students (10 men and 16 women). The participants were given the scale of subjective experience of faces and their task was to assess 10 photographs of adult faces and 10 photographs of children's faces. Among a sample of adult participants four-factor structure of subjective experience of adults' faces, including factors Happiness, Kindness, Stability, and Attractiveness, was in line with the structure established in previous research. The subjective experience of the children's faces in adult participants can be described by three factors: Happiness, Kindness, and Attractiveness. When it comes to perception of individual attributes, adults tend to rate children's faces more positive than adults' faces, while children's estimates differ depending on the attribute in question. The results were discussed in line with the ecological approach to social perception, according to which the infantile facial features' adaptive function is to cause favorable evaluations and to promote protective and prevent aggressive behavior in adults.

Key words: face perception, subjective experience, children

JEZIK KAO FAKTOR PSIHOLINGVISTIČKOG RAZVOJA DECE OŠTEĆENOG SLUHA

Sažetak: Cilj istraživanja je da se utvrdi u kojoj meri je razvijena metalingvistička svest kod dece oštećenog sluha koja pohađaju prva četiri razreda specijalnog osnovnog obrazovanja s obzirom na slušni status i ulogu roditelja.

Uzorak su činila deca oštećenog sluha u okviru osnovnog specijalnog obrazovanja (N=48). Nezavisnu varijablu je predstavljao jezik kojem su izloženi ispitanici a zavisnu metalingvistička svest ispitanika. Za merenje nivoa razvijenosti metalingvističke svesti primenjeni su zadaci – rimovanja, procena dužine reči i spelovanje reči. Sprovedena je kvalitativna analiza odgovora na metalingvističkim zadacima pojedinih ispitanika s obzirom na primarni jezik koji koriste u porodici i školi.

Cljučne reči: deca oštećenog sluha, metalingvistički razvoj, slušni status

Uvod

Metalingvistička svest se može definisati kao misaoni proces o jeziku koji se odnosi na njegovu prirodu i funkciju, uključujući znanje o zahtevima drugih jezika i procesu opismenjavanja, kao i svest o sebi i drugima kao korisnicima različitih jezika. Tako se metalingvistička svest kod dece oštećenog sluha ispoljava u nekoliko oblika: svest o odvojenosti jezika znakova i govornog jezika i njihovo postojanje kao dva, međusobno nezavisna, lingvistička modaliteta; sposobnost povezivanja glasova govornog jezika sa znakovima jezika osoba oštećenog sluha; razvoj metalingvističke svesti kod dece oštećenog sluha pokazuje kada i kako je dete oštećenog sluha spoznalo da se nalazi u bilingvalnoj situaciji (izloženost govornom jeziku i jeziku znakova) i kako to saznanje utiče na njegov razvoj.

U radu je ispitan razvoj fonološke svesti i svesti o rečima kao metalingvističkim sposobnostima.

Fonološke predstave igraju važnu ulogu u psihičkom životu osobe koja normalno čuje. Kada govorimo o osobama oštećenog sluha, osnovno pitanje je do koje mere razvoj fonološke svesti zavisi od akustičnog iskustva. Dodd (Leybaert & Charlier, 1996) je prvi istraživač koja je sa teorijskog stanovišta pokušala dokazati da sluh nije neophodan za fonološki razvoj. Ona je istakla da je informacija koja se dobija čitanjem sa usana primarna da dete oštećenog sluha dobije informaciju o fonološkoj strukturi govornog jezika. Zaključak brojnih studija je da je veza između akustične i vizuelne informacije veoma slaba na nivou obrade govorne informacije (Dyer et

¹ gdjurdja@gmail.com

al., 2003). Takođe, vizuelno-akustična informacija ukazuje da govorna akustična i govorna vizuelna informacija učestvuju u istoj fazi fonološkog procesa. Integracija vizuelnog i akustičnog govora se javlja već u prvih nekoliko nedelja od rođenja. Bebe uzrasta 5–6 meseci će radije, dok izgovaraju slogove, posmatrati usne onog ko izgovara iste slogove, nego usne onog ko izgovara različite slogove (Leybaert & Charlier, 1996). Međutim, oštećenje sluha samo po sebi ne ometa razvoj fonološke svesti. Dok deca koja normalno čuju formiraju svoje predstave iz vizuelno-akustičnog izvora, deca oštećenog sluha u većoj meri zavise od vizuelnog komunikacionog kanala u održanju razvoja fonološkog sistema. Čitanjem sa usana se dobijaju informacije o različitim fonološkim oblicima, ali nisu svi oblici dostupni opažanju. Pokreti usana pokazuju mesto artikulacije, ali ne i zvučnost i nazalnost.

Nedostatak dobro razvijenih fonoloških predstava utiče na neke više funkcije čiju osnovu čine upravo te predstave kao što su ograničeno pamćenje lingvističkih informacija, slabo čitanje i spelovanje reči, slabo zadržavanje i tumačenje slobodnih morfema. Iako ovi nedostaci postoje i kod osoba koje koriste jezik znakova kao maternji, oni se ne mogu pripisati nedostatku jezičkog iskustva, nego pre nedostatku celovite, jasne percepcije fonetskih karakteristika govornog jezika.

Kada se govori o razvijenosti svesti o rečima kao jednoj od metalingvističkih sposobnosti kod dece oštećenog sluha, mora se uzeti u obzir da je znak koji se pokazuje rukama ovoj deci zamena za reč u govornom jeziku (Lederberg et al., 2000). Reč je deo govornog jezika, kao što je znak deo jezika znakova. Reč ima svoju formu i semantiku kao što znak ima svoj oblik i značenje. Oba entiteta su nosioci jezičke informacije.

Međutim, o reči u značenju koje taj pojam ima u govornom jeziku, kod dece oštećenog sluha možemo govoriti tek pri razvoju pismenosti. Tačnije kada se pojavi pisana reč. Konvej (Conway, 1985 prema Williams, 2004) je prvi istraživao razvoj pisanja kod dece oštećenog sluha i razloge zbog kojih deca oštećenog sluha ođabiraju da pišu. Ispitanici su imali potpun gubitak sluha i učili su, uz jezik znakova i govorni jezik. Rezultati su pokazali da pisanje za dete oštećenog sluha ima višestruku svrhu – prenos intimnih informacija, zadržavanje ili obnavljanje iskustava, organizaciju informacije, uspostavljanje kontakta sa drugim ljudima, zabavu. Deca kroz pisanje vežbaju slova, eksperimentišu gde sve mogu da iskoriste pisana slova, istražuju načine na koje sve određeni sadržaj može da se iskaže. Dakle, pisanje je smisljena aktivnost za decu oštećenog sluha koja im omogućava da ispune svoj lični i socijalni život slično kao deca koja normalno čuju. Ewoldtova (Ewoldt, 1985 prema Williams, 2004) je zaključila da gluva deca nikad ne pišu bez prethodno definisane poruke na umu i da uvek očekuju da ono što napišu uvek nosi određeno značenje. Deca oštećenog sluha brzo usvajaju pravila strukture pisanog jezika kroz imitaciju slova u pisanom obliku i samoglasnika. Ruizova (Williams, 2004) je sprovela studiju slučaja ispitujući razvoj pisanja svoje ćerke oštećenog sluha. Devojčica je u svojim crtežima od 3. do 7. godine pokazala da ima iste hipoteze o pisanom jeziku kao i deca koja normalno čuju. Bila je svesna simboličke prirode pisanog jezika i pokazala je da razume da pisana reč označava određeni objekat. Prva reč koju je naučila bilo je

njeno ime. Različitim kombinacijama slova u reči je vežbala spelovanje novih reči. Razumela je da mora postojati veza između veličine ili starosti objekta, osobe ili pojave i pisane reči koja je označava. Na primer, ako je osoba mlada ili je objekat mali, dete pretpostavlja da i reč koja ih označava ima svega nekoliko slova. Devojčica je pokazala da usvajanje veštine pisanja nije linearno progresivan proces. Naprotiv, to je jedan kontinuiran proces sa ponavljanjem. Dete je usvajalo neke hipoteze, potom ih odbacivalo, da bi ih na kraju opet koristilo. Iako je devojčica usvojila i pokazala većinu hipoteza o pismenosti koje imaju i deca koja normalno čuju, pokazala je i neke koje ne postoje kod grupe koja normalno čuje i koje su, verovatno, vezane za oštećenje sluha i korišćenje jezika znakova. Tako, kada je devojčica shvatila da se reči mogu spelovati prstima, stvorila je pretpostavku da oblik koji napraviš rukama dok pokazuješ reč označava prvo slovo te reči. Ruizova je takođe zaključila da, iako je dete koristilo neke metalingvističke strategije zasnovane na zvuku u usvajanju pismenosti, više koristi vizuelne strategije zasnovane na značenju. Upravo ta vizuelna strategija u čitanju je imala za posledicu da dete oštećenog sluha koristi značajno češće znakove interpunkcije nego dete koje normalno čuje. Vilijamsova (Williams, 1999 prema Williams, 2004) je istraživala ulogu jezika znakova koji dete oštećenog sluha koristi u razvoju pisanja. Ranija istraživanja su pokazala da jezik koji dete koristi određuje proces usvajanja pisanja i pokazuje koncepte njegovog razvoja. Dete oštećenog sluha koristi jezik znakova na različite načine sa ciljem da podrže svoje pisanje i održe socijalne odnose što uključuje i traženje pomoći, davanje informacija, davanje instrukcija drugim ljudima ili nadgledanje njihovog posla, i usmeravanje svog pisanja. Dok uspostavljaju odnose sa drugima, deca oštećenog sluha povezuju spelovanja prstima, pisanih slova i reči, i znakova koje prave rukama. Deca oštećenog sluha koriste jezik znakova na sličan način i u slične svrhe kao što deca koja normalno čuju koriste govorni jezik u početnim aktivnostima pisanja. Kada deca govore o pisanju, prvo pretvaraju pisani jezik u vizuelni objekat kojim mogu da manipulišu, koji mogu da istražuju i prikazuju. Ovakva metalingvistička operacija je ključna za dečije usvajanje pismenosti.

Pošto je vizuelni komunikacioni kanal ključan za fonološki razvoj deteta oštećenog sluha, jezik znakova mora da bude prvi jezik koji to dete usvaja jer je to prirodan i potpun jezik koji mu omogućava uspešnu komunikaciju. Ne postoji homogena grupa dece oštećenog sluha prema stepenu oštećenosti sluha. Individualne mogućnosti svakog deteta da razvije govorne sposobnosti zavise od mnogih faktora. Prema nekim autorima (Graney, 2002), ti faktori se mogu podeliti u dve velike grupe – biološki potencijal i unutrašnja motivacija ili interes. Ove dve grupe faktora se mogu dalje podeliti na nekoliko oblasti: ostatak sluha, pozitivni ishodi pojačavanja sluha, kontinuitet upotrebe slušnih aparata, lingvistička kompetencija, podrška porodice, inteligencija, stav i pojedinca i porodice prema gubitku sluha. Svi ovi faktori zajedno imaju složenu, međusobno prožetu ulogu u opštem razvoju govornih sposobnosti. Ipak, nijedan faktor ne ukazuje na granicu do koje će dete oštećenog sluha razviti jasne govorne sposobnosti, ali faktori koji su u vezi sa stepenom usvojenosti govornih sposobnosti su najvažniji. Deca koja imaju ograničen pristup slušnom delu govora

i ne mogu da koriste sluh u cilju praćenja vlastite govorne produkcije, imaju pred sobom veoma težak zadatak kada su u pitanju funkcionalne govorne sposobnosti. Iako se motivacioni faktor smatra izolovanim faktorom, on je pod uticajem stepena dostupnosti auditorne informacije čime govorni jezik postaje pristupačniji i smisleniji. Međutim, i kada su svi faktori jednaki po pitanju pristupa auditornoj informaciji, interes postaje veoma važan faktor koji može da utiče na detetovu sposobnost da razvije govorne veštine.

Roditelji ostvaruju značajan uticaj kako na opšti razvoj deteta oštećenog sluha, tako i na jezički razvoj. U jednom istraživanju (Calderon, 2000) je pokazano da je faktor roditelja direktno povezan sa boljim govornim veštinama deteta koje ima oštećen sluh. Rezultati su pokazali da porodice u kojima deca oštećenog sluha imaju razvijene govorne sposobnosti gledaju na oštećenje sluha kao na problem koji se može rešiti, dok porodice čija su deca oštećenog sluha slabija u govoru na oštećenje sluha gledaju kao na različitost kojoj je potrebno prilagoditi se. U drugom istraživanju je ispitan govorni razvoj dece oštećenog sluha (Calderon, 2000). Pri tome, ispitanici su podeljeni u dve grupe – 10 ispitanika kod kojih je došlo do značajnog napretka u govornim veštinama i 10 ispitanika kod kojih je došlo do slabog napretka u govoru u odnosu na vežbu i porodičnu situaciju ispitanika. Zaključak je bio da veza između instrukcije i porodičnog funkcionisanja određuje smer detetovog razvoja. Iako je važna uloga roditelja u obrazovanju dece uopšte, još je važnije usmeriti pažnju na faktore porodičnog funkcionisanja. Porodice se različito prilagođavaju na dete oštećenog sluha i potrebna im je pomoć u izboru načina davanja instrukcije detetu koja bi bila u skladu sa porodičnim ciljevima, vrednostima i stilom funkcionisanja. Često se roditelji dece oštećenog sluha oslanjaju na stručnjake i na njih prebacuju svu odgovornost za obrazovanje svoje dece. Zato se javljaju konflikti između roditelja i stručnih lica. Roditelji dece oštećenog sluha se obično osećaju nekompetentnim u odnosu na stručnjake i zato im je teško da budu direktni i aktivni učesnici u obrazovnim programima deteta. Rana intervencija se najčešće odvija u okviru porodice i predstavlja najvećim delom rezultat anagažovanja roditelja. To se može posmatrati i kao početak obrazovanja deteta oštećenog sluha.

U radu smo ispitali metalingvistički razvoj deteta oštećenog sluha s obzirom na slušni status deteta i roditelja i primarni jezik kojem je dete izloženo.

Metod

Cilj istraživanja je da se utvrdi u kojoj meri je razvijena metalingvistička svest kod dece oštećenog sluha koja pohađaju prva četiri razreda osnovnog specijalnog obrazovanja.

Deca oštećenog sluha i očuvane inteligencije mlađeg školskog uzrasta (N=48) su ispitana u Školskom centru za vaspitanje i obrazovanje slušno oštećenih u Subotici, u Odeljenju za gluve u redovnoj osnovnoj školi „Jovan Popović“ u Novom Sadu i u Školi za gluvu decu „Stefan Dečanski“ u Beogradu. Deca oštećenog sluha bez

slušnih aparata i kohlearnih implanata i sa svim ili bar jednim od članova primarne porodice (roditelj, brat, sestra) oštećenog sluha su činila kategoriju dece izložene gestovnom jeziku kao primarnom, a nagluva deca bez ili sa slušnim aparatičima i deca oštećenog sluha sa roditeljima koji normalno čuju i kohlearnim implantima su činila kategoriju dece koja su izložena kombinaciji gestovnog i govornog jezika.

Nezavisnu varijablu je predstavljao jezik kojem su izloženi ispitanici.

Zavisna varijabla je bila metalingvistička svest ispitanika.

Za merenje nivoa razvijenosti metalingvističke svesti primenjene su sledeće tehnike i instrumenti:

Zadatak rimovanja je konstruisan u skladu sa zadatkom koji su koristili Stern i Gosvami u ispitivanju dece oštećenog sluha na uzrastu 11 godina (Stern & Goswami, 2000). Zadatak podrazumeva procenu rimovanja reči predstavljenih slikama. Sve slike su bile u boji kako bi se obezbedio jasan semantički zaključak. Ispitanici su rešavali devet zadataka bez pauze.

Zadatak spelovanja (razlaganja reči na slogove) sadrži 42 reči. S obzirom na to da postupak spelovanja diktatom nije pogodan za decu oštećenog sluha, sve reči su predstavljene crtežom. Većina reči, 39, preuzeta je iz Zadatka koji su koristili Harris i Moreno (Harris & Moreno, 2004). Zadatak se sastojao od nekoliko koraka. Prvo je deci data jasna instrukcija o tome šta je spelovanje i pružena im je mogućnost da razlože reč na slova pre nego što započnu eksperimentalni zadatak. Pri tome, primer im je takođe jasno objašnjen – „Prva slika označava reč „jarac“. A reč „jarac“ se sastoji od 5 slova j-a-r-a-c“.

Deci oštećenog sluha je bilo potrebno polako i pažljivo objasniti koncept spelovanja. Uputstvo je glasilo „Jedna slika označava jednu reč. pogledaj pažljivo svaku sliku, razmisli koju reč označava i rastavi svaku reč na slova od kojih se sastoji“. Međutim, uputstvo je prilagođavano uzrastu deteta i, prema savetima vapičara, surdopedagoga, sposobnostima deteta da razume u zavisnosti od dužine školovanja, individualnog rehabilitacionog rada, načina komunikacije, i situacije u neposrednoj okolini (roditelji oštećenog sluha, roditelji koji normalno čuju).

Greške u spelovanju su analizirane na dva načina kako bi se otkrila ispitanikova fonološka strategija. Prvo se analizirao ukupan broj pokušaja spelovanja, jer će deca koja koriste fonološku strategiju često pokušati da speluju i nepoznate reči. Zatim je analiziran procenat fonetskih grešaka koje je proizvelo svako dete. Netačno spelovanje je određivano kao fonetska greška ako postoji samo jedan slučaj gde je glas netačno predstavljen slovom ili slovima koja tačno zvuče. Teškoća je u tome što je teško odlučiti da li je greška fonetska ili ne. Zadatak spelovanja ispituje prisustvo fonološke svesti.

Procena dužine reči je zadatak koji se sastoji u tome da ispitivač izgovara parove reči različite dužine, a dete treba da prosudi koja reč u paru je duža. Parovi reči su tako sastavljeni da kraća reč uvek predstavlja objekat koji je veći, odnosno duži od objekta koji je označen dužom reči. Zadatak se sastojao od nekoliko koraka. Prvo je deci data jasna instrukcija o tome šta znači duža, a šta kraća reč i pružena im je mogućnost da odrede koja je duža pre nego što započnu eksperimentalni zadatak. Pri tome, primer

im je takođe jasno objašnjen – „Prva slika označava reč „komarac“, a druga slika označava reč „kuća“. Pošto je reč „komarac“ duža od reči „kuća“, zaokružićemo prvu sliku“. Reči koje deca nisu znala su objašnjavane i deci je rečeno da ih upamte. Deci oštećenog sluha je bilo potrebno polako i pažljivo objasniti iste koncepte. Uputstvo je glasilo „Jedna slika označava jednu reč. U svakom paru razmisli koju reč označava svaka slika i zaokruži sliku koja označava dužu reč“. Međutim, uputstvo je prilagođavano uzrastu deteta i, prema savetima vapitača, sposobnostima deteta da razume u zavisnosti od dužine školovanja, individualnog rehabilitacionog rada, načina komunikacije, i situacije u neposrednoj okolini (roditelji oštećenog sluha, roditelji koji normalno čuju). Zadatak procene dužine reči ispituje prisustvo svesti o rečima kao fonološkoj oznaci nezavisnoj od predmeta na koji se odnosi.

Rezultati i diskusija

U tabeli 1 su prikazani rezultati ispitanika na metalingvističkim zadacima.

Tabela 1. Rezultati na metalingvističkim zadacima

Razred	N	Zadaci	Min	Max	AS	SD
Prvi razred	14	Rimovanje	0	0	0	0
		Greške u zadatku spelovanja	0	42	14.36	18.39
		Procena dužine reči	0	9	7.14	2.54
Drugi razred	14	Rimovanje	0	9	7.36	2.97
		Greške u zadatku spelovanja	0	42	3.78	11.19
		Procena dužine reči	6	9	8.57	0.85
Treći razred	12	Rimovanje	5	9	8.17	1.4
		Greške u zadatku spelovanja	0	12	1.33	3.42
		Procena dužine reči	4	9	8.5	1.45
Četvrti razred	8	Rimovanje	0	9	7.25	3.1
		Greške u zadatku spelovanja	0	42	5.5	14.76
		Procena dužine reči	8	9	8.75	0.46

Rezultati pokazuju da se sa uzrastom (obrazovanjem, iskustvom) kod dece oštećenog sluha razvija metalingvistička svest. U zadatku spelovanja, najviše grešaka koje smo okarakterisali kao fonetske prave deca u drugom i trećem, a najmanje u četvrtom razredu. Ovo bi se moglo objasniti formalnom procedurom usvajanja pismenosti. Nastavni plan i program za obrazovanje dece oštećenog sluha podrazumeva da deca u prva dva razreda uče slova, njihovu sintezu i analizu. Budući da samo 25% dece u četvrtom razredu nije savladalo analizu reči, fonetske greške se mogu njima pripisati. Visok broj grešaka u mlađim razredima se može objasniti i samouverenošću dece u savladavanju sinteze i analize reči, ali i željom da „što bolje reše“ zadatak. U trećem razredu počinje obuka za čitanje, pa se deca, verovatno, osećaju nesigurno i nestabilno u korišćenju nove veštine.

U svakom slučaju, možemo zaključiti da deca oštećenog sluha slabije koriste fonološku strategiju u spelovanju što bi značilo i da fonološka svest kod dece ošte-

ćenog sluha do četvrtog razreda nije razvijena, odnosno da je razvoj fonološke svesti zaista usko vezan sa učenjem čitanja. S obzirom na ovakav zaključak, možemo pretpostaviti da deca oštećenog sluha koriste morfološku strategiju u spelovanju reči što znači da dete pisanu reč razdvaja na morfeme kako bi lakše vizuelno obradilo samu reč. Istraživanja pokazuju da morfološka strategija zavisi od razvijenosti svesti o rečima i da pozitivno utiče na fonološki razvoj i sposobnost čitanja.

Ispitali smo i da li postoje razlike između uspeha na pojedinim zadacima u odnosu na jezik koji je dominantan kod ispitanika (koji jezik se koristi u porodici). U tabeli 2 su prikazani rezultati analize varijanse razlika između rezultata na metalingvističkim zadacima s obzirom na jezik koji ispitanici koriste.

Tabela 2. Razlike u uspehu dece oštećenog sluha na zadacima u odnosu na modalitet jezika koji koriste.

Razred	N	Zadaci	F	Sig.
Prvi razred	14	Rimovanja	-	-
		Spelovanja reči	1.37	0.308
		Dužine reči	0.314	0.815
Drugi razred	14	Rimovanja	0.326	0.5
		Spelovanja reči	0.252	0.6
		Dužine reči	0.015	0.9
Treći razred	12	Rimovanja	10.83	0.008
		Spelovanja reči	0.34	0.57
		Dužine reči	0	1
Četvrti razred	8	Rimovanja	0.39	0.55
		Spelovanja reči	0.33	0.55
		Dužine reči	-	-

Kao što se vidi u tabeli 2, ne postoji statistički značajna razlika u zadacima između ispitanika u prvom (kod više od 20% ispitanika je dominantan jezik znakova, a kod ostalih ispitanika govorni jezik), drugom i četvrtom razredu u odnosu na jezik koji koriste.

Međutim, razlika u uspehu na zadatku rimovanja je statistički značajna u trećem razredu ($F=10,83$, $p>.01$) u kojem su ispitanici izloženi kombinaciji dva jezička modaliteta kao i ispitanici u drugom i četvrtom razredu. S obzirom na to da su ispitanici u trećem razredu ostvarili najlošiji uspeh među svim ispitanicima na zadatku rimovanja (tabela 1), razlog može da leži u činjenici da je deci oštećenog sluha pojam rimovanja težak za razumeti i da upravo delimična izloženost govornom jeziku otežava ovo razumevanje. Prema tome, možemo zaključiti da deca oštećenog sluha u trećem razredu imaju razvijenu metalingvističku svest koja je povezana sa čitanjem i modalitetom jezika koji koriste.

Na osnovu rezultata, možemo zaključiti da jezik koji dete oštećenog sluha dominantno koristi ne utiče na metalingvistički razvoj.

Sproveli smo i kvalitativnu analizu odgovora na metalingvističkim zadacima nekih ispitanika koji pohađaju Školski centar za vaspitanje i obrazovanje slušno oštećenih u Subotici zbog činjenice da se tamo u nastavi insistira na korišćenju gestovnog jezika kao prirodnog jezika osoba oštećenog sluha.

Dečak T. je u trenutku ispitivanja imao 6 godina i 10 meseci i pohađao je prvi razred. Oba roditelja su mu oštećenog sluha, a mlađi brat i baka su mentalno zaostali. Zadatak procene dužine reči je tačno rešio čime je pokazao da je kod njega razvijena svest o rečima kao fonološkim oznakama nezavisnim od predmeta na koji se odnose. Na zadatku spelovanja reči je napravio samo 13 grešaka od kojih smo dve klasifikovali kao fonetske – krufke, pomoranda. Ostale su ili reči koje nije uopšte spelovao ili je spelovao kao potpuno drugačije reči. Zadatak rimovanja nije uspeo da reši. Nije mu bila jasna instrukcija, ali ni sam pojam „rimovanja“. Menjanje i prilagođavanje instrukcije mu nije pomoglo. Za razliku od druge dece u grupi, T. zna da čita. Sporo, zastajkujući i uz malu pomoć vaspitača, ali dovoljno razumljivo i, što je najvažnije, tačno. Prema tome, T. bi mogao biti primer o kojem govore mnogi istraživači na temu učenja čitanja kod dece oštećenog sluha. On je od rođenja bio izložen gestovnom jeziku i u školi je nastavio da koristi gestovni jezik. Tako je gestovni jezik primarni, jezik koji je dobro upoznao i u kojem je stekao lingvističku kompetenciju, pa je sa takve osnove počeo da uči pisani oblik govornog jezika.

Devojčica B. je u trenutku ispitivanja imala 8 godina i tri meseca i pohađala je prvi razred. Porodična situacija ove devojčice je veoma specifična. Naime, ona se nalazi u hraniteljskoj porodici u kojoj se koristi mađarski jezik kao maternji, a saradnja između porodice i škole je veoma teška. Hranitelji nisu zainteresovani za uspeh i napredovanje devojčice. B. nije uspeła da reši zadatke spelovanja reči i rimovanja zbog nerazumevanja instrukcije, a na zadatku procene dužine reči je uspeła da reši više od polovine zadatah parova reči. Ovo ukazuje na to da se svest o reči kod nje javila, ali nije završila razvoj. Takođe, pošto se dete tek upoznaje sa nekim slovima azbuke, ne možemo govoriti ni o čitanju ni o fonološkoj svesti. Ona samo prepoznaje neka slova koja je naučila. B. je devojčica koja je tek u predškolskoj ustanovi za decu oštećenog sluha počela da uspostavlja komunikaciju sa drugim ljudima.

Devojčica E. je u trenutku ispitivanja imala 10 godina i pohađala je drugi razred. Roditelji imaju samo osnovno obrazovanje. Otac i mlađa sestra su nagluvi, pa se u porodici koristi gestovni jezik kao primarni. U školi se, takođe, u nastavi koristi prirodan jezik osoba oštećenog sluha. Budući da E. ima ugrađen kohlearni implant, izložena je i govornoj komunikaciji sa majkom. Prema tome, možemo reći da je E. stekla lingvističku kompetenciju u jeziku znakova, pa tek onda upoznaje i uči pisani oblik govornog jezika. Što se tiče čitanja, devojčica prepoznaje slova što jeste u skladu sa nastavnim programom u obrazovanju dece oštećenog sluha. Naime, u drugom razredu deca završavaju sa učenjem svih slova azbuke, sintezom slova u reči i analize reči na slova. Tačno je rešila samo zadatak procene dužine reči. Na ostalim zadacima joj nije bila jasna instrukcija. E. je primer deteta koje je u formalno obrazovanje uključeno na nešto kasnijem uzrastu te je i napredovanje u razvoju usporeno u odnosu na drugu decu oštećenog sluha na istom stepenu obrazovanja koja su na vreme krenula u školu. To kašnjenje od dve godine se odrazilo na metalingvistički razvoj, pa kod nje možemo potvrditi pretpostavku o uskoj povezanosti razvoja fonološke svesti sa pisanim oblikom jezika.

Devojčica A. Je u trenutku ispitivanja imala devet godina i dva meseca i pohađala je drugi razred. Ovo je dete razvedenih roditelja. Devojčica je ostala sa majkom

koja se ponovo udala i sada ima polubrata po majci. Roditelji normalno čuju i svi imaju završenu osnovnu školu. Dete nosi slušni aparat. U porodici se insistira na govoru, pa se A. tek polaskom u školu susrela i počela da uči jezik znakova. Tako je devojčica izložena kombinaciji dva jezika. Prepoznaje slova koja je naučila što je u skladu sa nastavnim planom i programom. Zadatak procene dužine reči i rimovanja je tačno rešila i nije bilo mnogo problema sa instrukcijama. Međutim, i pored razumevanja šta se od nje traži, A. nije uspeła da reši zadatak spelovanja reči. Uspeh deteta je verovatno rezultat jake motivacije za uspehom. Škola ima dobru saradnju sa majkom koja nije zainteresovana da nauči jezik znakova, ali joj je važno da detetu bude dobro.

Devojčica A. je u trenutku ispitivanja imala nešto manje od 10 godina i pohađala je četvrti razred. Roditelji normalno čuju, a socijalni status njene porodice je veoma nizak i može se reći ugrožen. Devojčica je, dakle, izložena kombinaciji jezika znakova i govora. U toku ispitivanja je koristila i reagovala isključivo na gestovni jezik. U četvrtom razredu osnovnog obrazovanja za decu oštećenog sluha se očekuje da učenici dostignu nivo funkcionalne pismenosti. Međutim, A. je i dalje na nivou prepoznavanja slova koja je naučila u prva dva razreda. Tačno je rešila zadatak procene dužine reči i rimovanja, ali nije nijednu reč uspeła da speluje. Prema tome, možemo zaključiti da je kod A. razvijena svest o rečima, ali da fonološka svest nije završila sa svojim razvojem. U skladu s tim, kao uzrok ili posledica ili oba istovremeno, dete nije naučilo ni da čita. Razlog ovome može da leži u slaboj motivaciji i nje i njene porodice koja je imala za cilj da je smesti u internat gde će dobijati hranu i odeću. Takođe, zbog insistiranja na govoru u porodici i gestovnom jeziku u školi, devojčica nije uspeła da stekne lingvističku kompetenciju ni u jednom jeziku.

Još jedna devojčica, J., pohađa četvrti razred i u trenutku ispitivanja je imala takođe nešto manje od 10 godina. Svi članovi njene porodice normalno čuju i u porodici se insistira na govoru. Nosi slušni aparat. Izložena je kombinaciji dva jezika i u toku ispitivanja je reagovala na oba modaliteta jezika. Devojčica je uspeła da reši zadatak procene dužine reči i rimovanja, ali ne i da speluje reči. Iako je četvrti razred kada se očekuje funkcionalna pismenost, J. uspeva samo da prepozna slova što se može objasniti činjenicom da nije uspeło da stekne lingvističku kompetenciju ni u jednom modalitetu pre opismenjavanja.

U Odeljenju za decu oštećenog sluha „Jovan Popović“ u Novom Sadu i Školi za gluve „Stefan Dečanski“ u Beogradu se nastava ostvaruje na govornom jeziku, iako se i jezik znakova koristi na mlađim uzrastima kao pomoćno sredstvo u objašnjavanju nekih pojmova.

U odeljenju u Novom Sadu u istraživanju je učestvovala i devojčica G. koja je u toku ispitivanja imala 7 godina i pet meseci i pohađala je prvi razred. Otac joj je oštećenog sluha, a majka normalno čuje tako da je devojčica od rođenja bila izložena gestovnom jeziku kao maternjem. G. nosi slušni aparat. U školi se koristi govorni jezik u nastavi. Ne zna da čita, ali prepoznaje slova koja je naučila i uspešno obavlja analizu reči na slova. Iz tog razloga je tačno rešila zadatak spelovanja reči. Rešila je tačno i zadatak procene dužine reči, ali instrukciju u zadatku rimovanja nije razu-

mela. Na osnovu ovog se može zaključiti da je kod G. razvijena svest o rečima i da se fonološka svest počela razvijati. Objašnjenje ovakvog zaključka možemo tražiti u činjenici da je dete steklo lingvističku kompetenciju u jeziku znakova i sa takve osnove počela da uči da čita i piše. Ostala deca u njenom razredu su načinila više grešaka u zadatku spelovanja i zadatku procene dužine reči. Niko nije tačno rešio zadatak rimovanja, ni jedan par reči.

U beogradskoj školi se izdvaja dečak D. koji je u trenutku ispitivanja imao 11 godina i pet meseci i pohađao je prvi razred. On je nagluv, a roditelji mu normalno čuju. Ne ume da čita, ali uspeva da prepozna slova koja je naučio. Uspešno je rešio zadatak procene dužine reči i to nešto više od polovine ponuđenih parova, i zadatak spelovanja reči. Instrukciju kod zadatka rimovanja nije razumeo. Iz ovog možemo zaključiti da je dečak od rođenja bio izložen govoru kao primarnom jeziku i u njemu je stekao lingvističku kompetenciju. Sada mu je razvijena svest o rečima i fonološka svest se počela razvijati.

U drugom razredu samo jedno dete u beogradskoj školi nije razumelo instrukciju u zadatku spelovanja reči, a u novosadskom odeljenju dvoje je pravilo greške koje nismo svrstali u fonetske, jer su se odnosile na red slova u reči uključujući i izostavljanje nekih i ubacivanje nepostojećih glasova – čokolomade (čokolada), keveret (krevet), cipela (cipele), a neke deca nisu znala šta znače.

Zaključak

Istraživanje je imalo za cilj da utvrdi u kojoj meri je razvijena metalingvistička svest kod dece oštećenog sluha koja pohađaju prva četiri razreda osnovnog specijalnog obrazovanja s obzirom na jezik koji dominantno koriste. Deca oštećenog sluha mlađeg školskog uzrasta (N=48) su ispitana u Školskom centru za vaspitanje i obrazovanje slušno oštećenih u Subotici, u Odeljenju za gluve u redovnoj osnovnoj školi „Jovan Popović“ u Novom Sadu i u Školi za gluvu decu „Stefan Dečanski“ u Beogradu.

Rezultati istraživanja su pokazali da bi kao osnova metalingvističkog razvoja dece oštećenog sluha mogla biti stečena lingvistička kompetencija u jednom jezičkom modalitetu, ali pri tome nije važno da li je u pitanju jezik znakova ili govorni jezik. Razvoj metalingvističke svesti je očigledan kod dece koja su rođena u porodici u kojoj je još neko od članova oštećenog sluha i koristi jezik znakova, ali i kod dece koja su rođena u porodicama čiji članovi normalno čuju i od rođenja su izloženi govoru. Ova deca lakše usvajaju i veštinu čitanja. Osećaj kompetentnosti potiče i od same porodice. Ako je porodica motivisana da pomogne detetu, dete će napredovati. Ono se neće osećati drugačijim, izolovanim i neuspešnim, nego će izgraditi pozitivnu sliku o sebi što je važno u svim aspektima njegovog daljeg života, pa i u uspehu u školi.

Ranija istraživanja pokazuju da postoji kritični period u usvajanju jezika znakova isto kao i kod usvajanja govora (Moore, 1980). Efekti kritičnog perioda na

jezičku obradu se svode na – efekte na gramatičku morfologiju pri čemu su mlađa deca pažljivija u njenoj analizi i potpunom usvajanju, leksičke efekte koji se odnose na greške u značenju rečenice na mlađem uzrastu i odvajanje fonološkog oblika od semantičkog značenja na starijem uzrastu; sintaksičke efekte koji se ogledaju u ispravnim gramatičkim oblicima na ranom uzrastu. Takođe, deca koja usvajaju jezik znakova na ranom uzrastu uspevaju da ponove značenje rečenice, dok je kod starijih učenika jezika znakova prisutno nerazumevanje ili čak i zaboravljanje značenja rečenice. Dalje se postavlja pitanje da li kritični period ima iste ili slične efekte i kada se radi o usvajanju drugog jezičkog modaliteta. Istraživanja pokazuju da su efekti značajno slabiji pri usvajanju jezika znakova kao drugog jezika što se javlja kod dece koja su u toku odrastanja izgubila sluh, nakon što su već usvojila govorni jezik (Moore, 1980). Takođe, efekti usvajanja jezika znakova kao prvog jezika su trajni.

Na osnovu svih dobijenih rezultata možemo zaključiti da se metalingvistička svest kod dece oštećenog sluha javlja sa polaskom u školu što je kasnije nego kod dece koja normalno čuju. Deca stiču sposobnost mentalnog operisanja sa slovima, rečima i rečenicama kada se upoznaju sa slovima govornog jezika. Razvoj svesti o rečima je usko vezan za učenje pisanja, a razvoj fonološke svesti sa učenjem čitanja. Dakle, istraživanje je pokazalo da je prosečno zaostajanje u metalingvističkom razvoju dece oštećenog sluha u odnosu na decu koja normalno čuju dve do tri godine.

Literatura

- Leybaert, J., Charlier, B. (1996). Visual speech in the head: the effect of cued-speech on rhyming, remembering, and spelling. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 1(4), 234–248.
- Lederberg, A. R., Everhart, V. S. (2000). Conversations between deaf children and their deaf mothers: pragmatic and dialogic characteristics. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 5(4), 303–322.
- Williams, C. (2004). Emergent literacy of deaf children. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 9(4), 352–365.
- Graney, S. (2002). Where Does Speech Fit In? Spoken English in a Bilingual Context. A *Sharing ideas series paper by the Laurent Clerc National Deaf Education Center*. Washington, D.C. Gallaudet University.
- Calderon, R. (2000). Parental Involvement in Deaf Children's Education Programs as a Predictor of Child's Language, Early Reading, and Social-Emotional Development. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 5(2), 140–155.
- Stern, A., Goswami, U. (2000). Phonological awareness of syllables, rhymes and phonemes in deaf children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41, 609–626.
- Harris, M., Moreno, C. (2004). Deaf children's use of phonological coding: Evidence from reading, spelling, and working memory. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 9(3), 253–268.

- Dyer, A., MacSweeney, M., Szczerbinski, M., Green, L., Campbell, R. (2003). Predictors of reading delay in deaf adolescents: The relative contributions of rapid automatized naming speed and phonological awareness and decoding. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*, 8, 3.
- Marentette, P. F., Mayberry, R. I. (2000). Principles for an emerging phonological system: A case study of early ASL acquisition. In Chamberlain, C., Morford, J. P., Mayberry, R. I., *Language acquisition by eye* (pp. 71–90). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Mayberry, R. (1998). The Critical Period For Language Acquisition And The Deaf Child's Language Comprehension: A Psycholinguistic Approach. *Bulletin d'Audiophonologie: Annales Scientifiques de L'Université de Franche-Comté*, 15.
- Moore, J. (1980). Early language environment. Interactions of deaf infants with their parents. *Sign Language Studies*, 26, 1–13.

Đurđa Soleša-Grijak

FACTORS OF PSYCHOLINGUISTIC DEVELOPMENT OF HEARING IMPAIRED CHILDREN

Summary

The aim of the study was to determine the extent of developing of metalinguistic awareness of hearing impaired children who attend the first four grades of primary education, with special regard to their hearing status and the role of parents.

The sample was consisted of hearing impaired children within primary special education (N = 48).

Independent variable was a dominant language that subjects use. The dependent variable was the metalinguistic awareness of the respondents. Tasks that were used for research the development level of metalinguistic awareness were – Task of rhyming, Task of estimating the length of words and Task of spelling the words. We used a qualitative analysis of answers on metalinguistic tasks of individual respondents regarding the dominant language used in family and school.

Metalinguistic development is evident in children who were born into a family where some of the members had a hearing loss and used a sign language, but also in children who were born in hearing families and from birth were exposed to speech.

Key words: hearing impaired children, metalinguistic development, hearing status

Svetlana Borojević
Univerzitet u Banjoj Luci
Filozofski fakultet

UDK 159.952.4
159.91

EFIKASNOST PODIJELJENE PAŽNJE

Sažetak: Cilj ovog rada je bio ispitivanje efikasnosti podijeljene pažnje u okviru novijeg pristupa proučavanja uloge pažnje u opažanju zasnovanog na paradigmi „sljepila usljed nepažnje“. To je fenomen neopažanja stimulusa koji se pojavljuju pred nama kada smo zaokupljeni zadatkom koji zahtjeva pažnju.

Istraživanje je obuhvatilo dva eksperimenta, u kojima je procedura bila potpuno ista, ali su se razlikovali prezentovani stimulusi. U svakom eksperimentu je učestvovalo po 30 ispitanika, tako da je ukupan uzorak činilo 60 ispitanika, studenata Filozofskog fakulteta u Banjoj Luci.

Dobijeni rezultati pokazuju da nema razlike u uspješnosti registrovanja tzv. kritičnog stimulusa, odnosno u uspješnosti izvođenja drugog zadatka između grupe ispitanika koja je radila u uslovima nepažnje i grupe ispitanika koja je radila u uslovima podijeljene pažnje. Takvi rezultati ukazuju na ograničenost kapaciteta pažnje usmjerene na izvođenje dvostrukih zadataka, a kao posljedica prirode i složenosti samih zadataka na koje se pažnja dijeli.

Cljučne riječi: podijeljena pažnja, sljepilo usljed nepažnje

Pažnja predstavlja usmjerenost naše mentalne aktivnosti na određen broj draži i isključivanje drugih koji u svakom trenutku djeluju na naša čula (Halonen, Santrock, 1996). Iako se ta mentalna usmjerenost odnosi na informacije primljene sa svih čula, vizuelne informacije zauzimaju najznačajnije mjesto u koordinaciji percepcije i aktivnosti, te se vizuelna pažnja posljednjih godina proučava kao zaseban i specifičan modalitet naše mentalne aktivnosti.

Vizuelna pažnja ima veoma značajnu ulogu u percepciji objekata. Ona čini prvi korak detaljne obrade informacija (Chou, Yeh, 2012) i omogućava detektovanje bazičnih svojstava objekata i njihovo vezivanje u cjelovit percept (Gvozdrenović, 2011). Može se reći da, osim što obezbjeđuje selekciju u prostoru i vremenu, vizuelna pažnja održava i budnost na optimalnom nivou, utiče na brzinu ali i na oblikovanje vizuelne obrade (Wolfe, 2000).

Iz svega navedenog je očigledan pozitivan uticaj aktivno usmjerene pažnje u opažanju. Međutim, nije toliko jasno šta se dešava ukoliko je pažnja podijeljena na više stimulusa. Da li je moguće uspješno istovremeno izvođenje dva zadatka? Koji mehanizmi stoje u osnovi dijeljenja pažnje na dva aspekta jednog objekta ili dvije simultano date informacije iz različitih senzornih modaliteta? To su pitanja na koja još uvijek nema jasnih odgovora. Jedna grupa teorija koja pokušava da odgovori na ova pitanja jesu teorije uskog grla, od kojih je najznačajnija Brodbentova teorija filtera. Prema ovoj teoriji postoji samo jedan kanal obrade ulaznih informacija, tako da

nije moguće efikasno izvođenje dvostrukih zadataka (Wickens, 1984; Gvozdenović, 2011). Druge teorije naglašavaju da obradu ne ograničava struktura kognitivnog sistema već ograničenost kapaciteta pažnje usmjerene na obavljanje zadatka. Istovremeno obavljanje dva zadatka obično dovodi do interferencije, a stepen interferencije zavisi od obima u kom dva zadatka zauzimaju isti senzorni modalitet, uključuju iste nivoe obrade i zahtjevaju iste vrste odgovora (Wickens, 1984).

Pojedini autori smatraju da je na dva aspekta jednog objekta moguće usmjeriti pažnju uspješno, međutim uspješnost izvođenja opada ukoliko je potrebno podijeliti pažnju na dva prostorno odvojena objekta (Bannel, Prinzmetal, 1998).

S obzirom na to da mnoge aktivnosti čovjeka uključuju istovremenu obradu informacija primljenih čulom vida i čulom sluha, značajan dio istraživanja se bavio upravo takvom bimodalnom percepcijom. U eksperimentu u kom su ispitanicima istovremeno izlagana dva stimulusa, vizuelni i auditivni (napisano i izgovoreno slovo), nije došlo do značajnog opadanja uspješnosti izvođenja zadataka u odnosu na uslove pune pažnje. Na osnovu takvih rezultata je zaključeno da je obrada vizuelnih i auditivnih stimulusa ograničena nezavisnim resursima pažnje (Larsen, McIlhagga, Baert, Bundesen, 2003).

U jednoj neurološkoj studiji (Hanson, Whitaker, Heron, 2009), u kojoj su se ispitivale razlike u vremenu latencije u transdukciji i prenosu stimulusa iz različitih čulnih modaliteta, rezultati pokazuju da podijeljena pažnja ne utiče negativno na obradu taktilnih stimulusa. Međutim, kada su u pitanju vizuelni i auditivni stimulusi, vrijeme reakcije se značajno i asimetrično povećava u uslovima istovremenog izvođenja dva zadatka. Autori zaključuju da takvi nalazi, koji pokazuju da manipulacija pažnjom ne modulira vrijeme reakcije u obradi taktilnih stimulusa, zapravo pokazuju da se takvi stimulusi obrađuju u ranim fazama viđenja, bez učešća vizuelne pažnje.

Jedan od relativno novih pristupa izučavanju uloge pažnje u percepciji jeste pristup Mekove i Roka nazvan „sljepilo usljed nepažnje“ (eng. *inattentional blindness*). To je fenomen neregistrovanja jasno istaknutog događaja usljed obavljanja određenog zadatka koji angažuje pažnju ispitanika (Mack, Rock, 1998, 2000; Gvozdenović, 2011). Ono što je specifično za ovaj pristup jeste posebna eksperimentalna procedura. Klasičan zadatak sa takvom procedurom se sastojao u tome da se subjektu prikaže krstić na monitoru uz prethodno datu instrukciju da mora procijeniti dužinu njegovih linija. Taj postupak se ponavlja nekoliko puta, s tim što se u trećem ili četvrtom ponavljanju, uz krstić, nenajavljeno pojavljuje i tzv. kritični stimulus, prikazan u jednom od kvadranta krstića. To je pokušaj u kome je pažnja potpuno eliminisana, a ispitanik treba da odgovori da li je na monitoru uočio još nešto osim krstića. Odgovor na to pitanje je krucijalno za ispitivanje onoga što se opaža bez učešća pažnje. Ova vrsta eksperimentalnog zadataka predstavlja zadatak *odsustva pažnje* i on je neponovljen po subjektima. Postoje još dvije vrste eksperimentalnih zadataka koji su takođe neponovljeni po subjektima, a to su zadatak *implicitno podijeljene pažnje* i zadatak *pune ili fokusirane pažnje*. U zadatku *implicitno podijeljene pažnje* od ispitanika se traži da pored procjenjivanja dužine linija paze i na to da li će se još nešto pojaviti na ekranu. Takva procedura, zapravo pruža uvid u to da li je moguće uspješno obavljati dva zadatka istovremeno, odnosno da li je moguće efika-

sno dijeljenje pažnje na dva stimulusa. Treći tip zadatka *pune pažnje* jeste, zapravo, kontrolni zadatak u kom se ispitaniku daje instrukcija da ignoriše krstić, ali da prati, tj. da fokusira pažnju na tačno određen kvadrant u kom će se pojaviti kritični stimulus. Cilj ovog kontrolnog zadatka je da pokaže da li je percepcija kritičnog stimulusa uopšte moguća pri vremenski kratkoj ekspoziciji.

U ovom istraživanju se pokušava ispitati uspješnost percepcije u uslovima podijeljene pažnje, odnosno mogućnost efikasnog izvođenja dva istovremena zadatka u okviru novog pristupa „sljepila usljed nepažnje“.

Eksperiment 1.

Osnovni cilj ovog eksperimenta je bio da se utvrdi uspješnost u detektovanju geometrijskog oblika trougla, malih dimenzija i prikazanog na periferiji u uslovima nepažnje, podijeljene pažnje i pune pažnje. Ovakav tip stimulusa je odabran zbog svoje jednostavnosti, poznatosti i relativno lake prepoznatljivosti. Ukoliko bi procenat ispitanika koji su tačno opazili i identifikovali stimulus u prvoj i u drugoj grupi bio izrazito malen i približno jednak, to bi išlo u prilog tezi o nemogućnosti efikasnog istovremenog izvođenja dva zadatka. Naime, takvi rezultati bi pokazali da podjela pažnje na primarni i, uslovno rečeno, sekundarni zadatak ima isti efekat kao potpuna fokusiranost na primarni zadatak i neočekivanje kritičnog stimulusa, odnosno potpuno odsustvo pažnje kada je u pitanju taj drugi zadatak.

Nacrt: Nacrt je trivarijantni frekvencijski. Prva varijabla *grupa* ima tri kategorije (odsustvo pažnje, podijeljena pažnja, puna pažnja). Druga varijabla *opažanje kritičnog stimulusa* je dihotomna, sa kategorijama „opazio“ i „nije opazio“. Treća varijabla *tačnost identifikacije* je, takođe, dihotomna sa kategorijama „tačno“ i „netačno“. Prva varijabla je manipulativna (nezavisna), dok su druga i treća varijabla registrovane i imaju funkciju zavisnih varijabli. Ono što se želi utvrditi jeste da li se odnos broja opažanja i tačnih identifikacija kritičnog stimulusa razlikuje u zavisnosti od toga kojoj grupi ispitanik pripada.

Ispitanici: U eksperimentu je učestvovalo 30 ispitanika, studenata Filozofskog fakulteta Univerziteta u Banjoj Luci. Svi ispitanici su imali normalan ili korigovan vid i bili su testirani individualno. Slučajnim odabirom su ispitanici podijeljeni u tri jednake grupe, kojima su odgovarala tri različita eksperimentalna uslova (odsustvo pažnje, podijeljena pažnja i puna pažnja).

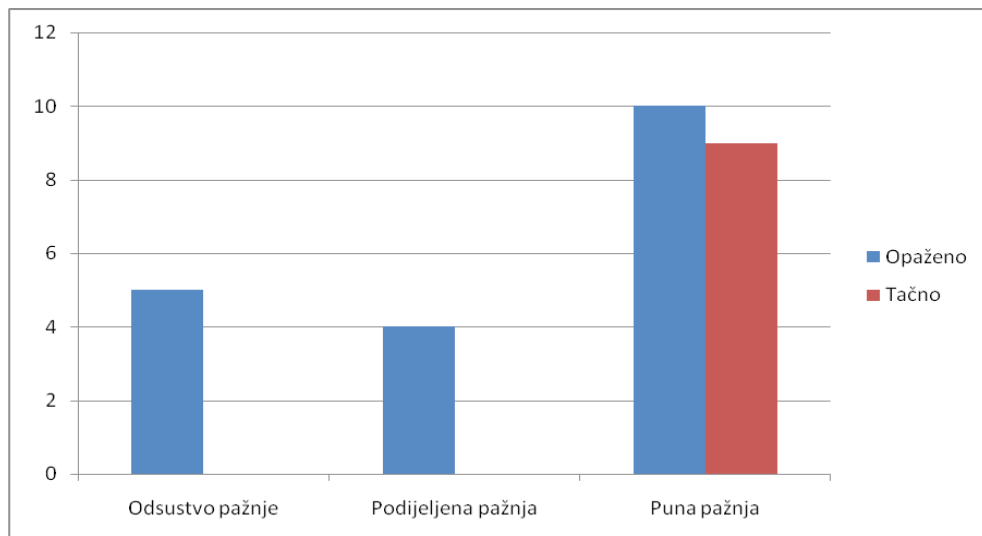
Stimulusi: U eksperimentu su bili korišteni isti stimulusi za sve tri grupe ispitanika – krstić prikazan u centru monitora i geometrijska forma trougla kao kritični stimulus, prikazan u jednom od četiri kvadranta krstića. Trougao je bio malih dimenzija i prikazan na periferiji (tj. izvan fokusa područja pažnje određenog kružnom površinom oko linija krstića). Dužine linija krstića su varirane kroz niz pokušaja. Krstić se pojavljuje u svakom izlaganju, dok se kritični stimulus pojavljuje u samo jednom (trećem) izlaganju u toku eksperimenta.

Instrumenti: Eksperiment je izveden na Acer Aspire 5520 ICW 50 prenosivom računaru, korištenjem softverskog paketa *SuperLab 4.5 for Windows*. Stimulusi su prezentovani na monitoru računara. Udaljenost ispitanika od monitora je iznosila 50 cm. Odgovori ispitanika su bilježeni u poseban formular, konstruisan za potrebe ovog istraživanja.

Procedura: U prva dva izlaganja setova stimulusa eksperimentalna procedura je bila ista za sve tri grupe ispitanika. Prije svakog izlaganja prezentovana je fiksaciona tačka u centru monitora, uz instrukciju ispitanicima da drže pogled fokusiran na tu tačku. Nakon toga je u centru ekrana prikazan krstić, a zadatak ispitanika je bio da procjene koja od dvije linije krstića je bila duža (horizontalna ili vertikalna). Dužina izlaganja krstića je iznosila 200 milisekundi, kao bi se spriječilo refleksno pokretanje očiju sa fiksacione tačke (Mack, Rock, 1998). Dimenzije linija krstića su bile varirane kroz sva izlaganja. Nakon svakog izlaganja krstića na ekranu se pojavljivala maska u trajanju od 1500 ms. U trećem izlaganju je pored krstića prikazan i kritični stimulus (trougao) u jednom od kvadranta krstića, nakon čega su ispitanici odgovarali na pitanje „Da li su vidjeli na monitoru još nešto osim krstića?“ Razlika između tri grupe ispitanika bila je u instrukciji koju su dobili. Prva grupa nije dobila dodatnu instrukciju (odsustvo pažnje), druga grupa je dobila instrukciju da usmjeri pažnju na kompletan prostor monitora, tj. i na krstić i na područje oko krstića (podijeljena pažnja), dok je treća grupa ispitanika dobila instrukciju da ignoriše krstić, ali da posmatra odgovarajući kvadrant krstića u kome se prezentuje kritični stimulus (puna pažnja). Uslovi pune pažnje su, zapravo, kontrolne situacije, čiji je cilj provjeravanje da li je uopšte moguće opažanje kritičnog stimulusa pri vremenski ograničenoj ekspoziciji. Nakon trećeg izlaganja je svim ispitanicima dat test prepoznavanja, u kojem su trebali prepoznati kritični stimulus (trougao) u nizu nekoliko ponuđenih oblika. Tačnom identifikacijom se smatrao samo ispravan odabir oblika, dok se netačnim odgovorom smatrala pogrešna identifikacija ili nemogućnost identifikacije bilo kog oblika u testu prepoznavanja. Test prepoznavanja ima svoju funkciju, s obzirom na to da autori prave distinkciju između svjesne i implicitne percepcije (Mack, Rock, 2000). Svjesno iskustvo objekta ili događaja odgovara pojmu svjesne percepcije, dok se implicitna percepcija odnosi na to da čak i kada ispitanici ne opažaju objekat, on i dalje može imati implicitan uticaj na njihove naredne aktivnosti i odluke. Procjena linija krstića je bila primarni zadatak, budući da su u prva dva izlaganja subjekti bili fokusirani isključivo na njega. U posljednjem izlaganju se uključuje još jedan zadatak (registrovanje kritičnog stimulusa), ali uslovi izvođenja zavise od instrukcije date ispitanicima.

Statistička analiza: Analiza podataka je izvršena pomoću hi-kvadrat testa za nezavisne uzorke kojim se utvrđuje da li se uzorci razlikuju u opaženim svojstvima. S obzirom na to da su zavisne varijable dihotomne, u slučajevima u kojima su frekvencije u pojedinačnim ćelijama manje od 5, primjenjen je Fišerov test tačne vjerovatnoće.

Rezultati i diskusija

Grafik 1. Grafički prikaz procenata opažanja i tačne identifikacije kritičnog stimulusa

Kada je u pitanju opažanje kritičnog stimulusa rezultati pokazuju da pet ispitanika koji su radili u uslovima nepažnje opaža stimulus, četiri ispitanika koji su radili u uslovima podijeljene pažnje i deset ispitanika koji su radili u uslovima pune pažnje. Dobijene razlike između grupa su statistički značajne ($\chi^2(2, N=30) = 6.1, p < .05$). Međutim, pojedinačnim poređenjem grupa statistički značajne razlike se potvrđuju između ispitanika prve i treće grupe (Fišerov test tačne vjerovatnoće: $p=0.02$), kao i druge i treće grupe (Fišerov test tačne vjerovatnoće: $p=0.01$), ali ne i između ispitanika prve i druge grupe (Fišerov test tačne vjerovatnoće: $p=0.32$). S druge strane, kada je u pitanju tačnost identifikacije kritičnog stimulusa, rezultati pokazuju da ispitanici koji su radili u uslovima nepažnje i podijeljene pažnje nemaju ni jednu tačnu identifikaciju, dok devet ispitanika koji su radili u uslovima pune pažnje tačno identifikuje kritični stimulus. Nepostojanje razlike između ispitanika prve i druge grupe, zapravo, ide u prilog teorijama koje govore o ograničenosti kapaciteta pažnje i nemogućnosti izvođenja dvostrukih zadataka, odnosno o neefikasnosti podijeljene pažnje. Nezavisno od toga da li su potpuno fokusirani na primarni zadatak ili „dijele pažnju“ na dva zadatka, ispitanici pokazuju pad uspješnosti u odnosu na grupu koja je potpuno bila fokusirana na opažanje kritičnog stimulusa, tj. na „sekundarni zadatak“.

Eksperiment 2.

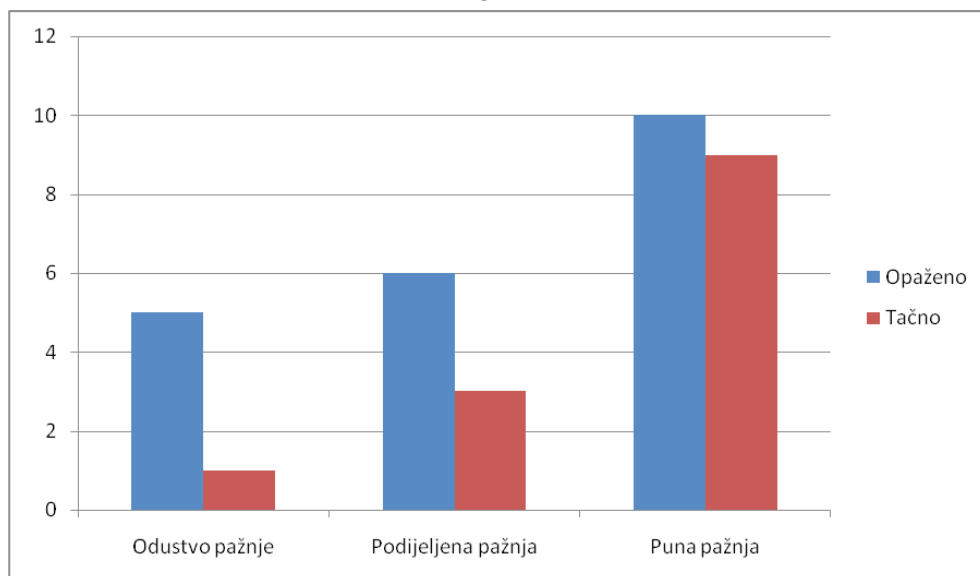
Cilj eksperimenta, Nacrt, Instrumenti, Procedura i Statistička analiza su bili isti kao u eksperimentu 1. U ovom eksperimentu je učestvovalo novih trideset ispitanika, koji su slučajnim odabirom podijeljeni u tri jednake eksperimentalne grupe. Kritični sti-

mulus je sada bio prikazan u centru fokusa pažnje, odnosno unutar područja pažnje određenog kružnom površinom oko linija krstića. Prema nalazima Mekove i Roka, postoji veća vjerovatnoća opažanja stimulusa prikazanih u tom području, što znači da je manja vjerovatnoća pojavljivanja „sljepila usljed nepažnje“ (Mack, Rock, 1998; 2000).

Rezultati i diskusija

Distribucija rezultata prikazanih na grafiku 2 pokazuje određenu neujednačenost između tri grupe ispitanika. Međutim, takva neujednačenost dostiže statističku značajnost samo u slučaju tačnosti identifikacije ($\chi^2(2, N=30) = 13.1, p < .01$), ne i u pogledu opažanja kritičnog stimulusa ($\chi^2(2, N=30) = 4.1, p > .05$). S druge strane, iako se na grafiku može uočiti porast frekvencija opažanja i tačnih identifikacija između tri grupe ispitanika, statistički pokazatelji potvrđuju postojanje razlika samo između prve i treće grupe (Fišerov test tačne vjerovatnoće: $p=0.016$ za opažanje i $p=0.001$ za tačnost) i druge i treće grupe ispitanika (Fišerov test tačne vjerovatnoće: $p=0.04$ za opažanje i $p=0.009$ za tačnost). Između ispitanika koji su radili u uslovima nepažnje i ispitanika koji su radili u uslovima podijeljene pažnje ne postoji statistički značajna razlika u pogledu opažanja kritičnog stimulusa (Fišerov test tačne vjerovatnoće: $p=0.32$) niti u pogledu tačnih identifikacija (Fišerov test tačne vjerovatnoće: $p=0.25$). Takvi rezultati, kao i u prethodnom eksperimentu, govore o ograničenosti kapaciteta pažnje i očiglednom postojanju interferencije istovremenih zadataka.

Grafik 2. Grafički prikaz procenata opažanja i tačne identifikacije kritičnog stimulusa

Završna diskusija

U ovom istraživanju se pokušao ispitati jedan značajan fenomen iz oblasti vizuelne percepcije, a to je vizuelna pažnja, tj. jedna od njenih različitih manifestacija – podijeljena pažnja. Iako fokusirana pažnja selekcijom informacija štiti naš vizuelni sistem od „preopterećenja“ i poboljšava obradu bitnih podataka, ipak taj sistem ima ograničene kapacitete. U uslovima okruženosti mnoštvom stimulusa, teško je ostati fokusiran i posvećen samo jednoj aktivnosti, te je vrlo često potrebno dijeliti pažnju na više zadataka. Ono što još uvijek nije dovoljno jasno jeste kako vizuelni sistem obrađuje višestruke ulazne informacije. Pristup zasnovan na „sljepilu usljed nepažnje“ obezbjeđuje metodološki dobru osnovu za ispitivanje tog problema, odnosno za ispitivanje mogućnosti i ograničenja podijeljene pažnje. S obzirom na različit stepen angažovanosti pažnje u eksperimentalnim zadacima, moguće je ispitivati razlike u efikasnosti izvođenja zadataka u različitim eksperimentalnim uslovima.

Rezultati dobijeni u ovom istraživanju pokazuju da je podijeljena pažnja ograničenog kapaciteta. Postoji očigledna interferencija dvostrukih zadataka koja je tolika da, praktično, nema razlike u postignuću u odnosu na uslove potpunog odsustva pažnje. To nije u skladu sa nekim ranijim istraživanjima u kojima je pokazano da je moguće istovremeno opažati i do četiri stimulusa (Bonnell, Prinzmetal, 1998; Yamada, Kawahara, 2007). Nezavisno od prostornog domena, kao i čulnog modaliteta kojima prikazani stimulusi pripadaju, uočljiva je izrazito mala sposobnost pažnje za redistribuciju na te stimuluse. Iako je varirano mjesto izlaganja tzv. kritičnog stimulusa a oba stimulusa su pripadala istom senzornom kanalu, to nije uticalo na uspješnost u detekciji i procjenjivanju istih. Jedno od mogućih objašnjenja za to nalazi se vjerovatno u samim zadacima na koji se pažnja dijeli. Ranije je već utvrđeno da stepen interferencije zavisi od prirode zadataka (Bonnell, Prinzmetal, 1998). U ovom istraživanju jedan zadatak se sastojao i registrovanju i prepoznavanju određenog oblika, dok se u drugom zadatku pored opažanja vršilo i procjenjivanje, što je daleko složeniji i kognitivno zahtjevniji nivo obrade ulaznih informacija. Takođe, rezultati se mogu objasniti i opštim modelom podijeljene pažnje koji su ponudili Hogendor i saradnici (Hogendoorn, Carlson, Van Rullen, Verstraten, 2010). Naime, oni smatraju da pažnja može biti podijeljena tokom dva nivoa vizuelne obrade. Prvi je nadgledanje (eng. *monitoring*) koji podrazumijeva ranu raspodjelu pažnje na određeno područje vizuelnog polja. Vrlo malo informacija se prenosi u tom trenutku, ali je tokom tog nivoa moguće pratiti čak četiri ili pet nezavisnih objekata. Drugi nivo vizuelne obrade je uvid (eng. *access*) koji podrazumijeva specifičnu raspodjelu resursa za obradu na jedan ili više vizuelnih stimulusa, tako da njihova vizuelna svojstva postaju dostupna svijesti. Kada je pažnja podijeljena na ovom nivou, kada se od ispitanika zahtjeva da odgovaraju na višestruke simultane stimuluse, ti stimulusi se takmiče za pristup ograničenim resursima, te se može uočiti značajan pad u izvođenju ispitanika. U ovom slučaju, zadatak procjenjivanja linija koji je znatno kompleksniji, vjerovatno više angažuje te resurse, te ostavlja vrlo malo raspoloživih resursa za drugi zadatak, tako da se može govoriti o podjeli pažnje u toku

ovog drugog nivoa. S druge strane, isti autori govore o dva mehanizma pažnje – *optimizaciji* nasuprot *selekciji*. Prvi ubrzava obradu ulaznih informacija i njegova uloga je u redukciji vremena reakcije. Efekti ovog mehanizma su veoma skromni i ogledaju se samo u smanjenju vremena reagovanja na stimulse na koje je usmjerena pažnja u odnosu na one koji nisu u fokusu pažnje. Drugi mehanizam podrazumijeva zadržavanje pažnje na određenim tačkama vizuelnog polja, propuštajući informacije sa izabranih lokacija i odbacujući informacije sa drugih lokacija. Smanjenjem raspoloživih resursa pažnje za ostvarivanje selekcije može doći do pogrešnog vezivanja određenih karakteristika stimulusa u cjelovit percept ili predstavljanja stimulusa sa manjom tačnošću. U tom slučaju stimulus mete mogu biti pobrkane sa distraktorima ili jednostavno ne postanu dostupni svijesti (Hogendoorn et al., 2010). U ovom istraživanju je vrijeme izlaganja stimulusa bilo unaprijed određeno i ograničeno, tako da se ne može govoriti o ispitivanju mehanizma optimizacije, ali je primjetan efekat drugog mehanizma. Naime, ispitanici, naviknuti na rješavanje zadatka procjenjivanja dužina linija krstića tokom prva dva izlaganja, vjerovatno daju primat tom zadatku. Kako taj zadatak uključuje prvo samo opažanje krstića, a potom i procjenu njegovih linija i donošenje odluke o tome koja je duža, očigledno je da on angažuje veću količinu pažnje, ali istovremeno dovodi do smanjenja raspoloživih resursa za drugi zadatak, tj. za registrovanje i identifikaciju novog stimulusa na ekranu.

Rezultati dobijeni u ovom istraživanju ukazuju na ograničenost kapaciteta pažnje koja se usmjerava na istovremeno obavljanje zadataka, odnosno ukazuju na to da ukoliko smo zaokupirani zadatkom koji svojom složenošću i prirodom angažuje veću pažnju, veliki dio informacija u našem vizuelnom polju ostaje neopažen.

Literatura

- Chou, W., Yeh, S. (2012). Object Based Attention Occurs Regardless of Object Awareness. *Psychonomic Bulletin & Review*, 19(2), 225–231.
- Halonen, J., Santrock, J. (1996). *Psychology – Contexts of Behavior*. McGraw-Hill Companies.
- Hogendoorn, H., Carlson, T., Van Rullen, R., Verstraten, F. (2010). Timing divided attention. *Attention, Perception & Psychophysics*, 72(8), 2059–2068.
- Gvozdenović, V. (2011). *Vizuelna pažnja*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Mack, A., Rock, I. (1998). *Inattentional Blindness: Perception Without Attention*. In: Wright, R. *Visual Attention*. Oxford University Press, Inc., 55–77.
- Mack, A., Rock, I. (2000). *Inattentional blindness*. Bradford Books.
- Wolfe, J. (2000). *Visual Attention*. In: De Valois, K.K. (Ed.). *Seeing*. San Diego, CA: Academic Press, 335–386.
- Hanson, J., Whitaker, J., Heron, J. (2009). *Preferential Processing of Tactile Events Under Conditions of Divided Attention*. NeuroReport 00 (00), 1–5.
- Bonnell, A., Prinzmetal, W. (1998). Dividing Attention Between the Color and Shape of Objects. *Perception & Psychophysics*, 60(2), 179–190.

- Larsen, A., McIlhagga, W., Baert, J., Bundesen, C. (2003). Seeing or Hearing? Perceptual Independence, Modality Confusions and Crossmodal Congruity Effects with Focused and Divided Attention. *Perception & Psychophysics*, 65(4), 568–574.
- Wickens, C. D. (1984). *Processing Resources in Attention*. In: Parasuraman, R., Davies, D. R. (Eds.). *Varieties of Attention*. New York: Academic Press.
- Yamada, Y., Kawahara, J. (2007). Dividing Attention Between Two Different Categories and Locations in Rapid Serial Visual Presentations. *Perception & Psychophysics*, 69(7), 1218-1229.

Svetlana Borojević

EFFICACY OF DIVIDED ATTENTION

Summary

The aim of this study was to investigate efficiency of divided attention in an entirely new approach – within the paradigm of *inattentional blindness*. This is a phenomenon in which stimuli, that are in front of us, are not perceived when we are occupied with a task that requires attention.

This study included two experiments in which the procedure was exactly the same, but the type of presented stimuli was different. Thirty subjects participated in each experiment, so the total sample consisted of 60 subjects, students of Faculty of Philosophy in Banja Luka.

The results show that there is no difference in the success of perception of critical stimulus (or in performing another task) between group that worked in inattention condition and group that worked in divided attention condition. These findings suggest that attention, directed to double tasks, has a limited capacity, as a result of nature and complexity of these tasks.

Key words: divided attention, inattentional blindness

Vladimir Obradović¹

UDK 621.395.721.5:656.13

Visoka poslovna škola Libertas, Zagreb

Radmila Magušić

KORIŠTENJE MOBITELA TIJEKOM VOŽNJE

Sažetak: Korištenje mobitela tijekom vožnje predstavlja rizično opasno ponašanje po sigurnost prometa, koje je u izrazitom porastu posljednjih godina. Istraživačke studije ukazuju da korištenje mobitela tijekom vožnje dovodi do distrakcije vozača koja povećava četiri puta rizik opasnosti od nezgoda/nesreća. Cilj istraživanja bio je utvrditi koliko i kako vozači tijekom vožnje koriste mobilni telefon? Problem istraživanja sadržan je u pitanju; na koje sve načine korištenje mobitela uzrokuje distrakciju vozača? Metodološki pristup zasnivao se na provedbi web ankete među 630 vozača/vozačica koji su nam odgovorili na 32 pitanja.

Obrada dobivenih podataka izvršena je na nivou univarijatne, bivarijatne i multivarijatne (cluster, multipla regresijska) analize. Rezultati istraživanja ukazuju da većina vozača sa različitim intenzitetom i čestinom koristi mobilni telefon tijekom vožnje, pri čemu su razlike po spolu, dobi i vozačkom stažu statistički značajne. Primjena cluster analize omogućila je utvrđivanje pet homogenih skupina vozača. Posebno značajnim smatramo rezultate multiple regresijske analize kojom smo provjerili utjecaj pojedinih karakteristika vozača i načina njihovog ponašanja. Spol i dob vozača značajno utječe, ali u funkcionalnom smislu taj utjecaj je mali, jer objašnjava svega $R^2 = 8,3\%$ zajedničke varijance rezultata tih prediktora i kriterijske varijable. Nasuprot tome, čitanje poruka za vrijeme vožnje izrazito povećava opasnost od rizika ($R^2 = 51,4\%$). Na osnovu ovih rezultata možemo zaključiti da izbjegavanje razgovora na mobilni telefon tijekom vožnje smanjuje za 20% vjerojatnost da će se dogoditi nezgoda/nesreća, a nikada ne čitati poruke na mobilni telefon za vrijeme vožnje preporuka je koja, ako se je pridržavamo, smanjuje vjerojatnost događanja nezgode/nesreće za 50%.

Cljučne riječi: mobilni telefon, vožnja, distrakcija, rizik, prekršaj

Uvod

Korištenje mobitela tijekom vožnje automobilom ili drugim motornim vozilom predstavlja rizično ponašanje koje dovodi u opasnost vozača, suvozača, putnike, odnosno druge osobe i objekte sudionike prometa. Ovo rizično ponašanje vozača tijekom vožnje (razgovaranje, čitanje i pisanje poruka, korištenje GPS navigacije, fotografiranje i snimanje video materijala) dovodi do vizualne, fizičke i kognitivne distrakcije zbog koje vozač ne može zadržati pažnju na cesti i objektu, odnosno pravovremeno i ispravno reagirati i prilagoditi svoju vožnju. Ovisno od ovih upotreba

¹ vladimir.obradovic@zg.t-com.hr

mobilnih telefona za vrijeme vožnje pojavljuju se različitim intenzitetom vizualna, fizička i kognitivna vrsta distrakcije ili njihove kombinacije. Vizualna distrakcija nastaje kada nam vidni podražaji u vozilu ili van njega odvrćaju pažnju sa osnovnog zadatka – sigurne vožnje. Kada vozači upotrebljavaju mobilne telefone tijekom vožnje njihov pogled usmjerava se prema mjestu gdje drže telefon, ili prema ekranu i tipkovnici, a ukoliko čitaju ili pišu poruke vrijeme zadržavanja pogleda izvan smjera i praćenja situacije na cesti i u prometu je znatno produženo, čime je objektivno onemogućena pravovremena reakcija te umanjene sposobnosti sigurnog upravljanja vozilom. Fizička distrakcija nastaje kada vozači moraju premjestiti ruku sa volana da bi pridržali mobilni telefon i istovremeno upravljati vozilom. Oni moraju uzeti telefon i staviti ga u položaj da ga mogu uključiti i operirati s njim birajući brojeve ili slova. Dok upotrebljavaju svoje mobilne telefone uz korištenje ruku, vozači moraju kontinuirano simultano upravljati vozilom (okretati volan, mijenjati brzine, koristiti indikatore svjetala, brisača, itd.), a sve to rade samo s jednom rukom. Čak i kada rabe telefon uz „hands-free“ uređaje oni moraju stisnuti tipku preuzimanja poziva i telefoniranje. Kognitivna distrakcija nastaje kada mentalni (kognitivni) zadaci se istovremeno izvršavaju, a izvršenje oba zadataka je često znatno teže nego ako oni bivaju separatno izvršavani. To je zato što je pažnja bila podijeljena ili prebačena između zadataka, te zato što postoji natjecanje u kognitivnim procesima. Koristeći telefon bez ili sa slušalicama vozači moraju posvetiti dio svoje pažnje baratanju telefonom i održavanju telefonske konverzacije, a dijelom upravljanju vozilom i odgovaranju na konstantne promjene ceste i uvjeta prometa. U tom smislu govorimo da se zahtjev za telefonskom konverzacijom može na neki način natjecati sa zahtjevima vožnje i sigurnosti vozila. Ove distrakcije mogu se javljati samostalno, ali najčešće u kombinaciji sa većim ili manjim utjecajem jedne od njih. Sigurno je najveći intenzitet distrakcije ukoliko se ona istovremeno događa na vizualnom, fizičkom i kognitivnom planu, što se najevidentnije događa prilikom razmjenjivanja podataka, pisanja poruka, fotografiranja i snimanja sa mobilnim telefonom. Kakva je vjerojatnost da se dogodi nezgoda/nesreća ilustriraju podaci izvještaja (U.S. Department of Transportation, 2010.); 9% fatalnih nesreća bilo je uzrokovano distrakcijom vozača; 18% sudara sa ozlijeđenima je bilo izazvano distrakcijom vozača; dok je u 2010. godini 3092 ljudi poginulo u sudarima u koje su bili uključeni rastreseni vozači, a procjenjuje se da je dodatno 416.000 bilo ozlijeđeno u istoj vrsti prometnih nezgoda/nesreća koje su uzrokovane distrakcijom vozača. Od svih poginulih ljudi 408 ili 13,2% poginulo je zato što je vozač koristio mobitel; od svih ozlijeđenih u distrakcijom izazvanih sudarima, procjenjuje se da je 24.000 bilo ozlijeđeno zbog posljedice korištenja mobilnih telefona u vrijeme sudara; za vozače ispod 20 godina starosti uključenih u fatalne sudare, 19% je bilo rastresenih vozača zbog korištenja mobilnih telefona (Traffic safety facts NHTS, 2012). U posljednjih desetak godina provedene su mnoge studije o negativnim posljedicama nekritičkog korištenja mobilnih telefona tijekom vožnje. Ove studije dale su nedvosmislen odgovor na pitanje: da li upotreba mobilnih telefona povećava akcidentalni rizik? Odgovor je potvrđan i smatra se da je četiri puta veći rizik da će vozač biti uključen u sudar ako koristi mobilni

telefon, nego kada ga vozač ne upotrebljava. Pregledom dostupnih istraživanja kod nas se ne uočava dovoljan znanstveni interes za ovu problematiku. Zato smatramo da će naše istraživanje baciti više svjetla na ponašanje vozača u pogledu načina i intenziteta korištenja mobilnih telefona tijekom vožnje.

Metoda

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je utvrditi koliko i kako vozači tijekom vožnje koriste mobitel i koliko pojedini načini korištenja izlažu vozače riziku da se dogodi nezgoda/nesreća.

Problem istraživanja

Problem istraživanja je na koje sve načine korištenje mobilnog telefona tijekom vožnje uzrokuje distrakciju vozača, i da li se u tome vozači statistički značajno razlikuju po spolu, dobi i vozačkom stažu? Nadalje interesiralo nas je: koje homogene skupine vozača postoje u odnosu na ovaj fenomen, te što značajno utječe na manju ili veću izloženost riziku da se dogodi nezgoda/nesreća zbog različitih načina korištenja mobitela tijekom vožnje?

Metodološki pristup

Uzorak istraživanja obuhvatio je 630 ispitanika koji su nam putem web ankete poslali svoje odgovore na 32 pitanja kojima su sadržajno obuhvaćene; karakteristike ispitanika; načini korištenja mobitela tijekom vožnje; korištenje dodatne opreme. Obradu podataka izvršili smo na: deskriptivnoj, klasifikacijskoj, inferencijalnoj i eksplanacijskoj razini analize. Od multivarijantnih postupaka koristili smo cluster i multiplu regresijsku analizu. Za kriterijsku varijablu konstruirali smo posebnu kompozitnu varijablu po osnovi zbrajanja odgovora svakog ispitanika na pitanja: razmjenjuje li podatke; čita; piše poruke; fotografira li krajolik; snima video materijal za vrijeme vožnje. Dobiveni rezultat direktno ukazuje na intenzitet izloženosti riziku zbog veličine ovih kombiniranih distrakcija. Tako smo dobili kontinuiranu skalu koja na jednom polu označava da ne postoji nikakav rizik jer pojedinac ništa od spomenutog ne čini a na suprotnom polu se nalazi pojedinac koji sve spomenuto čini često.

Rezultati

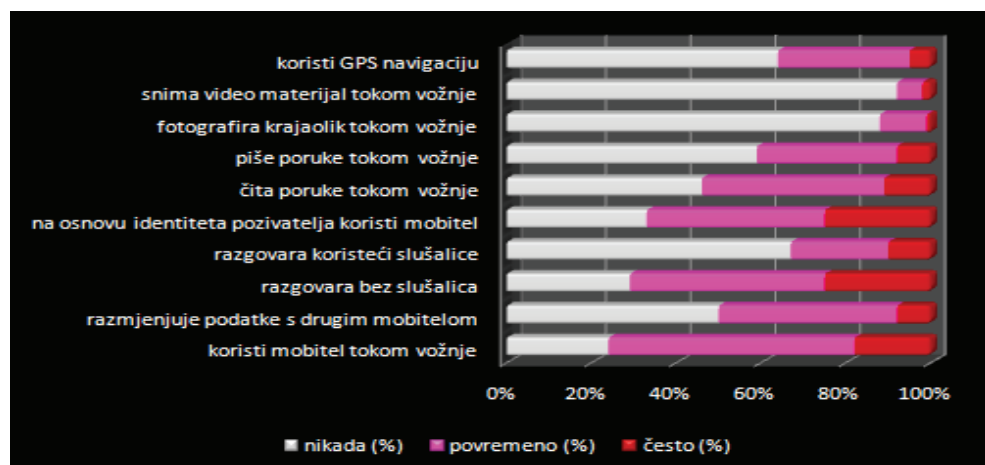
Deskriptivna analiza

Deskriptivna analiza je sistematski opisala karakteristike ispitanika/vozača koji su uključeni u uzorak i prikazala distribucije njihovih odgovora na sva pitanja upitnika. Uzorak je bio uravnotežen prema spolu s nešto većom zastupljenosti vozačica (54,6%) što nije moglo sistematski utjecati na dobivene rezultate. Prema

godinama života dominantna skupina vozača bila je starosne dobi od 25 do 34 godine (50,4%), dok je vozača mlađih od 25 godina bilo samo 8,6%. Slično je stanje i sa godinama vozačkog staža, jer je u našem uzorku bilo malo vozača sa stažem do jedne godine (6,4%), a dominantna grupa vozača imala je staž između 6 i 20 godina (59,6%). Činjenica da je 44,5% ispitanika izjavljivalo da ima dva (38,9%) i više (5,6%) mobitela ukazuje na veličinu proširenosti ovog komunikacijskog sredstva u vozačkoj populaciji, pa se može sa sigurnošću konstatirati da gotovo nema vozača koji ne posjeduje barem jedan mobilni telefon.

Načini korištenja mobitela

Općeniti podatak o čestini korištenja mobitela tijekom vožnje daju nam odgovori na pitanje: koliko često se koristi mobilni telefon tijekom vožnje? Samo 1/4 (24,1%) nikada ne koristi mobilni telefon, dok ostali 58,4% navodi da to čini povremeno, a preostalih 17,5% izjavljuje da to čini često. Zavisno od načina korištenja to se prvenstveno odnosi na razgovor uz držanje mobitela, što je zakonom sankcionirano kao prekršaj, jer dovodi do fizičke i kognitivne distrakcije vozača. U tom smislu i vođenje razgovora bez slušalica povećava vjerojatnost sudara sa drugim vozilom ili naletima na pješake ili objekte uz ili niz kolnik. Razgovor uz korištenje slušalica, za koje se općenito smatra da sprečavaju distrakciju i zato su u nekim zemljama takvi razgovori dozvoljeni, razgovara tek 1/3 vozača. Isto toliko (1/3 ili 33%) vozača nikada ne kontrolira identitet pozivatelja, ostalih 2/3 to čini, ali je veliko pitanje koliko se tu dobiva na sigurnosti ili se više radi o činjenici da vozač vrši svjesni odabir i pritom upada u kognitivnu distrakciju.

Grafik 1. Zastupljenost pojedinih načina korištenja mobitela tijekom vožnje

Podatak da 54% vozača našeg uzorka čita poruke tijekom vožnje (i to 43% povremeno a 11% često) izrazito je zabrinjavajući, jer čitanje poruka dovodi do sve tri vrste distrakcija: vizualne jer je pogled usmjeren na riječi poruke, fizičke, jer se po pravilu mobilni telefon uključuje i drži u ruci, kognitivne, jer se promišlja sadržaj poru-

ke. Najteži oblik kombinirane vizualne, fizičke i kognitivne distrakcije događa se pri pisanju poruka za vrijeme vožnje. Vrlo je zabrinjavajući podatak da 33% vozača povremeno piše poruke za vrijeme vožnje, a 8% to čini često. Pisanje poruka spada u najrizičnije ponašanje, jer najviše zaokuplja pažnju i dovodi do gotovo potpune vizualne, fizičke i kognitivne distrakcije vozača. Zanimljivi su podaci o broju vozača koji koriste mobitele za fotografiranje krajolika ili snimanje video materijala. Prema našim podacima to čini svaki 8 (fotografira) odnosno svaki 12 (snima video materijal) tijekom vožnje. Fotografiranje i snimanje video materijala nesumnjivo predstavljaju najrizičnije oblike ponašanja, jer oni potpuno isključuju mogućnost upravljanja vozilom. Na kraju je značajan podatak da GPS navigaciju ne koristi 64% vozača, dok ostalih 31% koristi povremeno a 5% često.

Inferencijalna analiza

Inferencijalna analiza utvrđuje razlike i odnose među varijablama i izvodi dedukcije te omogućava zaključke na temelju vjerojatnosti da su utvrđene razlike i dobiveni odnosi statistički značajni. Ovaj statistički pristup, ovisno od statističke značajnosti razlika dobivenih rezultata u uzorku, omogućava da dobivene rezultate sa uzorka možemo generalizirati na populaciju iz koje je uzorak izveden. U našem slučaju rezultati inferencijalne analize omogućit će odgovor na drugi dio prvog problema istraživanja: da li postoji statistički značajna razlika i povezanost između spolnih, dobrih i stažnih karakteristika vozača te načina, učestalosti i intenziteta korištenja mobitela tijekom vožnje?

Ženski vozači statistički značajno manje koriste mobilni telefon tijekom vožnje ($X^2=16,734$, $df=2$), razgovaraju bez slušalica ($X^2=20,075$, $df=2$), čitaju ($X^2=29,065$, $df=2$) i pišu poruke ($X^2=28,971$, $df=2$), fotografiraju i snimaju. Tako na primjer 46% ženskih vozača čita poruke tijekom vožnje, dok to čini čak 65% muških vozača. Dob vozača statistički značajno utječe na razlike u frekvenciji korištenju mobitela tijekom vožnje i načinima njegovog korištenja. Tako na primjer vozači ispod 35 godina sa 61% čitaju poruke tijekom vožnje, dok to čini samo 28% vozača starijih od 50 godina. Gledano po godinama vozačkog staža vozači sa velikim stažem iznad 30 godina, značajno se razlikuju od svih drugih starosnih skupina po činjenici da preko 70% njih nikada ne čita poruke za vrijeme vožnje, dok u ostalim skupinama takvih vozača susrećemo otprilike 40% i nema bitne razlike između vozača sa vrlo malim stažem i vozača sa znatno većim stažem. Zanimljivo je da manji, odnosno veći vozački staž ne utječe značajno na korištenje mobitela za fotografiranje i snimanje, dok bitno određuje druge načine rizičnog ponašanja.

Klasifikacijska analiza

Klasifikacijska analiza ima za cilj klasificirati pojedince u određene kategorije prema nekim značajnim karakteristikama vezanim uz predmet istraživanja. Kvantitativna paradigma našeg istraživanja dozvoljava da se primjene multivarijatne analize tipa nezavisne cluster tehnike (K-means), što smo mi i učinili i dobili rezultate koji daju odgovore na drugi problem istraživanja: koje zajedničke homogene skupine postoje među vozačima s obzirom na njihove osobne karakteristike te načine i obim korištenja mobitela tijekom vožnje?

Tabela 1. Prikaz inicijalnih clustera-homogenih skupina vozača, prema načinima korištenja mobitela tijekom vožnje

NAZIV VARIJABLE	N= 91 (14%) cl 1	N=206 (33%) cl 2	N=142 (23%) cl cl 3	N=153 (24%) cl cl 4	N=38 (6%) cl 5
Opće karakteristike					
Spol	(2) ženski	(2) ženski	(1) muški	(1) muški	(1) muški
Dob	(3) 30-34 god.	(1) 18-24 god.	(8) 55-60 god.	(5) 40-45 god.	(1) 16-24 g.
Vozački staž	(2) 5 god.	(2) 5 god.	(7) 31-35 god.	(4) 16-20 god.	(2) 2-5- god.
Upravljaio vozilom i;					
Razmj. podatke	(1) nikada	(1) nikada	(1) nikada	(1) nikada	(2) povrem.
Koristi mobitel u v	(1) nikada	(3) često	(2) povremeno	(2) povremeno	(3) često
Odlučuje na osnovu ident.	(1) nikada	(3) često	(1) nikada	(2) povremeno	(3) često
Razgovara bez slu	(1) nikada	(3) često	(2) povremeno	(1) nikada	(3) često
Čita poruke	(1) nikada	(2) povremeno	(1) nikada	(3) često	(3) često
Piše poruke	(1) nikada	(2) povremeno	(1) nikada	(3) često	(3) često
Koristi GPS navig.	(1) nikada	(1) nikada	(1) nikada	(3) često	(3) često
Fotografira mob	(1) nikada	(1) nikada	(1) nikada	(3) često	(2) povrem
Snima video mater	(1) nikada	(1) nikada	(1) nikada	(3) često	(3) često

Prvi cluster čini homogena skupina od 91 ispitanika (14%) i to pretežito ženskog spola, srednjih godina života koja se ne izlaže distrakcijskom ponašanju, niti opasnostima do kojih ono dovodi. Ove ispitanice nikada ne ispoljavaju niti jedan oblik distrakcijskog ponašanja koji uzrokuje korištenje mobitela, jer ga jednostavno ne koriste tijekom vožnje i tako se ne izlažu nikakvom riziku zbog distrakcija. Drugi cluster čini dominantna homogena skupina od 206 ili 33% vozača/vozačica mlađe dobi sa malo vozačkog staža, koji/e izbjegavaju najteže oblike distrakcijskog ponašanja, ali često koriste mobitel razgovarajući tijekom vožnje i povremeno čitajući i pišući poruke što ih svrstava u skupinu osrednjeg rizika. Treći cluster čini 142 ili 23% ispitanika pretežito muškog spola, starije životne dobi i velikog vozačkog isku-

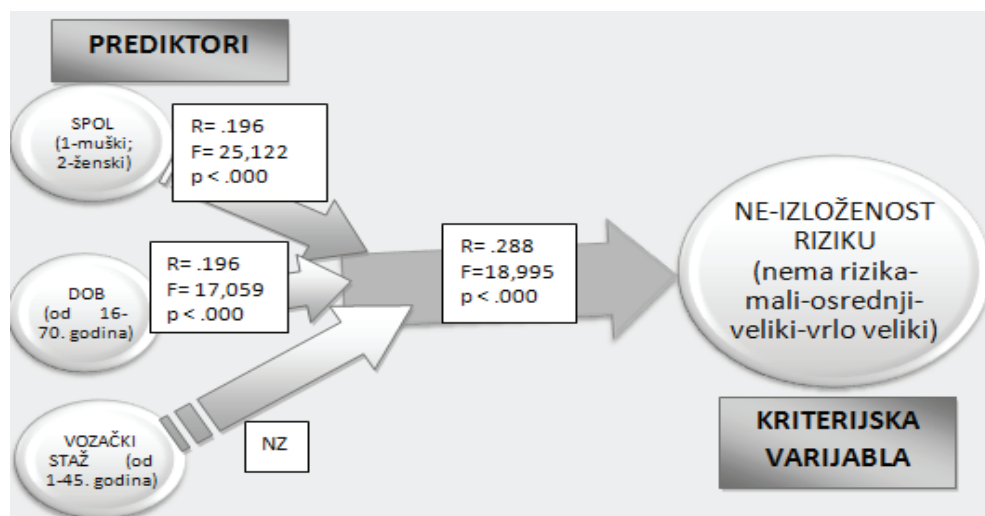
stva. Oni tek povremeno koriste mobitel, ali nikada ne razmjenjuju podatke, ne čitaju i ne pišu poruke, ne fotografiraju i ne snimaju. Ova skupina koristi mobitel uglavnom na način koji ih ne dovodi u rizične situacije. Četvrti cluster čini daljnja četvrtina ispitanika (153 ili 24%) dominantno muških vozača, srednjih godina, sa 16–20 godina vozačkog staža. Oni su skloni koristiti „hands free“ uređaje, ali često čitaju i pišu poruke, pa i fotografiraju i snimaju tijekom vožnje. To ih čini nekritičnim i odviše samopouzdanim i podržava u uvjerenju da se njima ne može ništa desiti bez obzira što se izlažu visokom riziku zbog intenzivne distrakcije. No upravo zato što često čitaju i pišu poruke tijekom vožnje, fotografiraju i snimaju, oni se svrstavaju u visoko rizičnu skupinu.

Peti cluster čini samo 38 ili 6% ispitanika isključivo muškog spola i mlađih godina (16–24 god.). Pretežito su vrlo neiskusni zbog malog vozačkog staža. Oni predstavljaju najrizičniju skupinu vozača koji često koriste na sve načine mobitel tijekom vožnje i izlažu se visoko distraktivnim situacijama, pri čemu su posve nekritični u odnosu na moguće posljedice takvog ponašanja po sigurnost njihove vožnje, i po druge sudionike u prometu. Zbog svoje nekritičnosti i neodgovornog ponašanja svrstavaju se u vrlo visoko rizičnu skupinu. Opravdano je pretpostaviti da u populaciji vozača ova skupina ima znatno veću zastupljenost nego u našem uzorku.

Eksplanatorna analiza

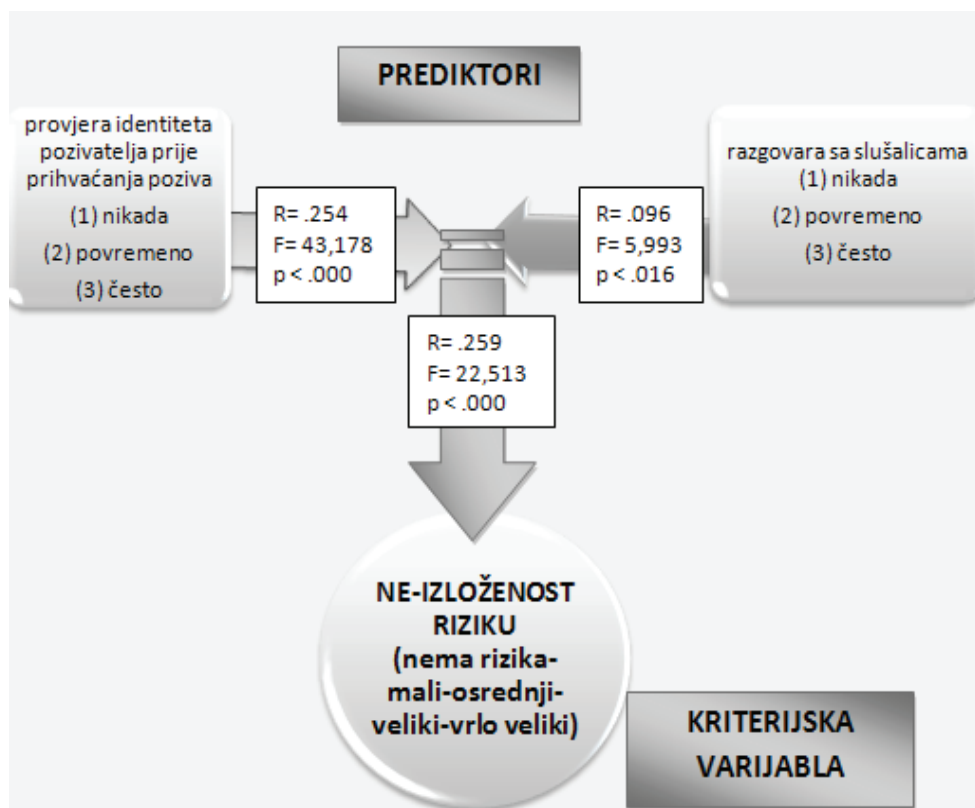
Eksplanatorna analiza (ona koja teži objašnjenju) je najvažnija da se primjeni u društvenim istraživanjima jer omogućava utvrđivanje onih determinanti (prediktora) koje objašnjavaju varijacije kriterijske varijable zavisno od varijacija prediktorske/ih varijable/i. Ili kako to kaže Blaikie N. (2003): „Krajnji i najvažniji cilj u društvenim istraživanjima je istraživanje elemenata, faktora i mehanizama koji su odgovorni za produkciju stanja nekih socijalnih fenomena ili za reguliranje njihovih trendova, te objašnjenje zašto su društvene pojave takve kakve jesu ili zašto se tako ponašaju“. Zapravo svako istraživanje koje ima znanstvenu dimenziju, treba težiti odgovoru na pitanje: zašto se nešto pojavljuje, dešava, razvija, ili opstoji? U prethodnoj deskriptivnoj analizi utvrdili smo kolika je zlo/upotreba mobitela od strane vozača tijekom vožnje i konstatirali smo da se ovo korištenje enormno povećavalo posljednje decenije te da se i dalje povećava sa sve sofisticiranijim uređajima koji omogućavaju različite načine korištenja ovog sredstva, ne samo za razgovor, već i za fotografiranje, snimanje, diktiranje, E-mail, GPS navigaciju, Internet, i sl. Gotovo da ne postoji vozač koji pri upravljanju vozilom ne nosi sa sobom mobitel, a vrlo je česta slika da ga izraženo koriste svi sudionici u prometu (i vozači, ali i pješaci). U trenutku korištenja javljaju se svi elementi vizualne, fizičke i kognitivne distrakcije zbog koje raste vjerojatnost da se dogodi prometna nezgoda/nesreća. Kroz posebno konstruiranu kompozitnu varijablu „izloženost rizičnom ponašanju“ iskazali smo intenzitet distrakcije koja se javlja kod vozača koji povremeno i često razmjenjuju podatke, čitaju i pišu poruke, fotografiraju i/ili snimaju mobitelom za vrijeme vožnje. Ova složena varijabla poslužit će nam kao kriterijska varijabla intenziteta izloženosti riziku, a kao prediktorske varijable u multiploj regresijskoj analizi koristit ćemo

karakteristike vozača; spol, dob, staž, te varijable koje indiciraju pojedine načine ponašanja vozača kada koriste mobitel tijekom vožnje. Kroz daljnje prikaze i tekst utvrdit ćemo kakav je utjecaj prediktorskih varijabli na objašnjenje varijabiliteta ispitanika na kriterijskoj varijabli – kontinuumu izloženosti riziku zbog visoko prisutnih distrakcija. Za razliku od cluster analize koja se svrstava u nezavisne analitičke tehnike obrade podataka, regresijska analiza predstavlja zavisnu tehniku kojom se objašnjava varijabilitet kriterijske varijable varijabilitetima prediktorskih varijabli.

Grafik 2. Dijagram utjecaja karakteristika vozača (spola, dobi i vozačkog staža) na izloženost riziku zbog izražene kombinirane distrakcije

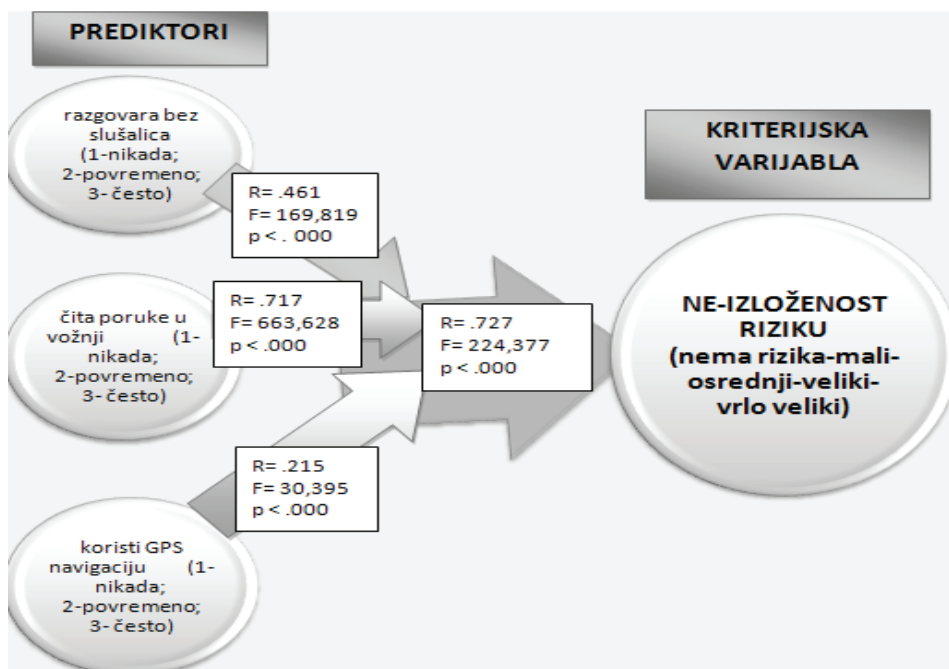
Od navedenih karakteristika nešto višu vrijednost na utjecaj izlaganju riziku ima varijabla spola, a potom varijabla dobi, dok vozački staž nema nikakvog utjecaja. To znači da se bez obzira na visinu staža vozači zbog svojih drugih osobnih karakteristika izlažu ili ne izlažu intenzitetu kombiniranih distrakcija i riziku koji zbog toga nastaje. Koeficijenti R multiple korelacije uz varijable spola i dobi pokazuju da obje te varijable nezavisno utječu na kriterijsku varijablu, u smislu da se statistički značajno ženski vozači manje izlažu riziku nego muški te da se mlađi vozači više izlažu riziku nego stariji vozači. Skupni utjecaj ovih varijabli nešto raste, ali to ne doprinosi posebno značajno objašnjenju izlaganja riziku. O tome govori činjenica da kada izračunamo koeficijent determinacije (R^2) dobivamo da skupni utjecaj spola i dobi samo sa $R^2 = 8,3\%$ objašnjava vjerojatnost da će ženski i stariji vozači imati smanjenu vjerojatnost rizika po osnovi tih svojih karakteristika.

Grafik 3. Dijagram utjecaja kriterija ponašanja vozača (provjera identiteta pozivatelja i vođenje razgovora sa slušalicama) na izloženost riziku zbog intenziteta kombiniranih distrakcija

Prethodno provjeravanje identiteta pozivatelja prije nego što se prihvati poziv jeste kritičnije ponašanje, ali i ono dovodi do izvjesnog rizika zbog vizualne distrakcije koja nastaje kada vozač provjerava broj pozivatelja na ekranu mobitela. Zbog toga se i dalje javlja izvjestan utjecaj na izloženost riziku. Ovaj utjecaj se izražava sa $R^2=6,5\%$ zajedničkih varijacija ove prediktorske varijable sa kriterijskom varijablom.

Vođenje razgovora sa slušalicama, čini se prema našim rezultatima, da ima najviše efekata na izbjegavanje rizika zbog visokih distrakcija, mada je multipli R na donjoj granici značajnosti, jer njegova vrijednost iznosi samo neznatnog $R^2=0,9\%$ utjecaja. Zato možemo zaključiti da korištenje slušalica značajno smanjuje izloženost riziku da se dogodi nesreća/nezgoda.

Grafik 4. Dijagram utjecaja posve nekritičnog ponašanja vozača pri korištenju mobitela na povećanje rizičnosti da se dogodi nesreća/nezgoda zbog intenziteta kombiniranih distrakcija

Navedeni načini nekritičnog ponašanja vozača kada razgovara bez slušalica, čita poruke, ili koristi GPS navigaciju dok se vozilo kreće, izrazito utječu na izloženost velikom i vrlo velikom riziku, odnosno, značajno zajednički variraju sa sumiranim oblicima i vremenima distrakcije. Čitanje poruka najviše samostalno predikcionira pojavu rizika čak sa $R^2=51,4\%$, dok razgovor bez slušalica utječe sa $R^2=21,3\%$. Korištenje GPS navigacije, mada još uvijek ima statistički značajan utjecaj sa $R^2=4,6\%$ najmanje je povezano sa izloženosti riziku između ove tri prediktorske varijable nekritičnog ponašanja vozača tijekom vožnje. Multipli utjecaj sva tri prediktora ostvaruje se sa $R = ,727$ ili $R^2=52,8\%$ objašnjenja varijacija kriterijske varijable. Zato bi se ilustrativno moglo konstatirati; da ako ne čitamo poruke na mobitel tijekom vožnje, i ne razgovaramo bez slušalica, te ne koristimo GPS navigaciju vjerojatnost događanja prometne nezgode/nesreće zbog izražene distrakcije smanjit će se za preko 50%.

Diskusija

Distrakcija je od psihologa prihvaćen termin koji označava „smanjivanje sposobnosti zadržavanja pažnje, a obično se manifestira kao ekscesivno premještanje

pažnje sa jednog predmeta na drugi, ili kao tendencija da se bude zanesen s nevažnim detaljima ili poticajima“. Telefoniranje u tijeku vožnje smanjuje sposobnost zadržavanja pažnje vozača na cestu i promet, jer skreće i zadržava pogled na mobitelu, a potom na njegovom ekranu (vizualna distrakcija), angažira njegove ruke za uzimanje i uključivanje, pa zatim držanje mobitela (fizička distrakcija), te kroz vođenje konverzacije njegovi kognitivni zadaci se multipliciraju i on svoju mentalnu usmjerenost na vožnju mora dijeliti sa denotativnim i konotativnim komponentama komunikacije koju vodi (kognitivna distrakcija). Čitanje poruka naglašava vizualnu distrakciju, dok pisanje poruka tijekom vožnje predstavlja najizraženiji distraktor koji maksimalno uključuje vizualnu plus fizičku plus kognitivnu distrakciju. Jednako tako to čini i fotografiranje i snimanje tijekom vožnje. Zato smo razmjenjivanje podataka, tipkanje poruka, fotografiranje i snimanje zbirno uzeli kao osnovu utvrđivanja kompozitne varijable, jer predstavljaju indikatore visoke distrakcije, gledano po dužini i intenzitetu odvratanja pažnje vozača. Krajnji cilj naše analize bio je utvrditi koji i koliko pojedini načini ponašanja i koje karakteristike ponašanja vozača doprinose ovako visokoj distrakciji koja neupitno dovodi do „potpune sljepoće i isključenosti“ iz situacije prometa.

U deskriptivnoj analizi rezultati su evidentno ukazali na vrlo visoku prisutnost korištenja mobitela tijekom vožnje. Činjenica da samo jedna četvrtina (21,4%) od ukupnog vozača (našeg) uzorka, nikada ne koristi mobitel tijekom vožnje odgovara stanju koje su utvrdile najrecentnije istraživačke studije provedene u razvijenim zemljama. Tako na primjer, u istraživanju provedenom CATI sistemom u ljeto 2002 godine, pokazalo je da se ovisno o godina života postotak zastupljenosti vozača koji ne upotrebljavaju mobitel tijekom vožnje u skupinama do 54 godine, zadržava otprilike na jednoj trećini (a bitno se povećava u razdoblju od 54 do 69 godina na 51%). S obzirom na to da smo mi proveli istraživanje čitavo desetljeće kasnije, opravdano je pretpostaviti da naši podaci odražavaju realno stanje koje postoji među našim vozačima. To potvrđuje visoka podudarnost podataka o upotrebi „hands-free“ uređaja koji u navedenoj studiji ima 28% vozača, a u našem uzorku utvrdili smo da 33% razgovara na mobitel sa slušalicama. Opravdano je pretpostaviti da su se svjetski trendovi korištenja mobitela u potpunosti preslikali na našu populaciju vozača motornih vozila pa se zato ne može razumjeti da kod nas ne postoji nikakav istraživački interes za tu problematiku. Na opasnost od distrakcije do koje dovodi razgovor na mobitel tijekom vožnje, upozorile su mnoge recentne studije, no važno je navesti da telefoniranje, dok je vozilo u kretanju, nije jedina ni glavna distrakcijska radnja. Prema podacima iz australijske studije: „*Distracted Driving and Cell Phone use While Driving*“ kao mogući izvori distrakcija vozača navodi se sljedeće: 29,4% vanjske osobe, objekti ili događaji; 11,4% uključivanje radija/CD; 10,9% druge osobe u autu; 4,3% posezanje za predmetom; 42,9% druge pomoćne naprave; 2,8% prilagođavanje klima uređaja; 1,7% jedenje i ispijanje pića; 1,5% korištenje mobitela; 0,9% pušenje; 25,6% druge distrakcije; 8,6% nepoznate distrakcije.

Navodimo ovaj nalaz u cijelosti jer ilustrira stvarnu poziciju telefoniranja tijekom vožnje, kao 1,5% uzrok sudara. Ovi izvori distrakcije navode se i u recen-

tnoj studiji Svjetske zdravstvene organizacije iz 2011. godine „*Mobile Phone Use: Growing Problem of Driver Distraction*“ (str. 9), gdje je razgovor na mobitel smješten na osmo mjesto glavnih izvora distrakcije vozača. Dakle u obje studije su s podjednakim utjecajem uključene distrakcije koje nastaju zbog telefoniranja tijekom vožnje. Ali ako uključimo sve druge načine korištenja mobilnih telefona (za razmjenu podataka, čitanje i slanje poruka, fotografiranje i snimanje, slanje e-mailova i korištenje Interneta) vjerojatno bi u današnje vrijeme uzročna zastupljenost distrakcija do kojih dovode ove spomenute radnje bila znatno veća.

U našem uzorku polovina ispitanika izjavljuje da je povremeno (42,1%) i često (8,1%) razmjenjivala podatke s drugim mobitelom, a vidjeli smo da je više nego polovina svih vozača čitala poruke za vrijeme vožnje. Iz toga zaključujemo da se ne koristi mobitel samo za razgovaranje, već gotovo podjednako i za druge vrste i oblike komunikacije koji duže i intenzivnije zaokupljaju pažnju i tako smanjuju sposobnost vozača da upravlja vozilom na siguran način. Vrlo zabrinjavajuća je upotreba mobitela tijekom vožnje za pisanje poruka što povremeno čini 33%, a često daljnjih 7,6% naših ispitanika. Ova radnja dovodi do multipliciranja distrakcijskog utjecaja na vjerojatnost događanja nezgode/nesreće, jer vozač pri tome ne sudjeluje više ni vizualno, ni fizički, ni mentalno u upravljanju vozilom.

Prema podacima našeg istraživanja, ovakvo „odsutno sljepilo“ doživljava znatno manje ženskih (31%) nego 52% muških vozača. Gledano prema godinama starosti gotovo svaki drugi vozač do 45 godine života koristi mobitel za povremeno i često pisanje poruka za vrijeme vožnje, a tek iznad te dobne granice značajnije se spušta taj postotak. Klasifikacijska analiza dala nam je pet jasno interpretabilnih clustera – homogenih skupina vozača među kojima uočavamo dvije visoko rizične skupine. Prvu skupinu visokorizičnih korisnika mobitela tijekom vožnje (*cluster 4*) čine muškarci srednje životne dobi uključeni u poslovne odnose i situacije kojima mobitel predstavlja bitan dio njihovog životnog stila ponašanja. Činjenica je da oni putem mobilnog telefoniranja ostvaruju veliki dio svojih poslovnih komunikacija. Svaki od njih (93%) upotrebljava ga tijekom vožnje za razgovor, čitanje i pisanje poruka i posve su nekritični prema mogućim opasnostima u koje ih takvo ponašanje može dovesti. Ovu skupinu vjerojatno nikakve mjere i kazne neće uvjeriti da je mobitel tijekom vožnje izvor opasnosti zbog distrakcija do kojih i dovodi, te da ga stoga ne upotrebljavaju dok voze automobil. Drugu najrizičniju skupinu (*cluster 5*) čine mladi i nedovoljno iskusni vozači, potpuno nekritični na opasnosti korištenja mobitela tijekom vožnje. Oni ne samo da čitaju i pišu poruke za vrijeme vožnje, nego i fotografiraju (60%), i snimaju video materijale (45%). Za ovu skupinu mladih, posve nekritičnih vozača bitno pooštrenje sankcija vjerojatno bi dovelo do reduciranja takvog njihovog ponašanja za vrijeme vožnje, ali bi te mjere trebale biti kombinirane sa odgovarajućim edukacijskim programima i javno planskim akcijama da bi dale vidljive efekte. U našem uzorku bilo je samo 9% vozača u clusteru 5, ali to je nesumnjivo podcijenjen podatak, jer mladih vozača do 25 godina starosti nesumnjivo ima znatno više u ukupnoj populaciji vozača. Oni svi pripadaju tako zvanoj „Internet generaciji“ kojoj mobitel predstavlja nešto čega se ne mogu ni na trenutak odreći.

Eksplanatorna analiza ukazala je da spol i godine života imaju značajan utjecaj pri izlaganju riziku zbog korištenja mobitela tijekom vožnje. No, funkcionalno gledano taj utjecaj je vrlo mali, jer ne prelazi 10% zajedničkih varijacija ovih prediktora sa kriterijskom varijablom izloženosti riziku. Sličan je utjecaj korištenja GPS navigacije. Nasuprot tome, razgovor na mobilni telefon, a naročito čitanje poruka dovodi do značajne distrakcije koja smanjuje sposobnost pažnje na cestu i promet, tako što čini vozača trenutno, „slijepim i odsutnim“ i tako ga sa visokom vjerojatnosti izlaže vrlo velikom riziku. Spomenuta istraživanja provedena u razvijenim zemljama nedvojbeno su ukazala na visoku rizičnost korištenja mobitela tijekom vožnje za događanje prometnih nezgoda/nesreća sa fatalnim posljedicama. Studije sugeriraju da su „vozači koji koriste mobilni telefon tijekom vožnje aproksimativno četiri puta više uključeni u nesreće“. Ovo povećanje rizika pojavljuje se prema nalazima studija jednako u situacijama korištenja „hand-held“ i „hands-free“ uređaja za telefoniranje iz vozila. To sugerira da u oba slučaja nastaje kognitivna distrakcija koja rezultira iz uključivanja u konverzaciju putem mobitela, što ima najviše djelovanje na ponašanje u vožnji, a time i na rizik od vjerojatnosti događanja nezgode/nesreće. U svjetlu ovih podataka posebno je zabrinjavajuće da proizvođači mobilnih telefona povećavaju integriranje sa drugim aplikacijama (kao na primjer; e-mail, pristup Internetu putem „Smart-Phone-a“, ...). Rizici do kojih dovodi ovako sofisticirano korištenje mobilnih uređaja sve su veći po sigurnost prometa. Kako već sugerira spomenuta studija *Svjetske zdravstvene organizacije*, trebalo bi uvesti potencijalne protumjere ovisno od toga koliko su evoluirale brze tehnološke promjene našle svoje mjesto u ovom području.

Naše istraživanje je zorno prikazalo koliko raste rizik kada se tijekom vožnje koristi mobilni telefon za razmjenu podataka, čitanje i pisanje poruka, a posebno za fotografiranje i snimanje video materijala. Analizom izveden dokaz smatramo posebno značajnim, da ukoliko bi se vozači zbog usvajanja višeg stupnja prometne kulture odrekli telefoniranja za vrijeme vožnje vjerojatnost reduciranja rizika da će se dogoditi nesreća, smanjila bi se za preko 50%.

Zaključak

Na osnovu dobivenih rezultata mogući su slijedeći zaključci koji odgovaraju na postavljena problemska pitanja u ovom istraživanju:

1. Upotreba mobitela tijekom vožnje izuzetno je proširena pojava među današnjim vozačima. Gotovo da i nema vozača koji sjeda u automobil bez da uz sebe nema mobilni telefon. No, pravi je problem što se samo otprilike svaki treći vozač odlučuje da ne koristi mobilni telefon u tijeku vožnje. Svi ostali (dvije trećine vozača), iako znaju da je to zakonom zabranjena radnja i mandatno relativno visoko kažnjiva, preuzimaju pozive i razgovaraju tijekom vožnje, ali i upražnjavaju znatno opasnije radnje koje dovode do vrlo visoke i kombinirane distrakcije. Tendenciju nešto većeg poštivanja *Zakona o prekršajima* ispoljavaju ženski vozači i vozači starije životne dobi koji nikad

ne koriste mobitel tijekom vožnje. Nasuprot tome, vozači srednje dobi i vrlo mladi vozači razvili su upotrebu mobitela kao životnu potrebu i stil društvenog ponašanja. Oni su posve nekritični prema svim vidovima korištenja mobitela za vrijeme vožnje, sve sofisticiranijih uređaja koje svakodnevno izbacuju svjetski proizvođači pa im je nemoguće zamisliti, a kamoli provesti ograničavanje njihovog korištenja. Nisu svjesni ili posve zanemaruju opasnost u koju ih dovodi distrakcija koja je posebno izražena za vrijeme čitanja i pisanja poruka te fotografiranja i snimanja, provjeravanja elektroničke pošte ili surfanja po Internetu. Uz toliku proširenost ovakvog ponašanja i nedostatak elementarne prometne sigurnosne kulture, fenomen korištenja mobitela tijekom vožnje neće se moći značajnije suzbijati i reducirati samo zakonskim zabranama i kaznama.

2. Induktivnim pristupom na osnovu empirijskih podataka utvrdili smo opstojanje pet homogenih skupina vozača koji se međusobno razlikuju prema načinu kako i koliko koriste mobitel tijekom vožnje. Općenito gledano, sve skupine karakterizira podudaranje u pogledu razgovaranja na mobitel tijekom vožnje, ali se samo dvije skupine (*cluster 4 i 5*) bitno razlikuju od ostalih po tome što gotovo svaki od ovih pojedinaca čita i piše poruke tijekom vožnje, dok se te radnje u ostalim skupinama čine upola manje puta. Skupinu u clusteru 4 čine muškarci srednje dobi koji su toliko razvili potrebu korištenja mobitela da je ono neotuđivi dio stila njihovog života i značajan kanal poslovne komunikacije. U ovu skupinu svrstava se svaki četvrti vozač koji takvim svojim distraktivnim ponašanjem objektivno dovodi sebe i druge sudionike u prometu u zonu izrazito velikog rizika da se dogodi nezgoda/nesreća. Na promjenu njihovog ponašanja vjerojatno neće značajnije utjecati povećanje mandatnih kazni, osim ukoliko se ne bi, zbog efikasnijeg djelovanja, rezultat kažnjavanja vezivao uz multipliciranje kazne preko rasta kaznenih bodova koji dovode do zabrane vožnje s jedne strane, odnosno do povećanje premije pri registraciji vozila s druge strane. Skupinu iz 5. clustera čine mladi, neiskusni vozači, pripadnici tzv. „Internet generacije“ koji su maksimalno zainteresirani da svakodnevno i stalno koriste mobitel sa svim mogućim sofisticiranim najmodernijim aplikacijama koje su već ugrađene u mobitele novijih generacija. Oni ispoljavaju potpuno nekritično ponašanje i upražnjavaju radnje koje dovode do visokog stupnja distrakcije za koju bi se moglo reći da uzrokuje „odsutnost i sljepoću“ za vrijeme kada čitaju, pišu poruke, šalju E-mailove ili fotografiraju i snimaju. Prema našem mišljenju trebalo bi izrazito pooštriti kriterije polaganja vozačkog ispita po osnovama striktnog pridržavanja propisanog ponašanja u prometu, sa posebnim naglaskom na nedopuštenost korištenja mobitela tijekom vožnje zbog izraženog distrakcijskog fenomena na koji treba upozoravati da dovodi do velikog rizika događanja nezgode/nesreće. Ovoj skupini bi također teško palo oduzimanje skupocjenih mobilnih uređaja te duža zabrana vožnje oduzimanjem vozačke dozvole, a posebno obveza ponovnog polaganja vozačkog ispita.

3. Što i koliko značajno utječe da vozači ispoljavaju veći intenzitet rizičnog ponašanja ukazali su nam rezultati multiple regresijske analize. Prema dobivenim nalazima na povećanje izloženosti riziku, najviše utječe čitanje poruka tijekom vožnje, a potom sa nešto manjim utjecajem i razgovaranje na mobitel bez slušalica.

Kada bi vozači izbjegavali čitanje poruka tijekom vožnje, smanjili bi rizik vjerojatnosti da se dogodi nezgoda/nesreća za 50%. Vozači koji bi se odrekli telefoniranja za vrijeme vožnje reducirali bi vjerojatnost rizika da se dogodi nesreće za 20%. Ove veličine trebale bi biti itekako privlačan cilj da se razvije navika isključivanja mobitela za vrijeme kretanja vozila, te da se razgovori i poruke odgode do prvog stajališta. Prema našim nalazima, korištenje „hands-free“ uređaja, bitno reducira distrakcije i svodi rizik na znatno manju mjeru, nego kada se razgovara sa mobitelom koji se pridržava rukom. Navika provjere identiteta pozivatelja prije nego se prihvati i odgovori na poziv, korisna je, jer doprinosi bitnom smanjenju rizika, mada i ona ima u izvjesnom smislu izraženu vizualnu distrakciju (zbog pregleda ekrana mobitela). Korištenje GPS navigacije, prema našim nalazima ne doprinosi bitno pojavi rizika, vjerojatno zato što je prisutna vrlo mala vizualna distrakcija, ukoliko se adresa unese u uređaj prije nego što se krene u vožnju. Sigurno je, da je kognitivna distrakcija uz korištenje GPS navigacije znatno manja, nego ona do koje dovodi nerviranje koje vozač ima pri traženju ispravnog skretanja i ulice.

Literatura

- The Royal Society for the Prevention of Accidents. (2012). *Mobile Phones and Driving*. Birmingham: RoSPA. Pristupljeno 20. svibnja 2011.
- U.S Department of Transportation. (2010). *Statistics and Facts about Distracted Driving*. Washington. Pristupljeno 15. svibnja 2011.
- National Safety Council. (2010). *Understanding the distracted brain / Why driving while using hands-free cell phones is risky behavior*. Washington: USA Government. Pristupljeno 17. travnja 2011.
- Farmer, C., Braitman, K., & Lund, A. (2010). Cell phone use while driving and attributable crash risk. *Traffic Inj Prev.*, str. 466–470.
- Alberta infrastructure and transportation. (2007). *Distracted driving and cell phone use while driving*. Pristupljeno 29. svibnja 2011.
- http://www.psych.utah.edu/AppliedCognitionLab/JEP_Applied.pdf Pristupljeno 01. lipnja 2011.
- <http://www.bmj.com/content/331/7514/428> Pristupljeno 01. lipnja 2011.
- http://www.hsrc.unc.edu/safety_info/distracted_drowsy/Cell_Phone_Use_NC_2002.pdf Pristupljeno 01. lipnja 2011.
- <http://www.capital.ba/u-rs-najnize-kazne-za-telefoniranje-u-voznji/> Pristupljeno 03. lipnja 2011.
- Colman, A. M. (2003). *Dictionary of Psychology*. Oxford University Press, str. 212. Pristupljeno 06. lipnja 2011.

USING A CELL PHONE WHILE DRIVING

Summary

Using a cell phone while driving presents risky behavior, which rises during years. Research studies show that it leads to driver distraction and increases the risk of accident for four times. The aim of the study was to determine how much and how drivers use a cell phone while driving? The research problem is contained in all the ways of cell phone usage that is causing driver distraction? The methodological approach was based on the implementation of a web survey among 630 drivers who replied 32 questions.

Processing of the data was performed at the level of univariate, bivariate and multivariate (cluster, multiple-regression) analysis. The research results indicate that the majority of drivers use cell phone while driving with different intensity and frequency with differences related to gender, age and driving experience. Application of cluster analysis allowed the identification of five groups that are homogenous. Especially important we consider the results of multiple regression analysis which shows the influence of individual characteristics of the driver and the way of their behavior. Gender and age of the driver are significantly. The impact is small which is shown with variable $R^2 = 8.3 \%$, contrast presents reading messages which considerably increases risk of accident ($R^2 = 51.4 \%$). Based on those results we conclude that avoiding conversation on cell phone while driving reduces probability of accident by 20 %, and avoiding messages actions is recommended because it's quite likely that we will avoid accident by 50%.

Key words: cell phone, driving, distraction, risk offenses

Aleksandra Mihajlović¹
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet
Anđelija Stojanović²
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet

UDK 159.923.3:159.947.5-057.875

OSOBI NE LIČNOSTI I MOTIV POSTIGNUĆA KOD STUDENATA PSIHOLOGIJE

Sažetak: Osnovni cilj ovog istraživanja je utvrđivanje povezanosti između osobina ličnosti sedmofaktorskog modela operacionalizovane upitnikom „VP+2“ i motiva postignuća operacionalizovanog upitnikom „MOP 2002“. Uzorak čini 160 studenata treće i četvrte godine psihologije Filozofskog fakulteta u Nišu. Istraživanje je potvrdilo očekivanje, zasnovano na ranijim radovima, da je najveća korelacija između motiva postignuća i savesnosti, ali i između motiva postignuća i svih užih dimenzija savesnosti. Utvrđena je i visoka korelacija pozitivne valence i obe njene uže dimenzije sa motivom postignuća, što u ranijim radovima nije nađeno, s obzirom na to da su njihovi autori koristili petofaktorski model u kome nema dimenzija samoevaluacije. Nađena je i veoma visoka korelacija istrajnosti u ostvarivanju ciljeva sa savesnošću i njenom užom dimenzijom nazvanom istrajnost, što, ne samo da potvrđuje smislenost istovetnog naziva ove dve varijable, nego i ukazuje na isprepletanost osobina i motiva. Dobijene su i očekivane pozitivne korelacije motiva postignuća sa ekstraverzijom i otvorenošću, i negativna korelacija motiva postignuća sa neuroticizmom. Negativna valenca je u negativnoj korelaciji sa motivom postignuća, ali je u pozitivnoj korelaciji sa takmičenjem sa drugima, kao i manipulativnost, kao njena uža dimenzija. Agresivnost, kao šira dimenzija ličnosti, kako je i očekivano, nije u vezi sa motivom postignuća. Povezanost motiva postignuća i dimenzija samoevaluacije doprinosi teorijskom značaju istraživanja koje može koristiti kao osnova za dalji rad na koncipiranju programa za podsticanje motivacije i postignuća studenata.

Ključne reči: sedmofaktorski model ličnosti, osobine ličnosti, motiv postignuća, studenti psihologije

Teorijski okvir

Bez obzira na to koja definicija ličnosti se uzima kao polazna osnova za razmatranje ovog problema, evidentno je da sve one uzimaju u obzir postojanje određenih relativno trajnih osobina, koje se drugačije nazivaju i crtama ličnosti. Naime, ljudi izražavaju stalne, stabilne sklopove doživljavanja i ponašanja po čemu se razlikuju jedni od drugih. Crte su, dakle, karakteristike koje opisuju načine na osnovu kojih se ljudi međusobno razlikuju. Na osnovu crta se takođe vidi i koliko su ljudi među-

¹ aleksandra.psiholog@gmail.com

² andjelija27@yahoo.com

sobno slični. Kako Olport (1961) smatra, crta predstavlja neuropsihološki sklop, koji ima sposobnost da učini različite draži funkcionalno jednakim, kao i da započne i vodi jednake i smisaono dosledne oblike ponašanja.

Različiti pristupi izučavanju ličnosti

U savremenoj psihologiji ličnosti postoje dva dominantna pristupa izučavanju ličnosti. Jedan je psihobiološki, u okviru koga se primarno traga za biološkom osnovom individualnih razlika, koja je prvi preduslov identifikovanja neke osobine ličnosti kao bazične. Najznačajniji predstavnik psihobiološkog pristupa je Hans Ajzenk. Drugi pristup je leksički i on polazi od ideje da se one osobine po kojima se ljudi razlikuju, a koje su se kroz svakodnevno ljudsko iskustvo pokazale kao značajne, kodiraju u sam jezik (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). Leksički pristup pri određivanju važnih osobina ličnosti započinje leksičkom hipotezom koju su postavili još 1936. godine Olport i Odbert i koja pretpostavlja da one individualne razlike koje su najistrajnije i društveno najrelevantnije u životima ljudi vremenom postaju kodirane u jeziku. Što je takva razlika važnija, verovatnije je da će biti izražena kao jedna reč (Smederevac i Mitrović, 2006).

Leksička hipoteza pretpostavlja da će svi socijalno relevantni termini, koji su važni za opis ličnosti, biti kodirani u govornom jeziku (Čolović, Mitrović i Smederevac, 2005). Ti termini su zapravo reči koje ljudi koriste u svakodnevnoj komunikaciji i čija je uloga u označavanju individualnih razlika. Svaki jezik obuhvata veliki broj termina, koji predstavljaju opise ličnosti. Termini nekog jezika koji se odnose na ličnost mogu da se koriste kao polazna osnova za proučavanje osobina, uz pretpostavku da oni mogu da formiraju reprezentativni uzorak opisa ličnosti iz koga može da se sazna celokupna struktura ličnosti (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Može se reći da su postojali različiti pokušaji pravljenja taksonomija ličnosti, kao i da je postojao čitav niz istraživača, koji su, svako na svoj način, isticali kako su otkrili najbolji način opisa ličnosti. U opisivanju ličnosti je tako bila dominantna petofaktorska struktura. Petofaktorsku strukturu opisa ličnosti prvi je otkrio Donald Fiske (Fiske, 1949; prema Smederevac i Mitrović, 2006), analizirajući Katelove rezultate. Fiske je dobio pet faktora i nazvao ih je Snažno samoizražavanje, Socijalna adaptivnost, Konformizam, Emocionalna kontrola i Ispitivački intelekt. Osim toga, i drugi istraživači su potvrdili petofaktorsko rešenje osobina ličnosti (Tupes & Christal, 1961; Norman, 1963; Digman, 1990; prema Smederevac i Mitrović, 2006). Osamdesetih godina dvadesetog veka, na simpozijumu u Honolulu su prikazana leksička istraživanja i usaglašeno je da je petofaktorsko rešenje najadekvatnije za opis ličnosti. Od tada se ovo petofaktorsko rešenje naziva „Big Five“ ili „Velikih pet“. Tvorac termina „Big Five“ je Goldberg (Goldberg, 1993; prema Smederevac i Mitrović, 2006).

Sedmofaktorski model ličnosti

Autori Telegen i Voler (Tellegen & Waller, 1987; prema Smederevac i Mitrović, 2006) nisu bili zadovoljni gledištem o petofaktorskoj strukturi ličnosti. Oni su slučajnim uzorkovanjem iz rečnika odabrali 400 opisa ličnosti, koja su podelili u dva upitnika i njime ispitali 585 studenata. Isprobane su faktorske solucije od 5, pa sve do 20 faktora i sedmofaktorsko rešenje se činilo najprihvatljivijim, jer je omogućilo najobuhvatniji opis ličnosti. Sedam faktora, koji su dobijeni u studiji Telegena i Volera su Pozitivna valenca, Negativna valenca, Pozitivna emocionalnost, Negativna emocionalnost, Konvencionalnost, Prijatnost i Savesnost (Tellegen et al., 1991; prema Smederevac i Mitrović, 2006). Sedmofaktorsko rešenje strukture ličnosti je potvrđeno i u brojnim istraživanjima (Tellegen, Grove & Waller, 1991; Allmagor, Waller & Tellegen, 1995; Bennet & Waller, 1995; prema Smederevac, 2002).

Prvu psiholeksičku studiju u Srbiji je sproveda Snežana Smederevac (Smederevac, 2002; Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010), primenivši metodologiju Telegena i Volera. Rezultati ove studije su pokazali da je sedmofaktorsko rešenje optimalno, ali se sadržaj faktora razlikovao u odnosu na sedmofaktorski model Telegena i Volera, i sastojao u neočekivanoj pojavi nekih, a izostanku drugih faktora i pojavljivanju njihovih uobičajenih markera u sastavu drugih dimenzija (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). Nakon toga su Smederevac i saradnici sprovedi još jednu psiholeksičku studiju na srpskom jeziku, takođe koristeći metodologiju Telegena i Volera. Zahvaljujući pomenutim psiholeksičkim istraživanjima u Srbiji, nastao je instrument Velikih pet plus dva (VP+2; Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010), u kome je ponuđeno sedmofaktorsko rešenje bazičnih dimenzija ličnosti. Osnovne dimenzije ličnosti dobijene upitnikom Velikih pet plus dva (VP+2) su *Neuroticizam*, *Ekstraverzija*, *Savesnost*, *Agresivnost*, *Otvorenost*, *Negativna valenca* i *Pozitivna valenca*. (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2007). Ukratko će biti opisan sadržaj pomenutih dimenzija ličnosti.

Neuroticizam je dimenzija individualnih razlika u stepenu reaktivnosti na potencijalno ugrožavajuće stimulse. Može se reći da neuroticizam predstavlja sklonost da se doživljavaju neprijatne i uznemirujuće emocije, odnosno, sklonost uznemirenosti u mislima i akcijama. Isto tako, dimenzija Neuroticizma se odnosi na individualne razlike u sklonosti da se doživljavaju negativne emocije. Osobe koje imaju slabije izražen skor na dimenziji Neuroticizam mogu da se okarakterišu kao emocionalno stabilne, staložene i relaksirane. Osim toga, one su u stanju da se suoče sa stresnim događajima bez prisustva panične uznemirenosti (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Dimenzija Neuroticizam sastavljena je od tri uže crte, a to su *Anksioznost*, *Depresivnost* i *Negativni afekat*. *Anksioznost* karakteriše često doživljavanje napetosti, čak i u situacijama koje prosečna osoba procenjuje kao bezopasne. O anksioznosti kao osobini se može govoriti samo ako su njeni simptomi češći nego što je to uobičajeno, odnosno ako se javljaju gotovo svakodnevno. Što se glavnih indikatora anksioznosti tiče, u pitanju su podrhtavanje glasa, uznemirenost i doživljaj nelagodnosti

u socijalnim situacijama. *Depresivnost* podrazumeva niz emocionalnih, kognitivnih i bihevioralnih reakcija, koje ukazuju na kraći ili duži vremenski period u kome osoba ispoljava pad voljnih dinamizama, pesimizam i osećanje tuge. Najčešće je reč o reakciji na neki spoljašnji okidač, koji se javlja u vidu stresnog životnog događaja. *Negativni afekat* se odnosi na opšte stanje neprijatnosti. Reč je o karakterističnom kognitivnom modelu reagovanja, koji se odražava na planu ponašanja i emocionalnog reagovanja. Ova dimenzija obuhvata osnovne emocije, kao što su briga, napetost i tuga (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Ekstraverzija određuje broj međuljudskih odnosa sa kojima se osoba oseća lagodno. Reč je o dimenziji individualnih razlika, koja se tiče stepena reaktivnosti na spoljašnje okruženje. Na primer, osobe sa visokim skorovima na Ekstraverziji karakteriše visoka uključenost u spoljašnji svet, sklonost ka traženju uzbuđenja, sklonost ka doživljavanju pozitivnih emocija, lako i brzo uspostavljanje međuljudskih odnosa, preferencija za velike grupe, optimizam, aktivitet, pozitivni afektivitet i brzo prilagođavanje promenama u sredini. Nasuprot tome, osobe koje imaju niske skorove na ovoj dimenziji se prijatnije osećaju kada nisu okruženi velikim brojem ljudi. Osim toga, ove osobe su rezervisane, ali to ipak ne znači da su nedruštvene, nezavisnije i umerenije (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Dimenzija Ekstraverzije sadrži tri uže crte, a to su *Srdačnost*, *Pozitivni afekat* i *Društvenost*. *Srdačnost* ili dobrodušnost predstavlja užu crtu, koja ukazuje na pozitivan stav prema ljudima i aktivne napore koje osoba čini, kako bi ostvarila harmonične interpersonalne odnose. *Pozitivni afekat* obuhvata indikatore optimizma, životnog elana, kao i pozitivnog raspoloženja. Reč je o tendenciji da se optimistički gleda na budućnost, da se aktivno reaguje na zahteve okruženja, kao i da se doživljavaju pozitivne emocije. Najzad, *Društvenost* se odnosi na bihevioralni aspekt ekstraverzije, koji podrazumeva lako uspostavljanje interpersonalnih kontakata, veliki broj poznanstava, mogućnost komunikacije sa velikim brojem ljudi, kao i uživanje u prisustvu drugih (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Savesnost predstavlja dimenziju individualnih razlika, koja se odnosi na stav prema obavezama, odnosno broj ciljeva na koji je neko usmeren. Savesnost takođe podrazumeva i samokontrolu, sistematičnost i istrajnost u ostvarivanju ciljeva (Smederevac, 2002). Na ovoj dimenziji se ljudi razlikuju prema stepenu u kom su stanju da žrtvuju svoju lagodnost i ulože napor, kako bi ostvarili dugoročne ciljeve. Važno je naglasiti da je ova dimenzija u velikoj meri oblikovana vaspitanjem i stepenom u kome je osoba bila u stanju da uspostavi kontrolu nad sopstvenim ponašanjem (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Savesnost čine tri uže crte, a to su *Samodisciplina*, *Istrajnost* i *Promišljenost*. *Samodisciplina* obuhvata indikatore stava prema obavezama. Obaveza je nešto što se doživljava kao spoljašnji pritisak, koji se ne dovodi u vezu sa sopstvenim potrebama. Zbog toga se razvija strategija izbegavanja, koja je najverovatnije prisutna još od perioda detinjstva i prvih nametnutih obaveza. Zato osoba često dolazi do nižih postignuća, a neostvarivanje ciljeva dodatno održava uverenje o besmislenosti ulaganja preteranog truda u različite poslove. *Istrajnost* predstavlja užu crtu, koja se odnosi na ambiciju da se sopstvenim zalaganjem postignu visoki ciljevi. Najzad,

Promišljenost se odnosi na sklonost ka uvažavanju pravila ponašanja i promišljenost prilikom donošenja odluka. Ova uža crta nije povezana samo sa situacijama koje se odnose na postignuće i efikasnost, nego sa generalnim strategijama koje se primenjuju u susretu sa stvarnošću (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Agresivnost podrazumeva individualne razlike u učestalosti i intenzitetu agresivnih impulsa, kao i razlike u kontroli i intenzitetu same agresivne reakcije. Agresivne reakcije mogu da obuhvataju različite manifestacije napada na drugu osobu. To mogu biti najrazličitija ponašanja. Preterano nastojanje neke osobe da dominira u konverzaciji i prekidanje sagovornika mogu biti procenjeni kao agresivni. Verbalna uvreda je drugi oblik agresije, a agresivan akt je i fizički napad. Ogovaranje, ignorisanje, različiti vidovi neverbalnog ponašanja mogu biti shvaćeni kao napadački, kao i različiti oblici pasivne agresije, koja se može sastojati u namernom neizvršavanju zadataka, tvrdoglavosti i slično. Agresivno ponašanje se lakše ispoljava u situacijama u kojima se cilj procenjuje slabijim. Zato i postoje individualne razlike u kognitivnom funkcionisanju, koje doprinose proceni drugih kao slabijih ili jačih u odnosu na sebe, a koje predstavljaju važan činilac u determinisanju agresivnog ponašanja (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Agresivnost obuhvata tri uže crte, a to su *Bes*, *Nepopustljivost* i *Teška narav*. *Bes* je uža crta, koja se odnosi na emocionalnu predispoziciju za agresivno reagovanje i lošu kontrolu agresivnih impulsa. *Nepopustljivost* predstavlja užu crtu, koja se odnosi na stepen izraženosti težnje ka održavanju harmoničnih odnosa sa drugim ljudima. *Teška narav* se odnosi na tendenciju ka dominaciji u većini interpersonalnih odnosa. U osnovi takvog ponašanja nalazi se potreba za ekspanzijom i javnim manifestovanjem sopstvenih uverenja (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Otvorenost prema iskustvu se odnosi na prihvatanje novih ideja, pristupa i iskustava. Ova dimenzija predstavlja osobinu koja obuhvata intelektualnu radoznalost, širok krug interesovanja, kao i otvorenost za promene (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010). Osobe, koje postižu visoke skorove na ovoj dimenziji, imaju više interesovanja i u skladu sa tim manje dubine u okviru svakog od njih. Sa druge strane, osobe sa nižim skorom imaju manje interesovanja i relativno više dubine u svakom od njih (Smederevac, 2002).

Otvorenost prema iskustvu obuhvata uže crte *Intelekt* i *Traženje novina*. *Intelekt* je uža crta, koja se odnosi na tendenciju da se kreira podsticajno okruženje, u kome će se zadovoljiti potreba za intelektualnom stimulacijom. *Traženje novina* je uža crta, koja obuhvata indikatore potrebe za doživljavanjem novih iskustava, kao i spremnosti za isprobavanje novih stvari (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Dimenzije samoevaluacije su *Pozitivna* i *Negativna valenca*. *Pozitivna valenca* podrazumeva pozitivan stav prema sebi i pozitivnu procenu sebe. U pitanju su važni preduslovi mentalnog zdravlja. Ekstremno visok skor na dimenziji upućuje na izrazit doživljaj superiornosti, egocentričnost i narcizam. Nasuprot tome, ekstremno niski skorovi mogu da ukazu na nedostatak samopoštovanja, snishodljivost i samoumanjivanje (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Pozitivna valenca obuhvata dve uže crte, a to su *Superiornost* i *Pozitivna slika o sebi*. *Superiornost* obuhvata indikatore potrebe za potenciranjem sopstvene važ-

nosti, koju često mogu pratiti ideje veličine i narcistične tendencije. *Pozitivna slika o sebi* predstavlja deo samoevaluacije i odnosi se na poštovanje sopstvenih osobina (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Sa druge strane, Negativna valenca podrazumeva negativan stav prema sebi i negativnu procenu sebe. Ova dimenzija obuhvata spremnost da se sebi pripiše uloga opasne osobe i postojanje negativne samoevaluacije, koja je karakteristična za depresivni kognitivni stil (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Negativna valenca obuhvata dve uže crte, a to su *Manipulativnost* i *Negativna slika o sebi*. *Manipulativnost* se odnosi na procenu sebe kao vešte osobe, koja uspeva da ostvari ciljeve nametljivošću, spletkarenjem ili iskorišćavanjem drugih ljudi. *Negativna slika o sebi* se odnosi na intenzivnu svest o sopstvenim nepoželjnim osobinama, kao i o nedostatku pozitivnih osobina (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010).

Važno je istaći i da su metrijske karakteristike instrumenta VP+2, prema autorima (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010), veoma dobre i da se ovaj instrument sve više koristi u različitim istraživanjima u našoj sredini.

Motiv postignuća

Motiv postignuća je jedan od empirijski najviše istraživanih motiva u okviru psihologije. Što se tiče početaka istraživanja motiva postignuća, psiholog Marej se smatra jednim od prvih istraživača, koji su ukazivali na postojanje ovog motiva (Murray, 1938; prema Rot, 1994). Marej smatra da motiv postignuća ima dosta sličnosti sa drugim motivima, kao što su, na primer, motiv za samopotvrđivanjem, motiv borbenosti, motiv za prestižom, dominacijom, i slično. On svrstava motiv postignuća među dvadeset osnovnih potreba, takozvanih pokretačkih snaga ličnosti i određuje ga kao potrebu da se ostvari određeni cilj i savladaju prepreke na putu njegovog ostvarenja, uz ulaganje dugo ponavljano napora, zatim kao poriv da se manipuliše i takmiči sa ljudima, objektima i idejama i da se bude iznad njih (Murray, 1938; prema Rot, 1994).

Prema Maklelandu (McClelland, 1953; prema Rot, 1994), motiv postignuća predstavlja tendenciju da se ulaže napor da se postigne i ostvari nešto što se smatra vrednim i čime će se istaći pred drugima. On smatra da ovaj motiv spada u stečene motive i da se formira zahvaljujući iskustvima pojedinca, kao i zahvaljujući sistemu vrednosti koji vlada u određenoj kulturi. Osim toga, motiv postignuća može da bude u različitom stepenu razvijen kod pojedinaca pripadnika istog društva i po njemu se mogu razlikovati članovi različitih društava. Makleland takođe smatra da je sticanje i razvijanje motiva za postignućem uslovljeno određenim postupcima roditelja prema deci.

Havelka i Lazarević (1981; prema Rot, 1994) smatraju da postoji opšti motiv za postignućem, koji se sastoji u težnji da se postigne kompetentnost i što bolji učinak u svakoj aktivnosti koja se obavlja. Sa druge strane, pomenuti autori smatraju da postoje i specijalne vrste motiva za postignućem. Oni pod tim podrazumevaju

tendencije, koje su stečene delovanjem odgovarajućih socijalnih uslova, kako bi se postigao uspeh u određenim, posebnim oblastima delatnosti, kao što je, na primer, uspeh u školi.

Važan prilog određivanju strukture motiva postignuća je dala i grupa domaćih autora (Franceško, Mihić i Bala, 2002), u okviru provere metrijskih karakteristika skale. Primenom faktorske analize izdvojena su četiri faktora opšteg motiva postignuća, a to su takmičenje sa drugima, istrajnost u ostvarivanju cilja, ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacija ka planiranju. Autori smatraju da su dve osnovne komponente koje uključuje motiv postignuća postavljanje ciljeva i takmičenje sa drugima, što odgovara Maklelandovom konceptu motiva postignuća. Druga dva faktora (istrajnost u ostvarivanju ciljeva i orijentacija ka planiranju) se odnose na osobine i oblike ponašanja, koji imaju instrumentalnu funkciju u realizaciji spomenutih osnovnih komponenti. Pojedina novija istraživanja su potvrdila ovakvu strukturu motiva postignuća (Arsenijević-Puhalo i Puhalo, 2006; Franceško, Mihić i Bala, 2002; Mihić, Šakotić-Kurbalija i Franceško, 2005).

Istraživanja povezanosti osobina ličnosti i motiva postignuća

Prema teorijama unutrašnje motivacije, motiv postignuća je značajna determinanta školskog uspeha, ali i cilj vaspitanja i obrazovanja, te je, logično, povezan i sa osobinama ličnosti. Zato je, prema Simonoviću (2003), ispitivanje veze ovih konstrukata važno za ostvarivanje dugoročnih ciljeva obrazovanja. Prema ovom autoru, motiv postignuća se kod pojedinca razvija onako i onoliko koliko dozvoljava specifična struktura ličnosti tog pojedinca. Iz ovih razloga, pedagoški rad na razvoju motiva postignuća u procesu učenja ne može da da dovoljno pozitivne rezultate jer je relativno uniformisan i standardizovan i ne može da deluje na sve, veoma različite, strukture ličnosti učenika i studenata (Simović, 2003).

U skladu sa ranijim istraživanjima, očekivanje je da motiv postignuća bude u najvećoj pozitivnoj korelaciji sa savesnošću. Naime, istraživanje Koste i Mekrea (Costa & McCrae, 1988) u kome su, između ostalog, prikazane i korelacije motiva za postignućem i osobina ličnosti, pokazalo je da je najveća korelacija između motiva za postignućem i savesnosti ($r=0,46$), kao šire dimenzije ličnosti. Utvrđena je i negativna korelacija motiva za postignućem i vulnerabilnosti, kao uže dimenzije neuroticizma ($r=-0,34$), pozitivna korelacija motiva za postignućem i asertivnosti ($r=0,34$) i motiva za postignućem i aktivitetom ($r=0,37$), kao uži dimenzije ekstrasverzije, kao i pozitivna korelaciju motiva za postignućem i ideja kao uže dimenzije otvorenosti ($r=0,38$).

U istraživanju Busata i saradnika (Busato, Prins, Elshout & Hamaker, 2000), utvrđeno je da, na uzorku 409 studenata prve godine psihologije, motiv za postignućem pozitivno korelira sa ekstrasverzijom ($r=0,22$), savesnošću ($r=0,57$), saradljivošću ($r=0,13$) i otvorenošću ($r=0,14$), ali ne i sa neuroticizmom ($r=-0,08$).

Istraživanje autora Komaraju i Karau (Komaraju & Karau, 2005), u kome je učestvovalo 85 mladića i 87 devojaka, studenata psihologije i poslovnih studija,

a koje se bavi vezom između osobina ličnosti modela „Velikih pet“ i akademske motivacije, pokazalo je da postoji statistički značajna i pozitivna korelacija između motivacije za postignućem i otvorenosti prema iskustvu ($r=0,21$) i motivacije za postignućem i savjesnosti ($0,56$).

U istraživanju Engesera i Langensa (Engeser & Langens, 2010), na uzorku 380 žena i 207 muškaraca, starosti od 18 do 68 godina ($AS= 25.17$, $SD = 6.64$), utvrđeno je da motiv postignuća ima najviše vrednosti koeficijenta korelacije sa dimenzijom savjesnost ($r=0,36$) i užim dimenzijama savjesnosti – kompetencija ($r=0,38$), dužnost ($r=0,30$), postignuće ($0,45$) i samodisciplina ($0,33$). Motiv postignuća, u pomenutom istraživanju, negativno korelira sa neuroticizmom ($r=-0,28$) i njegovim užim dimenzijama od kojih su autori izdvojili vulnerabilnost ($r=-0,38$) kao jedinu užu dimenziju neuroticizma koja ima korelaciju sa motivom postignuća veću od $0,30$. Motiv postignuća u pomenutom istraživanju je u pozitivnoj korelaciji sa ekstraverzijom ($r=0,29$), uz posebno isticanje aktiviteta, kao uže dimenzije ekstraverzije, koja ima najvišu vrednost koeficijenta korelacije sa motivom postignuća od ostalih užih dimenzija ekstraverzije. Motiv postignuća je u pozitivnoj korelaciji i sa otvorenošću ($r=0,31$) i idejama, kao užoj dimenziji otvorenosti ($r=0,49$). U pomenutom istraživanju nema statistički značajne korelacije motiva postignuća i saradljivosti.

Metodološki pristup problemu

Problem istraživanja

Osnovni problem istraživanja se može iskazati sledećim pitanjem: Da li postoji statistički značajna povezanost između pojedinih osobina ličnosti (dimenzija neuroticizma, ekstraverzije, savjesnosti, agresivnosti, otvorenosti, pozitivnoj valenci i negativnoj valenci i njihovih užih dimenzija) i motiva postignuća (aspekata – takmičenje sa drugima, istrajnost u ostvarivanju ciljeva, ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva, orijentacija ka planiranju i ukupni skor opšteg motiva postignuća) kod studenata psihologije?

Uzorak i tok istraživanja

Uzorak je prigodan i čini ga 160 studenata treće i četvrte godine Departmana za psihologiju Filozofskog fakulteta u Nišu. Uzorak čini 127 devojaka i 33 mladića. Istraživanje je sprovedeno tokom septembra 2013. godine, na Filozofskom fakultetu u Nišu. Ispitanicima su upitnici zadavani grupno, a ispitivanje je bilo anonimno.

Instrumenti

Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010

Upitnik VP+2 (Smederevac, Mitrović i Čolović, 2010), namenjen je proceni sedam širokih dimenzija ličnosti. Sastoji se od 184 ajtema, uz petostepene skale Likertovog tipa za odgovaranje. Ajtemi su raspoređeni u sedam skala i u okviru

svake po dve ili tri subskale. Skale su Neuroticizam (sa subskalama Anksioznost, Depresivnost i Negativni afekat), Ekstraverzija (sa subskalama Srdačnost, Pozitivni afekat i Društvenost), Savesnost (sa subskalama Samodisciplina, Istrajnost i Promišljenost), Agresivnost (sa subskalama Bes, Nepopustljivost i Teška narav), Otvorenost prema iskustvu (sa subskalama Intelekt i Traženje novina), Pozitivna valenca (sa subskalama Superiornost i Pozitivna slika o sebi) i Negativna valenca (sa subskalama Manipulativnost i Negativna slika o sebi). Interna pouzdanost skala i subskala VP+2, na uzorku ovog istraživanja, izražena je preko Kronbahovog alfa koeficijenta i prikazana u tabeli 1. Pouzdanost skala i subskala je u skladu sa očekivanjima dobijenim na osnovu metrijskih karakteristika instrumenta utvrđenim u istraživanju Smederevac, Mitrović i Čolović (2010) na uzorku od 2924 ispitanika.

Tabela 1. Pouzdanost VP+2 instrumenta

Skale	α koeficijent	Broj ajtema
NEUROTICIZAM	0,935	35
Anksioznost	0,858	13
Depresivnost	0,829	10
Negativni afekat	0,881	12
EKSTRAVERZIJA	0,907	24
Srdačnost	0,801	8
Pozitivni afekat	0,817	8
Društvenost	0,825	8
SAVESNOST	0,897	28
Samodisciplina	0,861	8
Istrajnost	0,814	11
Promišljenost	0,687	9
AGRESIVNOST	0,840	30
Bes	0,789	9
Nepopustljivost	0,755	11
Teška narav	0,764	10
OTVORENOST	0,810	20
Intelekt	0,792	13
Traženje novina	0,665	7
POZITIVNA VALENCA	0,893	25
Superiornost	0,856	14
Pozitivna slika o sebi	0,806	11
NEGATIVNA VALENCA	0,849	22
Manipulativnost	0,795	12
Negativna slika o sebi	0,831	10

Na osnovu prikaza alfa koeficijenta, može se zaključiti da je pouzdanost interne konzistencije za sve skale zadovoljavajuća.

MOP 2002 (Franceško, Mihić i Bala, 2002), namenjen je merenju motiva postignuća. Instrument se sastoji od 55 stavki, uz petostepene skale Likertovog tipa za odgovaranje. Sastoji se od četiri subskale, od kojih svaka meri jednu od komponenti, odnosno faktora opšteg motiva postignuća. To su, najpre, takmičenje sa drugima,

faktor definisan stavkama koje ukazuju na tendenciju pojedinca da se istakne pred drugima i bude uspješni od drugih (primer stavke je: „Najveći podsticaj predstavlja mi takmičenje sa drugima“). Druga subskala je istrajnost u ostvarivanju ciljeva, odnosno, faktor definisan stavkama u kojima se ukazuje na upornost kao ljudsku osobinu (primeri stavke je: „Po svaku cenu moram da postignem uspeh u aktivnostima kojim se bavim“). Treća subskala je ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva, koju čine stavke koje se odnose na tendenciju ka ostvarivanju ciljeva, čije se ostvarenje zapravo doživljava kao nagrada (primer stavke je: „Uspešno obavljen posao je za mene najveća nagrada“). Četvrtu subskalu čini orijentacija ka planiranju, definisana stavkama, koje ukazuju na tendenciju osobe da planira aktivnosti, kako bi ostvarila unapred postavljeni cilj (primer stavke je: „Sve unapred isplaniram da bih postigao bolje rezultate“) (Frančesko, Mihić i Bala, 2002). Prema istraživanju sprovedenom za potrebe diplomskog rada Bajovićeve (Bajović, 2012), pouzdanost interne konzistencije za skalu u celini iznosi $\alpha=0.92$. Pouzdanost subskale takmičenje sa drugima iznosi $\alpha=0.83$, subskale istrajnost u ostvarivanju ciljeva $\alpha=0.79$, subskale ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva $\alpha=0.84$ i subskale orijentacija ka planiranju $\alpha=0.73$ (Bajović, 2012). U ovom istraživanju, pouzdanost skale MOP 202 i njenih subskala data je u tabeli 2, iz koje se vidi da je pouzdanost skale u celini i svih subskala na uzorku ovog istraživanja zadovoljavajuća.

Tabela 2. Pouzdanost MOP 202 instrumenta

Skale	α koeficijenti	Broj ajtema
Takmičenje sa drugima	0,900	19
Istrajnost u ostvarivanju ciljeva	0,773	15
Ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva	0,858	13
Orijentacija ka planiranju	0,841	8
MOTIV POSTIGNUĆA	0,903	55

Rezultati istraživanja i diskusija

Povezanost osobina ličnosti i motiva postignuća

Tabela 3. Povezanost mera osobina ličnosti i motiva postignuća

Skale	Takmičenje sa drugima	Istrajnost u ostvarivanju ciljeva	Ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva	Orijentacija ka planiranju	Motiv postignuća
NEUROTICIZAM	-,079	-,478**	-,228*	-,178	-,278**
Anksioznost	-,136	-,449**	-,211*	-,255**	-,312**
Depresivnost	-,085	-,471**	-,323**	-,151	-,297**
Negativni afekat	,006	-,364**	-,110	-,066	-,144

Osobine ličnosti i motiv postignuća kod studenata psihologije

EKSTRAVERZIJA	,311**	,413**	,571**	,123	,453**
Srdačnost	,216*	,408**	,542**	,113	,394**
Pozitivni afekat	,328**	,511**	,525**	,215*	,500**
Društvenost	,258**	,194*	,424**	,016	,300**
SAVESNOST	,334**	,780**	,540**	,679**	,695**
Samodisciplina	,205*	,646**	,391**	,636**	,543**
Istrajnost	,365**	,777**	,527**	,479**	,657**
Promišljenost	,279**	,519**	,452**	,602**	,553**
AGRESIVNOST	,256**	-,154	-,043	-,021	,068
Bes	,176	-,226*	-,044	-,036	,004
Nepopustljivost	-,022	-,147	-,195*	,083	-,084
Teška narav	,403**	,032	,136	-,088	,225*
OTVORENOST	,177	,392**	,216*	-,015	,252**
Intelekt	,166	,436**	,229*	,102	,291**
Traženje novina	,122	,153	,104	-,212*	,079
POZITIVNA VALENCA	,628**	,384**	,473**	,151	,584**
Superiornost	,609**	,224*	,327**	,063	,469**
Pozitivna slika o sebi	,506**	,542**	,587**	,252**	,622**
NEGATIVNA VALENCA	,202*	-,345**	-,261**	-,100	-,090
Manipulativnost	,386**	-,170	-,013	,013	,145
Negativna slika o sebi	-,108	-,441**	-,482**	-,207*	-,357**

* Korelacija je statistički značajna na nivou 0.05

**Korelacija je statistički značajna na nivou 0.01

U tabeli 3 su prikazani koeficijenti korelacije mera osobina ličnosti i motiva postignuća.

Najveće vrednosti koeficijenta korelacije se primećuju između savesnosti i motiva postignuća, odnosno između savesnosti i njene uže dimenzije, istrajnosti, sa jedne strane, i istrajnosti u ostvarivanju ciljeva, kao aspekta motiva postignuća, sa druge strane. Ovako visoke korelacije su retkost i ukazuju na veliku sličnost konstruktata. Dakle, ne samo po imenu (istrajnost kao dimenzija ličnosti i istrajnost u ostvarivanju ciljeva kao motiv), već i po sadržaju, ove dve varijable su jako slične, odnosno, variraju na veoma sličan način. Istrajnost je u visokoj, pozitivnoj korelaciji i sa orijentacijom ka planiranju. Evidentna je visoka korelacija i ostalih užih dimenzija savesnosti sa aspektima motiva postignuća. Savesnost je u visokoj pozitivnoj korelaciji sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva i sa orijentacijom ka planiranju, a promišljenost sa orijentacijom ka planiranju. Savesnost i njene dimenzije su u korelaciji srednjeg intenziteta sa ostvarivanjem ciljeva kao izvorom zadovoljstva, ali ova korelacija nije ni malo zanemarljiva. Nešto je niži intenzitet korelacije između savesnosti

i njenih užih dimenzija, sa jedne strane, i takmičenja sa drugima kao aspekta motiva postignuća, sa druge, ali je ova korelacija i dalje statistički značajna i pozitivna.

Motiv postignuća je, po prirodi, socijalni motiv, te se može reći da je nastao i da se razvija pod uticajem procesa socijalizacije. Slično tome, osobina savesnosti je pod jakim uticajem vaspitanja. Savesne osobe su disciplinovane i mogu da organizuju svoje vreme, da planiraju i postave jasne ciljeve koje postižu snagom volje i sopstvenim radom. Zato su one i motivisane da planiraju, da istraju u svojim ciljevima i nalaze zadovoljstvo u tim poredcima. Prema autorima Smederevac, Mitrović i Čolović (2010), savesnost nije isto što i ambicioznost, već podrazumeva sposobnost odlaganja zadovoljstva zarad viših ciljeva. Iz ovih razloga se pretpostavlja da je savesnost u slabijoj vezi sa takmičenjem i isticanjem sebe i svog uspeha u prvi plan.

Pored korelacija savesnosti i motiva postignuća, kao visoke korelacije, izdvojile su se i korelacije užih dimenzija pozitivne valence sa motivom postignuća i njegovim aspektima. Pozitivna slika o sebi je u visokoj korelaciji sa motivom postignuća gledanim u celini, dok su pozitivna valenca i superiornost u visokoj, pozitivnoj korelaciji sa takmičenjem sa drugima. Pozitivna slika o sebi je u korelaciji srednjeg intenziteta sa svim aspektima motiva postignuća, sem sa orijentacijom ka planiranju koja, generalno, nema izražene vrednosti korelacije sa pozitivnom valencom i njenim aspektima. Istrajnost u ostvarivanju ciljeva, sa jedne strane, i pozitivna valenca i superiornost, sa druge strane, koreliraju statistički značajno, ali je ova korelacija nižeg intenziteta, što važi i za odnos superiornosti i zadovoljstva u ostvarivanju ciljeva. Pozitivna valenca i zadovoljstvo u ostvarivanju ciljeva su u srednje izraženoj, pozitivnoj korelaciji.

Ovi rezultati ukazuju da su visoki skorovi na dimenziji pozitivna valenca i užoj dimenziji superiornosti, koji karakterišu egocentrične i narcistične osobe, praćeni i veoma izraženom potrebom za takmičenjem sa drugima, a u cilju očuvanja sopstvene slike o sebi kao osobe važnije od ostalih. Isto tako, niži skorovi na pozitivnoj valenci i superiornosti koji ukazuju na manjak samopoštovanja, samoumanjenje, te slabiju društvenu prilagođenost, prate i niži skorovi na motivaciji za takmičenje sa drugima. Osobe koje pokazuju visoko samopoštovanje i pozitivan stav prema svojim sposobnostima, odnosno svest o svojim kvalitetima, imaju i visok nivo motiva postignuća, dok one koje odlikuje nisko samopoštovanje imaju i nizak nivo motiva postignuća budući da one, iako teže određenim ciljevima i osećaju zadovoljstvo u mogućnosti njihovog ostvarivanja, misle da su nedostižni ili se ne aktiviraju da ih dostignu.

Ekstraverzija je, u skladu sa nalazima prethodnih istraživanja, u pozitivnoj korelaciji sa motivom postignuća, i to pre svega sa ostvarivanjem ciljeva kao izvorom zadovoljstva, kao aspektom motiva postignuća, ali i sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva i takmičenjem sa drugima. Srdačnost najintenzivnije korelira sa motivom za ostvarivanje ciljeva radi zadovoljstva, a pozitivni efekat i sa ovim aspektom motiva postignuća, kao i sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva. Društenost najintenzivnije korelira sa ostvarivanjem ciljeva kao izvorom zadovoljstva. Ovi rezultati ukazuju da pričljive osobe zainteresovane za socijalne kontakte pokazuju visok nivo potrebe za ostvarivanjem, dok osobe zatvorene u socijalnim kontaktima i osobe koje teže

socijalnoj izolaciji, ne pokazuju zainteresovanost za napretkom i postizanjem posebnog uspeha u aktivnostima kojima se bave. Osobe koje su srdačne, saradljive i druželjubive, aktivne i vedre, istrajavaju u ostvarivanju svojih ciljeva i doživljavaju veliko zadovoljstvo kada dostignu te ciljeve. S druge strane, osobe koje ostavljaju utisak hladnih i nezainteresovanih u kontaktu sa drugima, koje ne pokazuju optimizam i vedrinu i koje su više pasivne i sa manjkom energije, verovatnije je da će lakše napuštati svoje ciljeve i da neće doživljavati posebnu radost čak i kada do njih dođu. Interesantno je da sam bihevioralni aspekt ekstraverzije, odnosno uža dimenzija društvenost, ima nižu korelaciju sa svim aspektima motiva postignuća u odnosu na ostale uže dimenzije ekstraverzije. Ovakav rezultat može ići u korist shvatanjima da postojanje samog motiva ne podrazumeva i aktivnost, odnosno, shvatanjima da je potrebno prisustvo mnogih drugih faktora kako bi se osoba pokrenula na aktivnost, odnosno ponašanje.

Otvorenost je, prema nekim pomenutim istraživanjima (Komarraju & Karau, 2005; Engeser & Langens, 2010), u pozitivnoj korelaciji sa motivom postignuća. U ovom istraživanju ovakva, statistički značajna i pozitivna korelacija postoji, ali je ona mnogo nižeg intenziteta u odnosu na već pomenute vrednosti koeficijenta korelacije između motiva postignuća i na primer, savesnosti i njenih užih dimenzija. Otvorenost i njena uža dimenzija intelekt pozitivno koreliraju sa motivom postignuća u celini, kao i sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva i ostvarivanju ciljeva kao izvoru zadovoljstva. Traženje novina, kao uža dimenzija otvorenosti, nije statistički značajno povezana sa pomenutim aspektima motiva postignuća i motivom postignuća u celini, ali je u negativnoj i niskoj korelaciji sa orijentacijom ka planiranju.

Ovi rezultati ukazuju da osobe koje odgovorno strukturiraju svoje vreme, koje su posvećene pronalaženju informacija koje ih zanimaju i generalno, imaju aktivan pristup u bogaćenju kvaliteta svog života, poseduju i tendenciju da budu uporne u ostvarivanju ciljeva i da ostvarene ciljeve doživljavaju kao nagradu. Konzervativne osobe koje se bave samo praktičnim problemima i koje izbegavaju kreativan rad će, sa druge strane, verovatno biti manje uporne i manje će težiti uspehu. Rezultati pokazuju i da osobe koje stalno tragaju za novim i snažnim senzacijama karakterišu i tendencija ka izbegavanju planova i organizacije, odnosno da osobe koje ne vole novine, radije obavljaju iste poslove i koriste poznate i sigurne obrasce ponašanja, imaju tendenciju ka planiranju aktivnosti, verovatno kako bi osigurali istovetnost i sigurnost.

U pomenutim istraživanjima (Costa & McCrae, 1988; Engeser & Langens, 2010), motiv postignuća je u negativnoj korelaciji sa neuroticizmom i pojedinim njegovim užim dimenzijama. I na uzorku ovog istraživanja, dobijeno je da je neuroticizam u negativnoj korelaciji sa motivom postignuća, kao i njegove uže dimenzije. Konkretno, anksioznost i depresivnost negativno i statistički značajno koreliraju sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva, ostvarivanju ciljeva kao izvoru zadovoljstva i motivom postignuća u celini. Anksioznost negativno i statistički značajno korelira i sa orijentacijom ka planiranju, a negativni afekat sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva. Ipak, najveći intenzitet povezanosti, kada se radi o aspektima motiva postignuća i dimenzije neuroticizma, te i njenih užih dimenzija, postoji između istrajnosti u

ostvarivanju ciljeva, sa jedne strane, i neuroticizma, anksioznosti i depresivnosti, sa druge. Rezultati pokazuju da anksiozne i stidljive osobe koje se lako zbunjuju i osećaju nelagodu u društvu, pokazuju i smanjenu upornost u ostvarivanju ciljeva. S druge strane, stabilne osobe koje se teško uznemire pojačano teže da postignu svoje ciljeve i istrajavaju u tome. Osobe koje odlikuje pesimizam, negativna samoprocena i nezadovoljstvo svojim postignućima, logično i ne teže istim. Osobe koje karakteriše stalna briga, napetost, pa i tuga, takođe imaju oslabljenu motivaciju da se posvete ostvarivanju svojih ciljeva, dok one koje su retko zabrinute i ogorčene karakteriše upravo suprotna tendencija.

Pomenuta prethodna istraživanja tematike osobina ličnosti i motiva postignuća, ukazuju na to da nema povezanosti između saradljivosti i motiva postignuća (Engeser & Langens, 2010), ili da je ta povezanost veoma niskog intenziteta (Busato, Prins, Elshout & Hamaker, 2000). Ono što u ostalim leksičkim modelima predstavlja saradljivost, prijatnost ili dobrodušnost, u modelu „VP+2“ se izdvojilo kao suprotan pol dimenzije agresivnosti. U ovom istraživanju, agresivnost je u pozitivnoj korelaciji sa takmičenjem sa drugima, kao aspektom motiva postignuća, ali ne i sa motivom pognuća u celini. Bes je u negativnoj korelaciji sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva, a nepopustljivost u negativnoj korelaciji sa ostvarivanjem ciljeva kao izvorom zadovoljstva. Jedino je teška narav, kao uža dimenzija agresivnosti, u korelaciji sa motivom postignuća, mada se pretpostavlja da ova korelacija verovatno potiče iz korelacije sa takmičenjem sa drugima koja je nešto većeg intenziteta u odnosu na korelacije ostalih užih dimenzija agresivnosti sa aspektima motiva postignuća. Ovaj rezultat ukazuje da osobe koje su teške za saradnju, koje teže da privuku pažnju suprotstavljanjem drugima i provociranjem drugih, kao i dominantnim stavom koji teže da nametnu drugima, ujedno i teže takmičenju sa drugima. S druge strane, osobe koje nisu sklone da protivreče drugima i koje ne vole da iznose svoje mišljenje pred drugima, nemaju ni posebnu želju da se nadmeću sa drugima.

Negativna valenca i motiv postignuća nisu statistički značajno povezani, ali je negativna slika o sebi, kao uža dimenzija negativne valence, statistički značajno i negativno povezana sa motivom postignuća, kao i sa njegovim aspektima: istrajnost u ostvarivanju ciljeva, ostvarivanje ciljeva kao izvor zadovoljstva i orijentacija ka planiranju. Negativna valenca je u pozitivnoj, ali niskoj korelaciji sa takmičenjem sa drugima, kao i negativnoj i, takođe, niskoj, korelaciji sa istrajnošću u ostvarivanju ciljeva i ostvarivanju ciljeva kao izvoru zadovoljstva. Manipulativnost, kao uža dimenzija negativne valence, u pozitivnoj je korelaciji samo sa takmičenjem sa drugima. Osobe koje odlikuje izražena negativna samoevalucija se osećaju beskorisnim i ne mogu da se pokrenu da prevaziđu takvo stanje koje ih vodi u sve veću neefikasnost koja, opet, vodi daljoj negativnoj proceni sopstvenih sposobnosti. Ovakve osobe nisu uporne u ostvarivanju svojih ciljeva, ne planiraju njihovo ostvarenje, a osećaj zadovoljstva ostvarenim ciljevima ih, takođe, ne motiviše da iste i ostvare.

Zaključak

Ovim istraživanjem su, u većini, potvrđeni nalazi ranijih istraživanja povezanosti osobina ličnosti i motiva postignuća. Naime, svi pronađeni raniji radovi govore o povezanosti između savjesnosti i motiva postignuća ističući da je ova povezanost najvećeg intenziteta u odnosu na korelacije motiva postignuća sa ostalim dimenzijama ličnosti. U ovom istraživanju je dobijena veoma visoka korelacija savjesnosti i svih njenih užih dimenzija sa svim aspektima motiva postignuća. Posebno se ističe povezanost istrajnosti, odnosno upornosti, kao uže dimenzije ličnosti i istrajnosti, odnosno upornosti, u ostvarivanju ciljeva kao aspekta motiva postignuća. Ovaj rezultat govori u prilog isprepletanosti osobina ličnosti i motivacije i predstavlja podstrek novim istraživanjima da ispituju prirodu ovih odnosa. Potvrđena je i povezanost motiva postignuća, sa jedne strane, i neuroticizma, ekstraverzije i otvorenosti, sa druge strane, i to povezanosti kakve su pronađene i u ranijim istraživanjima, iako ranija istraživanja koja su prikazana u ovom radu nisu koristila iste instrumente i istu teorijsku osnovu. U ovom radu je, na primer, umesto saradljivosti, kao osobine ličnosti, ispitivan njen suprotni pol, i dobijeni su, takođe, slični rezultati kao u ranijim istraživanjima, odnosno potvrđeno je da saradljivost nije povezana sa motivom postignuća, uz dodatak utvrđene povezanosti srednjeg intenziteta uže dimenzije agresivnosti kao suprotnog pola saradljivosti (teška narav) sa jednim od aspekata motiva postignuća (takmičenje sa drugima).

Teorijski značaj ovog istraživanja odnosi se na to što su detaljnije objašnjene veze između osobina ličnosti i motiva postignuća u odnosu na ranija istraživanja koja su se bavila ili samo širokim dimenzijama ličnosti ili samo motivom postignuća u celini, dok su, u ovom radu, pored toga, ispitane veze svih užih dimenzija ličnosti i aspekata motiva postignuća. Takođe, teorijski značaj se ogleda i u tome što su sagledane i dimenzije samoevalucije i njihova veza sa motivom postignuća, te je utvrđeno postojanje pozitivne korelacije motiva postignuća sa pozitivnom valencom, kao i negativne korelacije motiva postignuća sa negativnom valencom, uz pozitivnu korelaciju negativne valence i manipulativnosti sa takmičenjem sa drugima.

U skladu sa očekivanjima autora Simonovića (2003) od vlastitog istraživanja, praktična implikacija ovog rada bi bila to da rezultati ovog istraživanja mogu poslužiti kao okvir za dalji rad na poboljšanju motivacije studenata.

Na kraju, treba uzeti u obzir da su rezultati dobijeni na prigodnom uzorku studenata psihologije i da su nacrtom obuhvaćene samo osobine ličnosti i motiv postignuća koje imaju uticaj na veliki broj drugih konstrukata, a imaju i veliki broj konstrukata u svojoj osnovi. Svakako bi trebalo nastaviti sa proučavanjem odnosa osobina ličnosti i motiva postignuća, ne samo na studentima psihologije, već i na učenicima i studentima drugih obrazovnih profila i to u kontekstu poboljšanja pedagoškog rada na podsticanju razvoja motiva postignuća među mladima.

Literatura

- Arsenijević-Puhalo, A. i S. Puhalo. (2006). *Motiv postignuća menadžerki i menadžera u Banja Luci i Sarajevu. Empirijska istraživanja u psihologiji, 2006*. Beograd: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 227–234.
- Bajović, A. (2012). *Motiv postignuća, suočavanje sa stresnim situacijama i opšta samoeфикаsnost*. Neobjavljeni diplomski rad. Niš: Filozofski fakultet.
- Brković, A. (1998). *Nastava – Učenik – Razvoj*. Užice: Učiteljski fakultet.
- Busato, V. V., Prins, F. J., Elshout, J. J. & Hamaker, C. (2000). Intellectual ability, learning style, personality, achievement motivation and academic success of psychology students in higher education, *Personality and Individual Differences, 29*, 6, 1057–1068.
- Čolović, P., Mitrović, D. i Smederevac, S. (2005). Evaluacija modela Velikih pet u našoj kulturi primenom upitnika FIBI. *Psihologija, 38*, 1, 55–76.
- Costa, P. T. & McCrae, R. R. (1988). From catalog to classification: Murray's needs and the five-factor model, *Journal of Personality and Social Psychology, 55*, 258–265.
- Engeser, S. & Langens, T. (2010). Mapping explicit social motives of achievement, power, and affiliation onto the five-factor model of personality, *Scandinavian Journal of Psychology, 51*, 4, 309–318.
- Franceško, M., Mihić, V. i Bala, G. (2002). *Struktura motiva postignuća merena skalom MOP2002*. Novi Sad: Zbornik Odseka za psihologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, str. 134–143.
- Komarraju, M. & Karau, S. J. (2005). The relationship between the big five personality traits and academic motivation, *Personality and Individual Differences, 39*, 557–567.
- Mihić, V., Šakotić-Kurbalija, J. i Franceško, M. (2005). Motiv postignuća, lokus kontrole kao motivacioni faktori evropskog identiteta. *Psihologija, 38*, 4, 445–459.
- Olport, G. (1969). *Sklop i razvoj ličnosti*. Beograd: Kultura.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Simonović, M. (2003). Kompleksnost strukture odnosa motivacija – ličnost. *Godišnjak za psihologiju, 2*, 2, 199–211.
- Smederevac, S. (2002). *Govor i ličnost ili govor ličnosti*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Smederevac, S. i Mitrović, D. (2006). *Ličnost – metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2007). Struktura leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku. *Psihologija, 40*, 4, 485–508.
- Smederevac, S., Mitrović, D. i Čolović, P. (2010). *Velikih pet plus dva (VP+2) – primena i interpretacija*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Aleksandra Mihajlović, Anđelija Stojanović

PERSONALITY TRAITS AND ACHIEVEMENT MOTIVATION IN STUDENTS OF PSYCHOLOGY

Summary

The main objective of this study was to determine the association between personality traits of seven factor model that were measured by „VP+2“ questionnaire and the achievement motive which was measured by „MOP 2002“ questionnaire. The sample consisted of 160 students of third and fourth year of psychology of Philosophy Faculty in Nis. The research confirmed the expectation, based on previous studies, that the greatest correlation is between achievement motive and conscientiousness, but also between achievement motive and all the narrower dimension of conscientiousness. There was a high correlation between positive valence and the achievement motive as well as between both aspects of positive valence and the achievement motive, which wasn't found in the earlier work because their authors used the „Big five“ model in which no dimension of self-evaluation were found. There was a very high correlation between persistence in achieving goals and conscientiousness and its narrow dimension called persistence, which not only confirms the meaning of identical names of these two variables, but also points to the interplay of constructs of traits and motives. The negative valence is negatively correlated with achievement motive, but is positively correlated with the competition with others, as well as manipulative trait as its narrow dimension. Aggressiveness, as a broad dimensions of personality, as expected, is not related to the achievement motive. Correlation between achievement motivation and self-evaluation traits contributes to the theoretical importance of research which can be used as a basis for further work on designing programs to encourage motivation and achievement of students.

Key words: seven factor model of personality, personality traits, achievement motivation, psychology students

Kristina Ranđelović¹
Snežana Stojiljković
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

UDK 159.923.2.072-057.875
159.942.53-057.875

SELF-ORIJENTACIJA I SUBJEKTIVNA I PSIHOLOŠKA DOBROBIT KOD STUDENATA²

Sažetak: Osnovni cilj istraživanja je testiranje prediktivne moći različitih tipova self-orijentacije u predviđanju dobrobiti studenata. Konstrukt self-orijentacije proističe iz Teorije samoodređenja i obuhvata Integrisani self, Ego-investirani i Impersonalni self. Dobrobit je određena uz pomoć dve komponente: 1) Subjektivna dobrobit – zadovoljstvo životom i 2) Psihološka dobrobit – smisao života. Uzorak je prigodnog tipa i obuhvata 392 studenta sa različitih fakulteta iz Kragujevca, Niša i Kosovske Mitrovice, starosti od 18 do 36 godina ($AS=21.15$; $SD=2.43$). Od toga je 166 mladića (42.3%) i 226 devojaka (57.7%). Za procenu self-orijentacije korišćen je Upitnik ego funkcionisanja, a za merenje dobrobiti Skala opšteg zadovoljstva životom i Skala smisla života. Sprovedene su dve odvojene hijerarhijske regresione analize, u kojima su prediktori tipovi self-orijentacije, a kriterijumi se razlikuju (zadovoljstvo životom i smisao života). Redosled ubacivanja prediktora isti je u obe analize (Integrisani self, Ego-investirani i Impersonalni self). Nalazi sugerišu usvajanje modela iz trećeg koraka. Predikcioni model koji sadrži sva tri tipa self-orijentacije pokazao se statistički značajnim u predviđanju zadovoljstva životom ($F_{(3,388)} = 15.347$; $p < .01$) i objašnjava ukupno 34.2% varijanse kriterijuma. Kao najbolji prediktor izdvojio se Impersonalni self ($\beta = -.506$; $p < .01$), zatim Integrisani ($\beta = .247$; $p < .01$) i na kraju Ego-investirani ($\beta = .129$; $p < .01$). Za predviđanje smisla života, takođe je usvojen model sa svim tipovima self-orijentacije ($F_{(3,388)} = 101.500$; $p < .01$) i on objašnjava 44% varijanse kriterijuma. I u ovom modelu, Impersonalni self je najbolji u predviđanju smisla života ($\beta = -.601$; $p < .01$), a slede ga Integrisani ($\beta = .236$; $p < .01$) i Ego-investirani self ($\beta = .135$; $p < .01$). Rezultati su u skladu sa pretpostavkama Teorije samoodređenja i potkrepljeni su prethodnim empirijskim nalazima.

Ključne reči: self-orijentacija, subjektivna i psihološka dobrobit, zadovoljstvo životom, smisao život, Teorija samoodređenja

Uvod

Self-orijentacija

Teorijsku osnovu koncepta self-orijentacije predstavlja taksonomija self-sistema koju su predložili Hodžins i Ni (Hodgins & Knee, 2002). Reč je o organizmič-

¹ Adresa autora: kristina.kasic@yahoo.com

² Rad je urađen u okviru projekta 179002: *Indikatori i modeli usklađivanja porodičnih i poslovnih uloga*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

ko-humanističkoj konceptualizaciji selfa čiji je okvir Teorija samoodređenja (Self Determination Theory – SDT; Deci & Ryan, 1985, 2002). Ovi autori smatraju da su ljudi proaktivna bića koja teže psihološkom rastu i integraciji, tj. da ljudi imaju prirodnu težnju ka uspostavljanju sve veće organizacije i integracije selfa. Prema Hodžinsu i Niu (2002), self poseduje inherentnu organizmičku suštinu i obuhvata motivacioni deo i kognitivno-razvojne dispozicije. U osnovi zdravog psihološkog razvoja leži proces organizmičke integracije selfa, a on je omogućen kada socijalni kontekst dozvoljava zadovoljenje bazičnih psiholoških potreba (autonomija, kompetencija i povezanost s drugima). Pojedinač koji ima zadovoljene ove bazične psihološke potrebe oseća se autentično, autonomno i vredno. Socijalna sredina svojim uticajem može doprineti ili sprečiti (poremetiti) zadovoljenje svih, ili nekih od psiholoških potreba, i na taj način omogućiti ili onemogućiti prirodnu težnju čoveka ka samoregulaciji i samoaktualizaciji.

Socijalna sredina takođe utiče na prirodu ego-funkcionisanja, čineći je više ili manje otvorenom za životna iskustva i više ili manje samoodređujućom u regulaciji ponašanja. Self koji funkcioniše u podržavajućem socijalnom kontekstu razvija otvorenost prema iskustvima i autonomnu regulaciju ponašanja. Kvalitet ego funkcionisanja tada zavisi od uspešnosti sistema da integriše spoljašnja i unutrašnja iskustva u već postojeće strukture, kao i od sposobnosti adaptacije ovih struktura kada su suočene sa novim uticajima i iskustvima (Majstorović, Legault & Green-Demers, 2008).

Motivacija koja je u osnovi self-struktura veoma je značajna za to kako se osoba suočava sa postojećim iskustvima, naročito sa novim (Hodgins & Knee, 2002). Self-orijentacija je pojam koji se koristi za označavanje prevalentne orijentacije sistema u regulisanju stanja motivisanosti. S obzirom na self-orijentaciju i stepen integrisanosti selfa, autori smatraju da je moguće razlikovati tri tipa ego-sistema: integrisani self, ego-investirani self i impersonalni self.

Integrisani self predstavlja harmonični i integrisani self-sistem koji poseduju osobe koje se razvijaju i funkcionišu u socijalnom kontekstu koji omogućava zadovoljenje sve tri bazične psihološke potrebe. Ove osobe su orijentisane ka organizmičkom rastu i integraciji, tj. njihovo ponašanje je podstaknuto intrinzičnim motivima i ciljevima. Drugim rečima, pojedinci sa integrisanim selfom funkcionišu autonomno. Oni otvoreno i bez iskrivljavanja prihvataju nova iskustva, koja ne doživljavaju kao pretnju, već kao priliku za rast i razvoj ličnosti. Svoj doživljaj vrednosti zasnivaju na tome šta one zaista jesu, tj. na tome šta je njihova prava suština, dakle, na autentičnom selfu (Hodgins & Knee, 2002).

Ego-investirani self poseduju osobe koje se razvijaju i funkcionišu u sredini koja ne podržava prirodnu težnju ka psihološkom razvoju i integraciji. Osobe sa ovim tipom selfa nisu doživljavale autonomnu podršku tokom detinjstva (Hodgins & Knee, 2002). Ovo ima kao posledicu to da pojedinac usmerava svoja ponašanja prema spoljašnjim zahtevima i pritiscima, a ne prema onome što zaista želi. On razvija lažnu sliku o sebi koja je u skladu sa onim što sredina odobrava, a ne sa onim što pojedinac zaista jeste.

Impersonalni self predstavlja najniži stepen integracije selfa. Za razliku od ego-investiranog selfa, koji se razvija kada sredina ne pruža autonomnu podršku po-

jedincu, impersonalni self se formira u uslovima koji onemogućavaju zadovoljenje sve tri bazične psihološke potrebe – za autonomijom, kompetencijom i povezanošću (Deci & Ryan, 1985). Osobama sa ovim tipom selfa ne nedostaje samo autonomna regulacija ponašanja, već i intencionalnost (Deci & Ryan, 1991; prema Hodgins & Knee, 2002). Ove osobe karakteriše amotivacija ili potpuni nedostatak motivacije. One nemaju sposobnost da razviju self koji će ih u izvesnom stepenu čuvati od „ugrožavajuće“ realnosti.

Devedesetih godina XX veka sprovedeno je nekoliko istraživanja koja ukazuju na vezu između ego-funkcionisanja i određenih načina ponašanja. Rezultati istraživanja Katera i Rajana (Kasser & Ryan, 1993; 1996) ukazuju na postojanje pozitivne povezanosti između intrinzičnih težnji i samoaktualizacije i vitalnosti i negativne povezanosti sa depresijom, narcizmom i fizičkim simptomima. Ekstrinzične težnje negativno koreliraju sa indikatorima dobrobiti čoveka. Ni i Cukerman (Knee & Zuckerman, 1996; prema Hodgins & Knee, 2002), u jednom od svojih istraživanja, proučavali su autonomnu i kontrolisanu orijentaciju kao moderatore sklonosti u službi selfa (self-serving bias), koja se definiše kao odbrambena tendencija ljudi za preuzimanjem odgovornosti za uspeh, ali ne i za neuspeh. Pretpostavka je bila da će self-determinisani pojedinci (oni koji imaju visoku autonomnu orijentaciju, a nisku kontrolisanu) pokazivati manji stepen sklonosti u službi selfa. Nađeno je da ispitanici koji imaju autonomnu orijentaciju (karakterističnu za integrisani self) ne pokazuju prisustvo pomenute tendencije. Suprotno tome, kontrolisana orijentacija (karakteristična za ego-investirani i impersonalni self) pozitivno korelira sa upotrebom sklonosti u službi selfa, odbrambenih mehanizama i samohendikepirajućih strategija. Ni i Cukerman (Knee & Zuckerman, 1998; prema Hodgins & Knee, 2002) proučavali su i upotrebu samohendikepiranja, koja se definiše kao tendencija stvaranja prepreka sopstvenom uspehu u cilju pružanja izgovora za neuspeh i očuvanja samopoštovanja u slučaju doživljenog neuspeha. Rezultati su pokazali da self-determinisani pojedinci manje koriste ovu vrstu odbrane. Hodžins, Kestner i Dankan (Hodgins, Koestner & Duncan, 1996; prema Majstorović, Legault & Green-Demers, 2008) su otkrili da kontrolisano funkcionisanje vodi ka defanzivnom ponašanju u socijalnom životu čoveka. Pojedinci sa ne-autonomnom regulacijom manje uživaju i manje su iskreni i otvoreni u socijalnim interakcijama u poređenju sa pojedincima koji imaju autonomnu regulaciju ponašanja. Sve u svemu, nalazi pomenutih istraživanja pokazuju da je self-determinacija povezana sa manjom upotrebom odbrambenih strategija. To je u skladu sa pretpostavkom da je u osnovi autonomnog funkcionisanja integrisani self koji nema potrebu za odbranom od postojećeg iskustava.

Dobrobit – određenje pojma

Koncept dobrobiti je teško operacionalizovati zbog nejasnih kriterijuma za utvrđivanje njegovog značenja. Dobrobit se odnosi na optimalno psihološko funkcionisanje i iskustvo i obuhvata dve komponente. Prva je *subjektivna dobrobit*, koja se oslanja na hedonizam i koja je najviše zastupljena u radovima Dinera i saradnika (Diener, Suh & Oishi, 1997). Druga je *psihološka dobrobit*, koja svoje izvorne postavke ima u eudemonizmu i čiji je najistaknutiji predstavnik Rif sa saradnici-

ma (Ryff & Singer, 2006). Prema hedonističkoj perspektivi (Kahneman, Diener & Schwarz, 1999), subjektivna dobrobit se sastoji od zadovoljstva i sreće. Nasuprot tome, eudemonizam (Ryan & Deci, 2001) psihološku dobrobit povezuje sa aktualizacijom ljudskih potencijala.

Subjektivna dobrobit obuhvata tri komponente: zadovoljstvo životom, učestalost doživljavanja prijatnih emocija (radost, sreća, ljubav, zadovoljstvo, ponos i sl.) i učestalost doživljavanja neprijatnih emocija (tuga, bes, anksioznost, krivica, stid i sl.), koje se često zajedno nazivaju sreća (Diener et al., 1997). Dakle, zadovoljstvo životom obuhvata dve komponente: kognitivnu i emocionalnu, a podrazumeva opštu kognitivnu evaluaciju vlastitog života ili procenu zadovoljstva pojedinim aspektima života (prijateljstvo, brak, porodica, zdravlje, posao i drugo), prema sopstvenom i jedinstvenom setu kriterijuma (Pavot & Diener, 1993).

Prema eudemonističkom gledištu, potrebno je razlikovati one potrebe (želje) koje su samo subjektivne i čije zadovoljenje vodi ka trenutnoj sreći i one potrebe koje su u korenu ljudske prirode i čije ostvarenje dovodi do ljudskog rasta i razvoja. Prema Votermenu (Waterman, 1993), eudemonija, odnosno psihološka dobrobit, postiže se kada su životne aktivnosti povezane sa dubljim vrednostima na holistički način. Rif i Kejs (Ryff & Keyes, 1995) psihološku dobrobit razlikuju od subjektivne dobrobiti i formulišu višedimenzionalni pristup merenju psihološke dobrobiti. Pomenuti pristup obuhvata šest različitih aspekata ljudske aktualizacije: autonomiju, lični rast, samoprihvatanje, smisao života, kompetenciju i pozitivne međuljudske odnose. Smisao života se može definisati kao spoznaja reda, sklada i svrhe u ličnoj egzistenciji, težnja ka ciljevima koji su vredni truda, njihovo ostvarenje i propratni osećaj ispunjenja (Zika & Chamberlain, 1992).

Rezultati mnogobrojnih istraživanja ukazuju na to da je dobrobit najbolje razmatrati kao višedimenzionalni pojam koji obuhvata hedonističke i eudemonističke aspekte. Tako, na primer, Kompton i saradnici (Compton, Smith, Cornish, & Qualls, 1996), proučavajući odnos između 18 indikatora dobrobiti i mentalnog zdravlja, identifikuju dva faktora – jedan predstavlja subjektivnu dobrobit, a drugi lični rast i razvoj (psihološka dobrobit). Međutim, iako ovi rezultati upućuju na to da se dva aspekta dobrobiti razlikuju, izvesna preklapanja u njihovoj strukturi upućuju na potrebu da se istraživanja ovog konstrukta odvijaju uzimajući u obzir oba pravca. Na sličnu potrebu ukazuju i rezultati još jednog istraživanja (King & Napa, 1998) u kom je od ispitanika zatraženo da procene karakteristike dobrog života: i pojam sreće i pojam smisla su se pokazali kao relevantni. Takođe, analiza niza indikatora mentalnog zdravlja ukazuje na postojanje dva faktora – jedan se odnosi na sreću, a drugi na smisao života (McGregor & Little, 1998).

Prema Teoriji samoodređenja (Self Determination Theory – SDT; Deci & Ryan, 1985, 2002), samoaktualizacija (eudemonija) predstavlja ključni aspekt psihološke dobrobiti. Naime, SDT nastoji objasniti šta to znači aktualizirati sebe i na koji način se to postiže. Pomenuta teorija naglašava da je dobrobit direktna funkcija zadovoljenja bazičnih psiholoških potreba (Ryan & Deci, 2000). Zadovoljenje bazičnih psiholoških potreba dovodi do psihološkog rasta (kroz mehanizme intrinzične motivacije), integriteta (kroz internalizaciju i asimilaciju kulturnih obrazaca) i psiho-

loške dobrobiti (psihološko zdravlje i zadovoljstvo životom). Teorija samoodređenja pretpostavlja da je zadovoljenje bazičnih psiholoških potreba prediktor razvoja, integriteta, optimalne motivacije (samomotivacije), odnosno zdravlja i dobrobiti svakog čoveka (Ryan & Deci, 2000).

Dakle, od stepena zadovoljenja bazičnih psiholoških potreba zavisi tip self-orijentacije ili ego funkcionisanja koji će se razviti. Ovi tipovi selfa dalje se vezuju za indikatore dobrobiti. S obzirom na to problem istraživanja može se izraziti sledećim pitanjima: „Da li su tipovi self-orijentacije statistički značajni prediktori dobrobiti, tj. zadovoljstva životom i smisla života?“; „Koji od ovih tipova self-orijentacije je najbolji prediktor dobrobiti?“.

Metod

Uzorak

Istraživanjem je obuhvaćeno 398 studenata osnovnih akademskih studija sa različitih fakulteta u Kragujevcu, Nišu i Kosovskoj Mitrovici. Nakon uklanjanja univarijantnih ($z > +/- 3.29$) i multivarijantnih autlejera (prema kritičnim vrednostima Mahalanobis distanci; Tabachnik & Fidell, 2007) u uzorku je ostalo 392 ispitanika. Od toga je bilo 166 mladića (42,3%) i 226 devojaka (57,7%). Reč je o prigodnom uzorku koji uključuje studente starosti od 18 do 36 godina ($AS=21,15$; $SD=2,43$).

Instrumenti

Upitnik ego funkcionisanja (The Ego Functioning Questionnaire – EFQ; Majstorović, Legault & Green-Demers, 2004) obuhvata 30 ajtema kojima se procenjuju tipovi selfa: integrisani self, ego-investirajući i impersonalni self. Format odgovora je u vidu skale Likertovog tipa sa sedam stupnjeva procene (1 – potpuno netačno; 7 – potpuno tačno). Teorijski raspon skorova na subskali Integrisanog selfa kreće se od 11 do 77, za Ego-investirajući self od 9 do 63 i za Impersonalni self od 10 do 70. Primeri ajtema su: „*Najdraže su mi one aktivnosti koje me potpuno ispunjavaju i koje omogućavaju moje lično izrastanje*“ (integrisani self), „*Nagrade i priznanja od drugih su mi veoma važni*“ (ego-investirani self) i „*Često se osećam otuđenim(om) od drugih*“ (impersonalni self). U jednom skorašnjem istraživanju, sprovedenom u našoj sredini na uzorku prosvetnih radnika (Randelović, Stojilković i Milojević, 2013), pouzdanost instrumenta je zadovoljavajuća (Integrisani self $\alpha = .76$; Ego-investirani self $\alpha = .74$ i Impersonalni self $\alpha = .75$).

Skala opšteg zadovoljstva životom (Penezić, 1996) sadrži 20 ajtema, u okviru kojih se 17 odnose na procenu opšteg zadovoljstva životom, dok preostala tri predstavljaju indikatore situacijskog zadovoljstva životom. Reč je o petostepenoj skali Likertovog tipa (1 – uopšte se ne slažem; 5 – u potpunosti se slažem), koja je nastala kao rezultat integracije sledećih skala: *Skala zadovoljstva životom* (*Satisfaction With Life Scale* – SWLS; Larsen, Diener & Emmonos, 1985) – 5 ajtema; *Skala opšteg zadovoljstva* (Bezinović, 1988) – 7 ajtema; *Skala pozitivnih stavova prema životu* (*Positive Attitudes Toward Life* – PATL; Grob, 1995) iz koje je uzeto pet ajtema i tri ajtema iz *Skale uživanja u životu* (*Joy in Life Scale* – JLS; Grob, 1995) koja služi

za procenu situacijskog zadovoljstva. Raspon skorova iznosi 20–100, a viši rezultat označava i veće zadovoljstvo životom.

Skala smisla života predstavlja adaptaciju PIL skale (Purpose in Life Test; Crumbaugh i Maholick, 1964; prema Debats, 1996), koju su uradili Vulić-Prtorić i Bubalo (2006), a kojom se ispituje emocionalni aspekt smisla života, tj. kvalitet egzistencije, kao i kognitivni aspekt smisla života, tj. svrhu egzistencije. Sadrži 23 ajtema sa petostepenim Likertovim skalama za odgovore (1 – uopšte se ne slažem; 5 – u potpunosti se slažem). Raspon rezultata je od 23 do 115, a viši rezultat označava i veću smislenost života.

Metodi analize podataka

U cilju testiranja relacija između tipova selfa i različitih komponenti dobrobiti korišćena je hijerarhijska regresiona analiza. Kao prediktorske varijable u model su uključeni tipovi selfa. U prvom koraku ubačen je Integrisani self, u narednom Ego-investirani i na kraju Impersonalni self. Zadovoljstvo životom i smisao života tretirane su kao kriterijske varijable.

Rezultati

Deskriptivne karakteristike i interkorelacije varijabli

Inicijalne analize su sprovedene postupcima deskriptivne statistike, najpre je utvrđen stepen izraženosti varijabli i normalnost distribucija, a onda i interkorelacije varijabli. Rezultati dobijeni deskriptivnom statističkom analizom prikazani su u tabeli 1. Uočava se da je najveća varijabilnost u rezultatima na subskali Ego-investiranog i Impersonalnog selfa. Takođe, vrednosti na svim varijablama odstupaju od normalne distribucije.

Tabela 1. Deskriptivni pokazatelji osnovnih varijabli istraživanja (N=392)

Varijable	Raspon	AS	SD	Sk	Ku	K-S	α
Integrisani self	2.45 -6.73	4.92	.78	-.322	-.101	.062**	.70
Ego-investirani self	1.00-6.67	4.25	1.03	-.144	-.351	.043*	.77
Impersonalni self	1.00-6.10	2.76	1.07	.694	.060	.084**	.85
Zadovoljstvo životom	2.10-5.00	3.82	.59	-.388	-.256	.050*	.91
Smisao života	2.30-5.00	3.99	.53	-.648	-.163	.098**	.89

* $p < .05$; ** $p < .01$; K-S – vrednost Kolmogorov-Smirnovljevog statistika

Korelaciona analiza podataka pokazuje da postoje statistički značajne korelacije između različitih self-orijentacija (tipova selfa) i zadovoljstva životom i smisla života. Ove korelacije kreću se od niskih, preko umerenih, pa do visokih. Značajnost korelacija izostala je samo između Ego-investiranog selfa i pomenutih aspekata dobrobiti (tabela 2).

Tabela 2. Linearne korelacije između varijabli

Varijable	Integrirani self	Ego-investirani self	Impersonalni self	Zadovoljstvo životom	Smisao života
Integrirani self	–				
Ego-investirani self	.103*	–			
Impersonalni self	-.159**	.291**	–		
Zadovoljstvo životom	.341**	.007	-.508**	–	
Smisao života	.346**	-.015	-.599**	.749**	–

Tipovi self-orijentacije kao prediktori različitih aspekata dobrobiti

Da bi se utvrdilo u kojoj meri su pojedini tipovi selfa značajni prediktori dobrobiti studenata, urađene su dve hijerarhijske regresione analize – u prvoj je kriterijum bilo zadovoljstvo životom, a u drugoj smisao života. Sledi prikaz dobijenih rezultata.

U prvom koraku, Integrirani self pokazao se kao statistički značajni prediktor zadovoljstva životom ($F_{(1, 390)} = 51.225$; $p < .01$). Ovaj tip selfa umereno korelira sa zadovoljstvom životom ($R = .341$) i objašnjava 11.6% varijanse kriterijuma ($R^2 = .116$). β i koeficijent semi-parcijalne korelacije pokazuju nezavisan doprinos pomenutog prediktora u predikciji kriterijuma ($\beta = .341$; $sr^2 = .116$; $p < .01$).

Uvođenje Ego-investiranog selfa dodatno objašnjava samo 1% varijanse kriterijuma ($F_{(2, 389)} = 25.742$; $p < .01$), i ta promena nije statistički značajna. Dakle, ukupno 11,7% varijanse zadovoljstva životom objašnjeno je Integriranim i Ego-investiranim selfom. Integrirani self ($\beta = .344$; $p < .01$) i dalje ostvaruje značajan jedinstveni doprinos predikciji zadovoljstva životom, dok to nije slučaj sa Ego-investiranim selfom ($\beta = -.028$; $p > .05$).

U poslednjem koraku, dodavanje Impersonalnog selfa povećava procenat objašnjene varijanse kriterijuma za 22.6%. Interesantno je da u ovom koraku i Ego-investirani self postaje značajan prediktor zadovoljstva životom ($\beta = .129$; $p < .01$). Poslednji model objašnjava ukupno 34.2% varijanse zadovoljstva životom ($F_{(3, 388)} = 15.347$; $p < .01$).

Na osnovu vrednosti kvadriranih semiparcijalnih korelacija i β -koeficijenata iz poslednjeg modela, uočava se da Impersonalni self ima najveću prediktivnu moć za zadovoljstvo životom, a slede ga Integrirani self i Ego-investirani. Shodno rezultatima, usvojen je treći predikcioni model (tabela 3).

Tabela 3. Hijerarhijska regresiona analiza – predikcija zadovoljstva životom na osnovu različitih self-orientacija (tipova selfa)

Model	R	R ²	Promena u R ²	β	p	sr ²
I korak	.341**	.116**	.116**			
Integrirani self				.341**	.000	.116
II korak	.342**	.117**	.001			
Integrirani self				.344**	.000	.117
Ego-investirani self				-.028	.557	-.09
III korak	.585**	.342**	.226**			
Integrirani self				.247**	.000	.080
Ego-investirani self				.129**	.003	.022
Impersonalni self				-.506**	.000	-.255

Napomena: sr² – kvadrirane semiparcijalne korelacije; **p < .001; N = 392

U drugoj hijerarhijskoj regresionoj analizi kriterijum je bio smisao života. I ovde, kao i u prethodnoj, u prvom koraku je ubačen Integrirani self, koji se pokazao kao značajan prediktor smisla života ($F_{(1,390)} = 52.881$; $p < .01$). Ova self-orientacija umereno korelira sa pomenutim kriterijumom ($R = .346$) i objašnjava 11.9% varijanse istog ($R^2 = .119$). Dodavanje Ego-investiranog selfa dodatno objašnjava svega 3% varijanse smisla života ($F_{(2,389)} = 27.025$; $p < .01$), a ta promena nije statistički značajna. Ukupno 12.2% varijanse smisla života je objašnjeno Integriranim i Ego-investiranim selfom. U trećem koraku, dodavanje Impersonalnog selfa povećava procenat objašnjene varijanse kriterijuma za 31.8%. Kao i u prethodnoj analizi i u ovoj, u poslednjem koraku Ego-investirani self postaje značajan prediktor smisla života ($\beta = .135$; $p < .01$). Poslednji model objašnjava ukupno 44% varijanse kriterijuma ($F_{(3,388)} = 101.500$; $p < .01$). Vrednosti kvadriranih semiparcijalnih korelacija i β -koeficijenata iz poslednjeg modela, pokazuju da se Impersonalni self izdvaja kao najbolji prediktor smisla života ($\beta = -.601$; $p < .01$), zatim je to Integrirani self ($\beta = .236$; $p < .01$) i na kraju Ego-investirani ($\beta = .135$; $p < .01$). Stoga, uzet je treći model kao najbolji u predviđanju smisla života (tabela 4).

Tabela 4. Hijerarhijska regresiona analiza – predikcija smisla života na osnovu različitih self-orientacija (tipova selfa)

Model	R	R ²	Promena u R ²	β	p	sr ²
I korak	.346**	.119**	.119**			
Integrirani self				.346**	.000	.119
II korak	.349**	.122**	.003			
Integrirani self				.351**	.000	.121
Ego-investirani self				-.051	.284	-.002
III korak	.663**	.440**	.318**			
Integrirani self				.236**	.000	.052
Ego-investirani self				.135**	.001	.016
Impersonalni self				-.601**	.000	-.318

Napomena: sr² – kvadrirane semiparcijalne korelacije; **p < .001; N = 392

Diskusija i zaključak

Osnovni cilj istraživanja bio je ispitivanje da li i u kojoj meri tipovi self-orijentacije ili ego funkcionisanja predviđaju subjektivnu i psihološku dobrobit. Rezultati hijerarhijske regresione analize pokazali su da se Integrisani self u sva tri modela izdvaja kao statistički značajan prediktor zadovoljstva životom i smisla života. Impersonalni self predstavlja najbolji prediktor oba aspekta dobrobiti, a slede ga Integrisani i Ego-investirani. Integrisani i Ego-investirani self je u pozitivnoj korelaciji sa oba aspekta dobrobiti, dok je Impersonalni u negativnoj korelaciji sa subjektivnom i psihološkom dobrobiti.

Dobijeni nalazi mogu se protumačiti u kontekstu Teorije samoodređenja (Self Determination Theory – SDT; Deci & Ryan, 1985, 2002) i osnažiti rezultatima prethodnih istraživanja. Najveći nezavisan doprinos negativnog smera koji Impersonalni self ima u predikciji zadovoljstva i smisla životom, može se objasniti time što Impersonalni self predstavlja najmanji stepen integracije selfa, tj. najdisfunkcionalniji način funkcionisanja ličnosti. Osobe sa ovim tipom selfa poseduju izvesne mehanizme odbrane, ali ih koriste neefikasno. Kao posledica toga, ove osobe mogu biti lako preplavljene negativnim mislima i osećanjima. Zato se one povlače od novih iskustava, držeći se rutinskih, repetitivnih aktivnosti i socijalne izolacije. Takve osobe veruju da je postizanje željenih rezultata van njihove kontrole i da postignuće umnogome zavisi od sreće ili sudbine. One imaju osećaj nemogućnosti kontrole svega što se njima dešava i nesposobne su da izađu na kraj sa promenama. Nemotivisane su i ne žele nikakve promene. Ovaj tip selfa može biti relativno trajan način ego funkcionisanja, ali se može razviti i privremeno kod pojedinaca čije je iskustvo isuviše diskrepantno da bi bilo integrisano (npr. posle doživljene velike psihičke traume) (Hodgins & Knee, 2002). Ovi maladaptivni načini reagovanja i intenzivna negativna osećanja neminovno umanjuju kvalitet života, odnosno subjektivnu i psihološku dobrobit. Negativna korelacija između Impersonalnog selfa i subjektivne i psihološke dobrobiti potvrđena je i ranijim istraživanjima (Majstorović, Legault & Green-Demers, 2008).

Integrisani self je na drugom mestu po značajnosti u predikciji oba aspekta dobrobiti. Kao najviši stepen integracije i zrelosti selfa, karakteristike osoba koje ga poseduju u najvećoj meri jesu spontanost i uživanje u socijalnim interakcijama. Osoba sa ovim tipom selfa je otvorena za promene i nova iskustva i spremna za istraživanje i doživljavanje unutrašnje i spoljašnje realnosti (Majstorović, Legault & Green-Demers, 2008). Integrisani self može se nazvati „istinitim selfom“ (true self) i osobe koje ga poseduju imaju puno osećanje slobode. Stoga je pozitivna povezanost između ovog tipa selfa i zadovoljstva životom i smisla života smisljena. Značajno je napomenuti da je ovaj rezultat saglasan sa nalazima ranijih istraživanja istim instrumentom (Majstorović, Legault & Green-Demers, 2008).

U drugom koraku hijerarhijske regresione analize Ego-investirani self ne predstavlja statistički značajan prediktor oba aspekta dobrobiti. Ovo je u skladu sa rezultatima istraživanja Majstorovića i saradnika (Majstorović et al., 2008), prema kojima ne postoji značajna korelacija ovog tipa selfa kako sa zadovoljstvom, tako i sa smislom života. Međutim, uključivanje Impersonalnog selfa u predikcioni mo-

del dovodi do promene na način da Ego-investirani self postaje statistički značajan. Ovo može ukazivati na određeni moderatorski efekat između tipova selfa u efektu na dobrobit. Stoga bi naredna istraživanja trebala da uključe ispitivanje postojanja ovakvog odnosa između pomenutih varijabli.

Nađena pozitivna povezanost Ego-investiranog selfa sa zadovoljstvom i smislom života može se objasniti time da pojedinci sa ovim tipom selfa mogu funkcionisati adaptivno i funkcionalno do stepena do kog se njihova predstava o njima uklapa u kontekst u kome egzistiraju. Drugim rečima, ego-investirani self može u izvesnom stepenu osobi pružiti zadovoljavajuće interpersonalne relacije i zadovoljstvo sobom i životom. Ove osobe teže ekstrinzičnim ciljevima, kao što su slava, bogatstvo, moć i slično. One se ponašaju rigidno, selektivno opažaju i shvataju realnost, željne su da njihove akcije i postignuća primete i pohvale drugi. Lažna slika o sebi pruža u izvesnom stepenu osećanje sopstvene vrednosti. Kada iskustva nisu u skladu sa tom slikom, pojedinac nastoji da kroz izbegavanje, iskrivljavanje i poricanje događaja i informacija očuva postojeću sliku o sebi kako bi zadržao osećanje vrednosti sopstvenog bića. Ljudi koji funkcionišu na ovaj kontrolisani način prihvataju realnost u meri u kojoj se ona podudara sa njihovim ego-investiranim aspektima, a poriču, izbegavaju ili iskrivljuju realnost do stepena do kog se ona razlikuje od njihovog lažnog selfa (Hodgins & Knee, 2002). Dakle, ukoliko okolina nije isuviše ugrožavajuća, tj. ukoliko mehanizmi odbrane pružaju adekvatnu odbranu od realnosti, onda je ovaj tip selfa pozitivno povezan sa zadovoljstvom i smislom života. Ukoliko dođe do ozbiljnog ugrožavanja slike o sebi, onda se može govoriti o negativnom efektu ovog tipa selfa na dobrobit pojedinaca.

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju važnost ispitivanja načina funkcionisanja ego sistema za dobrobit ljudi. Prema Teoriji samoodređenja (Self Determination Theory – SDT; Deci & Ryan, 1985, 2002), socijalni kontekst utiče na psihološki razvoj čoveka. U meri u kojoj socijalna sredina omogućava zadovoljenje bazičnih psiholoških potreba (autonomija, kompetencija i povezanost), ljudi će se razvijati i funkcionisati na zdrav način, a u meri u kojoj su nezadovoljene – funkcionisaće neadaptivno i na neoptimalan način. Dakle, bazične psihološke potrebe predstavljaju osnovu za samomotivaciju, kao i uslove koji podstiču ili koče razvoj pozitivnih obeležja ličnosti. Od stepena zadovoljenja ovih potreba, kao što je već rečeno, zavisi i način ego funkcionisanja i dominantnost intrinzičke ili ekstrinzičke motivisanosti.

Na kraju bi trebalo skrenuti pažnju na heterogenost uticaja iz socijalnog okruženja, što znači da sredina može na različite načine da deluje u različitim sferama čovekovog života i u različitim periodima razvoja ličnosti. Tako, na primer, osoba može imati zadovoljene psihološke potrebe sa značajnim drugima (članovima svoje porodice, partnerom, prijateljima) ili pak, da se oseća samoodređujuće generalno u životu, a da na poslu to nije slučaj. Osim toga, važno je naglasiti da istraživanja pokazuju da porodica igra veoma važnu ulogu u razvoju određenog tipa selfa. Ako dete živi u disfunkcionalnoj porodici, u kojoj se svako pravo na slobodan izbor guši i gde nedostaju toplina, ljubav i pozitivne povratne informacije o uspešnosti njegovih akcija, teško da se može razviti integrisani self, bez obzira na to što u kasnijim godinama života osoba može imati podržavajuće i optimalno radno okruženje. Dakle,

smatra se da razvoj određenog tipa selfa zavisi pre od funkcionalnosti ili disfunkcionalnosti porodice u kojoj se određena osoba razvija, nego od radnog konteksta. Bredšo (Bradshaw, 1988; prema Greenberg, 1994) ističe da disfunkcionalna porodica osiromašuje detetov kapacitet za potpunim autonomnim funkcionisanjem. Prema ovom autoru, potpuna „sloboda“ – shvaćena kao mogućnost ostvarenja potencijala ličnosti, moguća je samo u okviru zdrave i funkcionalne porodice. Stoga praktične implikacije našeg istraživanja idu u smeru razvijanja i negovanja adekvatnog i podsticajnog socijalnog okruženja i stvaranja odgovarajućih uslova u različitim sferama ljudskog funkcionisanja (npr. porodični, vaspitno-obrazovni, profesionalni i dr.). Prepoznavanje važnosti socijalnog konteksta odrastanja osnova je zaključka da akcenat treba da bude na porodičnom okruženju, jer se tu stvara kapacitet za optimalno ili maladaptivno funkcionisanje osobe i kasnije tokom života.

Literatura

- Bezinović, P. (1998). *Percepcija osobne kompetentnosti kao dimenzija samopoimanja*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Compton, W. C., Smith, M. L., Cornish, K. A. & Qualls, D. L. (1996). Factor structure of mental health measures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71, 406–413.
- Debats, D. L. H. M. (1996). *Meaning in life: Psychometric, clinical and phenomenological aspects*. Preuzeto sa: <http://docserver.ub.rug.nl/eldoc/dis/ppsw/inhoud.html>
- Deci, E. L. & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum.
- Diener, E., Suh, E. & Oishi, S. (1997). Recent findings on subjective well-being. *Indian Journal of Clinical Psychology*, 24, 25–41.
- Greenberg, G. (1994). *The self on the shelf: Recovery books and the good life*. New York: SUNY Press.
- Grob, A. (1995). Subjective well-being and significant life events across life span. *Swiss Journal of Psychology*, 54(1), 3–18.
- Hodgins, S. H. & Knee, R. C. (2002). The integrating self and conscious experience. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.) *Handbook of Self-Determination Research* (pp. 87–100). Rochester: The University of Rochester Press.
- Kahneman, D., Diener, E. & Schwarz, N. (1999). *Well-being: The foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Found.
- Kasser, T. & Ryan, R. M. (1993). A dark side of the American dream: Correlates of financial success as a central life aspiration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 410–422.
- Kasser, T. & Ryan, R. M. (1996). Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 22, 280–287.
- King, L. A. & Napa, C. K. (1998). What makes life good? *Journal of Personality and Social Psychology*, 75, 156–165.

- Larsen, R. J., Diener, E. & Emmons, R. A. (1985). An evaluation of subjective well-being measures. *Social Indicators Research*, 17(1), 1–17.
- Majstorović, N., Green-Demers, I. & Legault, L. (2004). Construction and validation of the Ego-functioning questionnaire. Paper presented at the 7 th European Conference on Psychological Assessment, Malaga, Spain.
- McGregor, I. & Little, B. R. (1998). Personal projects, happiness and meaning: On doing well and being yourself. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 494–512.
- Pavot, W. & Diener, E. (1993). Review of the satisfaction with life scale. *Psychological Assessment*, 5(2), 164–172.
- Penezić, Z. (1996). *Zadovoljstvo životom – provera konstrukta*. Diplomski rad, Filozofski fakultet u Zadru.
- Randelović, K., Stojiljković, S. i Milojević, M. (2013). Personalni faktori sindroma izgaranja kod nastavnika u okviru teorije samoodređenja. *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 45(2), 260–281.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68–78.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141–166.
- Ryff, C. D. & Keyes, C. L. M. (1995). The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 719–727.
- Ryff, C. D. & Singer, B. H. (2006). Best news yet on six-factor model of well-being. *Social Science Research*, 35, 1103–1119.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2007). *Using multivariate statistics (5th edn)*. Boston: Pearson Education.
- Vulić-Protić, A. & Bubalo, J. (2006). Skala smisla života. U: *Zbirka psihologijskih skala i upitnika* (str. 49). Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Waterman, A. S. (1993). Two conceptions of happiness: Contrasts of personal expressiveness (eudaimonia) and hedonic enjoyment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64, 678–691.
- Zika, S. & Chamberlain, K. (1992). On the relation between meaning in life and psychological well-being. *British Journal of Psychology*, 83, 133–145.

Kristina Randelović, Snežana Stojiljković

SELF-ORIENTATION AND SUBJECTIVE AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF STUDENTS

Summary

The basic goal of the research was to examine the predictive powers of different types of self-orientation in well-being prediction. The construct of self-orientation comes from the Theory of self-determination and it includes Integrated self, Ego-invested self and Impersonal self. Well-being is defined by two components: 1) Subjective well-being – satisfaction with life and 2) Psychological well-being – the sense of life. The sample consists of 392 students from different faculties from Kragujevac, Nish and Kosovska Mitrovica, aged between 18 and 36 years ($AS=21.15$; $SD=2.43$). 166 are male (42.3%) and 226 female students (57.7%). In order to measure self-orientation the Ego Functioning Questionnaire was used, and for measuring well-being the Scale of general satisfaction with life and the Scale of the sense of life were used. Two separate hierarchical regression analyses were conducted. In both analyses, the predictors were types of self-orientation, and the criteria are different (satisfaction with life and the sense of life). The sequence of inserting predictors is the same in both analyses (Integrated self, Ego-invested self and Impersonal self). The findings suggest the acceptance of the model from the third step. The prediction model that includes all three types of self-orientation has shown statistically significant in the prediction of satisfaction with life ($F_{(3,388)} = 15.347$; $p < .01$) and it explains 34.2% of the criteria variance. Impersonal self stands out as the best predictor ($\beta = -.506$; $p < .01$), followed by Integrated self ($\beta = .247$; $p < .01$) and finally Ego-invested self ($\beta = .129$; $p < .01$). A model was accepted also for the prediction of the sense of life, with all types of self-orientation ($F_{(3,388)} = 101.500$; $p < .01$) and it explains 44% of the criteria variance. In this model also, the Impersonal self is the best at predicting the sense of life ($\beta = -.601$; $p < .01$), followed by Integrated self ($\beta = .236$; $p < .01$) and Ego-invested self ($\beta = .135$; $p < .01$). The results are in accordance with the assumptions of the Self-determination theory and are supported by preceding empirical findings.

Key words: self-orientation, subjective and psychological well-being, satisfaction with life, sense of life, Self-determination theory

Dušan Todorović
Milena Vujičić
Maja Ignjatović
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

UDK 159.942.2-055.52
316.356.2:615.851-057.875

DIMENZIJE PARTNERSKE AFEKTIVNE VEZANOSTI, KVALITET INTERAKCIJA U PRIMARNOJ PORODICI I POTREBA ZA PSIHOLŠKIM SAVETOVANJEM KOD STUDENATA RAZLIČITIH FAKULTETA¹

Sažetak: Problem istraživanja predstavlja ispitivanje povezanosti između dimenzija partnerske afektivne vezanosti studenata i prihvatanja/odbacivanja od roditelja, s jedne, i potreba za psihološkim savetovanjem, sa druge strane. Ispitana je i mogućnost da se na osnovu skupa prediktora (anksioznost/izbegavanje u partnerskim vezama, zadovoljstvo primarnom porodicom, prihvatanje/ odbacivanje od roditelja i uzrast ispitanika) predvidi značajan procenat varijabilnosti potrebe za psihološkim savetovanjem kod studenata.

U istraživanju je korišćena modifikacija Brenanovog Upitnika za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti – PAV (Kamenov i Jelić, 2003), Skala kvaliteta porodičnih interakcija – KOBİ (Vulić-Prtorić, 2004) koja meri interakcije deteta i roditelja na dve dimenzije, u literaturi najčešće opisane kao prihvatanje (emocionalna toplina, intimnost) i odbacivanje (kontrola, emocionalno zanemarivanje, kažnjavanje), a za ispitivanje izraženosti potrebe za savetovanjem i razgovorom sa psihologom formiran je upitnik za potrebe ovog istraživanja, u okviru kojeg su pridružena i pitanja vezana za prikupljanje sociodemografskih varijabli. Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 416 studenata šest različitih fakulteta Univerziteta u Nišu, različitih godina studija.

Nalazi sprovedenog istraživanja pokazali su da su opšte zadovoljstvo primarnom porodicom, doživljaj prihvatanja od majke i oca u negativnoj korelaciji sa potrebom studenata za psihološkim savetovanjem, te da na neki način kvalitetne interakcije koje nosimo iz primarne porodice mogu biti neka vrsta zaštitnog, higijenskog faktora za pojavu problema kada se nađemo u napornim i stresnim periodima našeg života kakav je upravo period studiranja.

Nađena je negativna korelacija opšteg zadovoljstva porodicom, prihvatanja od majke i anksioznosti u partnerskoj vezi, s jedne, i postojanja konkretne spremnosti da se osoba obrati stručnjaku za psihološko savetovanje, s druge strane. Pretpostavka je da izostanak doživljaja prihvaćenosti od majke, nezadovoljstvo primarnom porodicom i distanciranost od afektivnog partnera bude spremnost osobe da se o svojim problemima konsultuje i savetuje sa stručnjacima u okviru psiholoških savetovališta, imajući u vidu da ne uspeva da nađe u svojoj blizini značajnu, pouzdanu i afektivno receptivnu figuru sa kojom bi o problemu diskutovala.

¹ Rad je urađen u okviru projekta 179002: *Indikatori i modeli usklađivanja porodičnih i poslovnih uloga*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Implikacije našeg i navedenih sličnih istraživanja tiču se značaja prikazanih nalaza za unapređenje kliničke prakse, s obzirom na to da naglašavaju potencijalni značaj sigurne ili nesigurne afektivne vezanosti (porodične, partnerske) za pojavu i razvoj potrebe za psihološkim savetovanjem i potencijalnom psihoterapijskom podrškom.

Ključne reči: partnerska afektivna vezanost, psihološko savetovanje, studenti

Teorijski okvir

Afektivna vezanost

Teorija afektivnog vezivanja je teorija o poreklu i prirodi čovekove osećajnosti. Pojam afektivne vezanosti ili *attachment* je u nauku uveo Džon Bolbi, engleski psihoanalitičar (Bowlby, 1978). Afektivna vezanost obeležava specifičan, neravnopravan odnos koji se u najranijem detinjstvu formira između majke i deteta i traje kroz čitav život. Bolbi nije prvi definisao i zapazio odnos između majke i deteta. Deset godina pre njega, psihoanaliza kao uslov normalnog dečjeg razvoja postavlja kontinuiran i blizak odnos deteta sa majkom. Odnos deteta sa majkom zasniva se na činjenici da majka osigurava zadovoljenje detetovih primarnih potreba. Ovaj odnos definisali su kao odnos emocionalne zavisnosti (Stefanović-Stanojević, 2008). Bolbi (Bowlby, 1988) preispituje prirodu ovog odnosa i definiše ga kao afektivnu vezanost. Smatrao je, na osnovu svojih istraživanja, da odsustvo iskustva sa stabilnom figurom (odrastanje bez majke) utiče na uspostavljanje tj. neuspostavljanje stabilnih odnosa. Ovo predstavlja Bolbijevu ideju o ireverzibilnosti negativnih uticaja ranih separacija majke i deteta. Prema njegovom mišljenju, deca koja u ranom detinjstvu bivaju dugo odvojena od majki formiraju psihopatski sklop.

Prema teoretičarima afektivne vezanosti prevođenje relacijskog u individualno svojstvo je proces (Hazan & Shaver, 1987; Stefanović-Stanojević, 2004; Stefanović-Stanojević, 2006; Bartolomew, 1991). U prvim mesecima života, dete na osnovu svakodnevnih, ponavljanih iskustava sa majkom, postepeno gradi unutrašnju predstavu o sebi i o njoj. U ranoj interakciji majka–dete dolazi do razmene brojnih signala, a na temelju načina na koji majka reaguje na signale deteta dete formira sliku o sebi i sliku o svetu ili unutrašnje radne modele sebe i drugih (Stefanović-Stanojević, 2008). Unutrašnji radni modeli vezanosti sadrže lična uverenja, očekivanja, stavove i emocije prema sebi i drugima. Zapravo, dete internalizuje iskustva dobijena u interakciji sa majkom i gradi sliku o sebi kao biću manje ili više vrednom majčine pažnje i sliku o majci kao osobi koja je tu ili nije kada mu je potrebna. Model sebe predstavlja skup očekivanja i verovanja deteta o samom sebi, do kojih dolazi na osnovu kvaliteta odnosa roditelja prema njemu. Model drugih predstavlja skup očekivanja i verovanja deteta u odnosu na druge, takođe zasnovanom na opaženom ponašanju roditelja prema njemu (Stefanović-Stanojević, 2004). U zavisnosti od kvaliteta modela Meri Ejnsvort (Ainsworth et al., 1978) razlikuje tri tipa afektivne vezanosti kod dece: sigurnu, nesigurno/odbacujuću i nesigurno/ambivalentnu. Naknadna istraživanja (Main & Solomon, 1986) otkrivaju i četvrti tip, nesigurno dezorganizovan, a koji može biti rezultat zastrašujućeg ponašanja majke.

Konkretno, sigurna deca formiraju model sebe kao bića vrednih ljubavi i pažnje i model drugih kao pouzdanih osoba u koje se može imati poverenje. Odbacujuće afektivno vezana deca, štiteći se od daljih razočaranja, dižu oklop između sebe i drugih stvarajući odbrambeno pozitivnu sliku o sebi, a sliku o drugima kao osobama koje im nisu naklonjene. Ambivalentno afektivno vezana deca u skladu sa emocionalnim ulaganjem u druge imaju pozitivan model drugih, dok je slika o sebi negativna. Opisane karakteristike dece posledica su ponavljanih iskustava sa majkama koje su ili neosetljive na njihove signale u slučaju formiranja odbacujućeg obrasca vezanosti ili nedosledne u svojim odgovorima u slučaju formiranja ambivalentnog obrasca afektivne vezanosti. Naime, u slučaju ambivalentne vezanosti majke su nametljive kada beba ne traži podršku, a nedostupne u situacijama kada su detetu potrebne (Ainsworth et al., 1978).

Faktorskom analizom Bartolomju (Bartholomew & Horowitz, 1991) je identifikovala dimenzije koje su u osnovi modela: dimenzija odbacivanja drugih i dimenzija anksioznosti (model sebe). Obrasci afektivne vezanosti, prema Bartolomju, su sledeći: izbegavajući obrazac afektivne vezanosti, sigurni obrazac afektivne vezanosti, preokupirani obrazac afektivne vezanosti i bojažljivi obrazac afektivne vezanosti.

Formiranje partnerskih odnosa

Unutrašnji radni modeli stečeni u detinjstvu deo su naše emocionalnosti i uglavnom perzistiraju tokom vremena utičući na formiranje naših osobina i na sva naša ponašanja. Kao individualna karakteristika oni utiču na interpretaciju kasnijih iskustava tako da ona bivaju asimilirana, tj. kognitivnom obradom prilagođena i shvaćena u skladu sa postojećim modelom (Stefanović-Stanojević, 2012).

Već je osnivač teorije afektivnog vezivanja, Džon Bolbi, pretpostavio da rano formirani modeli vezanosti predstavljaju trajni kapital osobe, da su stabilni i otporni na promene i perzistiraju kroz čitav životni vek utičući na oblikovanje svih naših odraslih relacija (Stefanović-Stanojević, 2002). On smatra da su afektivne veze prisutne u celom ljudskom veku, a romantični partneri su figure na koje se u odrasлом dobu prenosi rani obrazac afektivne vezanosti (Bowlby, 1988).

Bliske partnerske ili ljubavne veze su forma u kojoj većina ljudi provodi život. Raznovrsnost i brojnost modaliteta u kojima parovi funkcionišu nije lako ni predvideti, ni objasniti (Stefanović-Stanojević, 2006). Pristalice teorije afektivnog vezivanja (Hazan & Shaver, 1987) zastupaju uverenje da su partnerske veze zapravo zasnovane na unutrašnjim radnim modelima stečenim u detinjstvu. Odrasli se, takođe, osećaju bezbednije i sigurnije kada im je partner u blizini, dostupan i pun razumevanja. Pod takvim okolnostima partner može da služi kao sigurna baza iz koje se istražuje okolina ili učestvuje u kreativnim projektima. Vrste individualnih razlika primećenih u odnosima dete–majka slične su individualnim razlikama identifikovanim u partnerskim odnosima. Čak, Hazan i Šejver uspevaju da svedu osnovne obrasce afektivne vezanosti Meri Ejnsvort na ljubavne stilove koje su teoretičari ljubavnih veza Li (Lee, 1973; 1988) i Sternberg (Sternberg, 1986) identifikovali među odraslima.

Dakle, Hazan i Šejver započinju svoj rad na partnerskoj vezanosti usvojivši najpre Ejnsvortinu shemu kao okvir organizovanja individualnih razlika u načinu mišljenja, osećanja i ponašanja u partnerskim vezama i u okviru nje utvrđujući tri kvalitativno različite vrste partnerske afektivne vezanosti: sigurna, nesigurno ambivalentna i nesigurno odbacujuća (Hazan & Shaver, 1987). Individualne razlike u ponašanju afektivnog vezivanja odraslih su posledice očekivanja i verovanja koje su ljudi stvorili o sebi samima i sopstvenim bliskim vezama na osnovu svojih afektivnih veza u prošlosti. Ovi radni modeli su relativno stabilni i kao takvi mogu biti odrazi ranih nežnih, ali i manje nežnih, pa i odbacujućih iskustava. Za radne modele se veruje da su vrlo otporni na promenu i da će verovatnije asimilovati novu informaciju čak i po cenu da je izokrenu, nego da se akomodiraju u odnosu na informaciju koja se ne slaže sa njihovim konceptom. Time teorija afektivnog vezivanja objašnjava kontinuitet načina na koji ljudi stupaju u vezu sa drugima. Partnerska ljubav podrazumeva uzajamno dejstvo privrženosti, brižnosti i seksa. Iako je partnerska ljubav delimično fenomen vezanosti, ona uključuje i ostala dva sistema ponašanja: brižnost i seks. Oni su praktično isprepleteni, ali teorijski odvojivi. U ranom detinjstvu ponašanje vezanosti je optimalno samo ako je roditelj na raspolaganju da obezbedi zaštitu i podršku. Tipično je dakle, da roditelj obezbeđuje zaštitu i negu deteta. U odnosima odraslih, međutim, ove uloge (vezanost i brižnost) je mnogo teže razdvojiti. Ipak, obično se jedan partner doživljava kao bespomoćniji, nesigurniji, ugroženiji, a drugi kao sigurniji, zaštitnički raspoloženiji, spremniji za empatiju. Naravno, u dugotrajnim odnosima uloge privrženosti i brižnosti često se smenjuju.

Na osnovu pobrojanih argumenata krenula je teorijska, ali i empirijska ekspanzija u ovoj oblasti. U pokušaju da integriše i organizuje plodonosni i raznoliki empirijski rad u oblasti afektivnog vezivanja odraslih, Kim Bartolomju je formulisala tzv. četirikategorijalan model vezanosti (Stefanović-Stanojević, 2006). Model je izveden iz Bolbijeve teorijske pretpostavke o tome da postoje dva tipa unutrašnjih radnih modela vezanosti – model sebe i model drugog. U osnovi ovog modela su dimenzije identifikovane faktorskom analizom, dimenzija odbacivanja i dimenzija anksioznosti. Ukrštanjem ovih dimenzija sa unutrašnjim radnim modelima dobijaju se četiri glavna stila vezanosti: sigurni, preokupirani, povlačeći i bojažljivi stil vezanosti. Svaki od navedenih stilova vezanosti karakteriše različiti pristup bliskim odnosima, kao i različite strategije emocionalne regulacije i interpersonalnog ponašanja (Bartholomew & Horowitz, 1991).

Sigurni obrazac partnerske vezanosti određuje pozitivan model sebe i pozitivan model drugih (niska anksioznost i nisko izbegavanje). U skladu sa tim osobe sa ovim stilom vezanosti karakteriše i internalizovani osećaj sopstvene vrednosti i prijetnost zbog ostvarivanja bliskosti u partnerskim odnosima, kao i sposobnost da uživaju i u ličnoj autonomiji i u zadovoljavajućim odnosima sa drugima. Dobra slika i o sebi i o drugima daje šansu osobama ovog tipa da grade autentične, otvorene partnerske odnose.

Izbegavajući obrazac partnerske vezanosti karakteriše negativan model drugih i odbrambeno pozitivan model sebe ili niska anksioznost i visoko izbegavanje. Podsetimo se, ovo su osobe koje su u detinjstvu odlučile da ne treba očekivati od

drugih jer će nas dosledno izdavati. U odraslom dobu oni uglavnom ne menjaju ova-ko formulisana očekivanja, i dalje negujući pozitivnu sliku o sebi i negativnu sliku o drugima. Zbog negativnih očekivanja koja imaju u odnosu na druge, osobe ovog tipa afektivne vezanosti izbegavaju bliskost sa ljudima, ali održavaju osećaj sopstvene vrednosti odbrambeno negirajući vrednost bliskih odnosa i naglašavajući značaj nezavisnosti. Ulažu u materijalne stvari jer ih one neće izdati. Najčešće su njihove partnerske veze površne i kratkotrajne.

Preokupirani obrazac partnerske vezanosti je određen negativnim modelom sebe i pozitivnim modelom drugih ili visokom anksioznošću i niskim izbegavanjem. Osobe ovog tipa polaze sa pozicije sopstvene manje vrednosti. U partnersku vezu se investiraju preterano, očekujući da će kvaliteti partnera (pozitivan model drugih), a na osnovu intenzivne vezanosti, nadoknaditi njihove lične manjkavosti. Njihove partnerske veze sklone su simbiozi, dramatične su i često upakovane u romantičnu priču o pravoj ljubavi koja ne zna za granice.

Plašljivi obrazac partnerske vezanosti definisan je negativnim modelom sebe i negativnim modelom drugih ili visokom anksioznošću i visokim izbegavanjem. Osobe sa bojažljivim stilom vezanosti visoko su zavisne od drugih, jer kroz odnos sa drugima traže potvrdu sopstvene vrednosti. Istovremeno imaju negativna očekivanja od drugih, te su sklone izbegavanju bliskosti, da bi izbegle bol zbog potencijalnog gubitka i odbacivanja. Posledično njihove partnerske veze su retke ili haotične.

Kada je reč o mogućnostima istraživanja, u ispitivanju individualnih razlika preporučuje se dimenzionalni pristup tj. određenje skora pojedinca na dimenzijama anksioznosti i izbegavanje i na osnovu rezultata njegovo mesto u dvodimenzionalnom prostoru. Naime, problem sa kategorijalnim modelom je u tome što svaka kategorizacija predstavlja uprošćavanje realnosti i karakteriše je nepreciznost u merenju. Niko ne pripada u potpunosti samo jednom stilu vezivanja, a osobe koje spadaju u isti stil mogu međusobno veoma da se razlikuju (Fraley & Spieker, 2003).

Kvalitet interakcija u primarnoj porodici

Zdrava, funkcionalna porodica je ona čiji članovi ne ispoljavaju neki psihopatoški poremećaj, akutni ili hronični. U osnovi ovakve porodice je poštovanje, osećanje sigurnosti, naklonosti, odanosti, pripadnosti, kao i zdrava komunikacija među članovima. S druge strane, disfunkcionalne porodice karakteriše izloženost brojnim problemima socijalne, emocionalne ili materijalne prirode (Ekerman, 1966). Porodica je primarni agens socijalizacije i iskustva stečena u porodici od ranog detinjstva utiču na formiranje ličnosti. Prijateljski odnos između roditelja, ali i između roditelja i njihove dece, međusobno poverenje i ljubav pogodno su tlo za formiranje stabilnih ličnosti, budućih odraslih sa pozitivnim osobinama (Janjić i Todorović, 2013). Funkcionisanje porodičnog sistema zavisi od sposobnosti tog sistema za komuniciranje na adekvatan način, prenošenje i razmenu informacija, usklađivanje ponašanja, razvijanje i negovanje poverenja, rešavanje problema i konflikata (Kieren and Dogerty-Poirier, 1992).

U istraživanjima porodičnih odnosa u Srbiji uglavnom se ističe izražena emocionalnost i bliskost u relacijama među članovima porodice, uz visoku vrednost po-

rodičnih odnosa koji su viđeni kao sigurna baza u nošenju sa traumama i stresom koje je većina porodica u Srbiji imala (Gačić i sar., 2004; Gajić-Draganić i Stamenković-Rudić, 2004; Zotović i sar., 2008).

PART teorija (Rohner, 1986) je teorija socijalizacije i razvoja osobe, zasnovana na empirijskim dokazima, koja nastoji da utvrdi uzroke, posledice ili korelate interpersonalnog – posebno roditeljskog – prihvatanja i odbijanja. Osnovni postulat PART teorije je da psihološko prilagođavanje i funkcionisanje dece, kasnije mladih, jeste direktna posledica doživljenih iskustava roditeljskog (majčinog i očevog) prihvatanja-odbacivanja. Zajedno, roditeljsko prihvatanje i odbacivanje, grade dimenziju roditeljstva koja se definiše kao emocionalna toplina. Ovo je dimenzija ili kontinuum na kojem se svi ljudi mogu razvrstati s obzirom na to da su svi tokom detinjstva iskusili manje ili više ljubavi pružene od roditelja ili osoba koje su se o njima starale. Ova dimenzija je povezana sa kvalitetom afektivnih veza između roditelja i dece, kao i sa fizičkim, verbalnim i simboličkim ponašanjima koje roditelji ispoljavaju kako bi izrazili svoja osećanja. Jedna strana kontinuuma označena kao roditeljsko prihvatanje, odnosi se na toplinu, pažnju, brižnost, ugađanje, negovanje, podršku ili, prosto rečeno, ljubav koju deca mogu da iskuse kroz interakciju sa svojim roditeljima ili onim osobama koje brinu o njima. Druga strana kontinuuma je označena kao roditeljsko odbacivanje i odnosi se na odsustvo ili značajno izbegavanje ispoljavanja pozitivnih emocija, a često podrazumeva i prisustvo različitih fizički i psihološki štetnih ponašanja i afekata (Khaleque & Rohner, 2002). Jedna od subteorija ličnosti u okviru PART teorije pretpostavlja da će odrasla osoba pamtili prihvatanje, odnosno, odbacivanje od roditelja, doživljeno tokom detinjstva, te da će na sebi svojstven način ono biti povezano sa kasnijim psihološkim prilagođavanjem te osobe. Takođe, pretpostavlja se da će percepcija prihvatanja od intimnog partnera ili druge značajne figure za koju se afektivno veže biti povezana sa istom formom psihološkog prilagođavanja koje je osoba doživela u detinjstvu u odnosu na prihvatanje roditelja (Rohner, 2004). Ne samo da odbacivanje od roditelja u periodu detinjstva može imati drastične efekte kao što su porast hostilnosti, izražena emocionalna nestabilnost, sniženo samopoštovanje i druge negativne emocije, već i odbacivanje od figure za koju smo afektivno vezani u bilo kojem periodu života može imati slične efekte.

Specifičnosti perioda studiranja i potencijalni značaj psihološkog savetovanja u tom kontekstu

Period studiranja je vreme aktualizacije kapaciteta pojedinca u skoro svim aspektima života. Arnet (Arnett, 2000) za određenje ovog perioda koristi termin „nastajanja zrelosti“ jer mladi ljudi pokazuju tendenciju da sebe nekada sagledavaju kao adolescente, a nekada kao odrasle osobe, što je posledica procesa utvrđivanja sopstvenog identiteta. Obeležja ovog perioda života čine ga kritičnim. Kao i svi mladi ljudi, studenti se suočavaju sa psihološkim i psihosocijalnim promenama povezanim sa razvojnim periodom kroz koji prolaze, na koje se nadovezuju teškoće i novi adaptivni zahtevi na studijama, tokom profesionalnog osposobljavanja (Al-Qaisy, 2011).

Stoga, studentski život može biti veoma stresan za mladu osobu. Neki od identifikovanih stresora su previše zadataka i obaveza, konkurencija, neuspesi, nedostatak novca (Fairbrother & Warn, 2003).

Izloženost stresu sa sobom nosi izvesne posledice. Većina studenata uspeva da se adaptira na nove životne okolnosti i da se na adekvatne načine suoči sa stresnim situacijama. Ipak, nezanimljiv je broj onih mladih ljudi kojima je pomoć neophodna. Istraživanje koje su sproveli Furr i saradnici (Furr et al., 2001) na uzorku od 1.455 studenata ukazuje da studenti kod kojih se jave depresivni simptomi u periodu nakon dolaska na fakultet, najčešće kao razlog svog depresivnog raspoloženja navode probleme sa akademskim postignućem, usamljenost, materijalne probleme i probleme u emotivnim vezama.

U razmatranju stresa kod mladih ljudi neizostavno je uzeti u obzir i širu socijalnu sredinu. Život mladih određen je političkim, ekonomskim i kulturnim okolnostima društva kome pripadaju. Perspektiva, mogućnosti, podrška, stimulacija predstavljaju faktore razvoja i napretka mladih. Period značajnih društvenih promena kroz koje naše društvo prolazi, donosi sa sobom velike i brze promene sistema vrednosti, pri čemu je stari sistem vrednosti odbačen dok novi sistem još uvek nije ustanovljen (Dimitrijević i Randelović, 2012). Društvena kriza dovodi do ograničenja i osujećenja, neizvesnosti i nesigurnosti, što naročito pogađa mlade. Ovakve okolnosti čine ih vulnerabilnijim na uticaje stresora povezanih sa studentskim životom.

Rezultati poređenja prošlih i sadašnjih generacija studenata ukazuju da su sadašnje generacije pod većim stresom (Yildirim, 2006). Istraživanja, takođe, pokazuju povišenu stopu psiholoških oboljenja, naročito depresije i anksioznosti, među studentima širom sveta (Adewuya et al., 2006; Nerdrum et al., 2006; Ovuga et al., 2006).

Povišenje stope psiholoških problema i njihove posledice upućuju na neophodnost postojanja studentskih službi za pružanje psihološke pomoći. Razmatranje uloge savetovališta za studente i potraga za najboljim modelom savetovanja započeta je još tridesetih i četrdesetih godina prošlog veka. Od tada do danas došlo je do brojnih izmena u organizaciji i načinu pružanja psihološke pomoći studentima, kao i u potrebama i problemima studenata. Savetovališta za studente su najpre bila namenjena pretežno pomoći studentima u profesionalnoj orijentaciji, odnosno usklađivanju sposobnosti i profesionalnih interesovanja. Međutim, psiholozi savetnici su ubrzo bili u obavezi da svoj fokus prošire i izvan profesionalne orijentacije. Raste broj klijenata koji se suočava sa problemima u međuljudskim odnosima, te raste potreba za individualnim savetovanjem (Hodges, 2001).

Ispitivanje strukture grupe studenata koja koristi „usluge“ savetovališta s obzirom na pol i godine studija pokazala su da se devojke u većoj meri obraćaju za pomoć od mladića kao i da su češći korisnici savetovališta bruoši i studenti završnih godina (Benton et al., 2003; Dogan, 2012).

Dobijanje pomoći može imati pozitivan uticaj na akademski uspeh, subjektivno blagostanje i ostanak na fakultetu. Istraživanje koje je sproveo studentsko savetovalište Univerziteta u Ajdahu (University of Idaho Student Counseling Center, 2000; prema Kitzrow, 2003) pokazuje da je 77% studenata, korisnika savetovališta,

izveštavalo da savetovanje doprinosi ostanku na studijama i da bi njihov učinak na fakultetu bio niži bez savetovanja. Takođe, 90% ispitanika izjavilo je da im je savetovanje pomoglo u ostvarenju ciljeva na Univerzitetu, kao i u redukciji stresa koji je uticao na njihov rad. Turner i Beri (Turner & Berry, 2000) na osnovu svog šestogodišnjeg istraživanja izveštavaju da 43,8% klijenata navodi da im je savetovanje pomoglo u donošenju odluke o nastavljanju studija.

Rezultati svih navedenih istraživanja ukazuju na pozitivne efekte savetovanja i na značaj univerzitetskih savetovališta za studentsku populaciju. Rana detekcija i rad na problemu koji ima mlada osoba ne samo da je od značaja za njen akademski učinak, nego se značaj ogleda i u sprečavanju mogućnosti da problem postane ozbiljniji i širih razmera. Rad na otvaranju i razvoju psiholoških savetovališta za studente mogao bi se okarakterisati kao rad za dobrobit mladih ljudi.

Metodološki pristup problemu

Problem istraživanja predstavlja ispitivanje povezanosti između dimenzija partnerske afektivne vezanosti studenata i prihvatanja/odbacivanja od roditelja, s jedne, i potreba za psihološkim savetovanjem, sa druge strane. Pored toga, ispitana je i mogućnost da se na osnovu skupa prediktora (koje čine anksioznost/izbegavanje u partnerskim vezama, zadovoljstvo primarnom porodicom, prihvatanje/odbacivanje od roditelja i starost ispitanika) predvidi značajan procenat varijabilnosti potrebe za psihološkim savetovanjem kod studenata.

Hipoteze istraživanja

Opšta hipoteza

Očekuje se da postoji statistički značajna povezanost između dimenzija partnerske afektivne vezanosti studenata i prihvatanja/odbacivanja od roditelja, s jedne, i potreba za psihološkim savetovanjem, sa druge strane.

Specifične hipoteze:

H1. Očekuje se da postoji statistički značajna povezanost između zadovoljstva primarnom porodicom i potrebe za psihološkim savetovanjem kod studenata;

H2. Očekuje se da postoji statistički značajna povezanost između prihvatanja/odbacivanja od majke i oca i potrebe za psihološkim savetovanjem kod studenata;

H3. Očekuje se da postoji statistički značajna povezanost između izraženosti anksioznosti i izbegavanja u partnerskim afektivnim vezama i potrebe za psihološkim savetovanjem kod studenata;

H4. Očekuje se da postoji statistički značajna povezanost između zadovoljstva primarnom porodicom i konkretne spremnosti studenata da o svojim problemima razgovaraju sa psihologom ili psihijatrom;

H5. Očekuje se da postoji statistički značajna povezanost između prihvatanja/odbacivanja od strane majke i oca i konkretne spremnosti studenata da o svojim problemima razgovaraju sa psihologom ili psihijatrom;

H6. Očekuje se da postoji statistički značajna povezanost između izraženosti anksioznosti i izbegavanja u partnerskim afektivnim vezama i konkretne spremnosti studenata da o svojim problemima razgovaraju sa psihologom ili psihijatrom;

H7. Očekuje se da se na osnovu skupa prediktora (koje čine zadovoljstvo porodicom, prihvatanje/odbacivanje od roditelja, anksioznost/izbegavanje u partnerskim vezama i starost ispitanika) može statistički u znatnoj meri predvideti značajan procenat varijabilnosti potrebe za psihološkim savetovanjem kod studenata kao kriterijuma.

Varijable istraživanja

Nezavisne varijable:

Partnerska afektivna vezanost, operacionalizovana je modifikacijom Brenanovog Upitnika za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti (Kamenov i Jelić, 2003). Upitnikom se ispituju dve osnovne dimenzije unutrašnjih radnih modela: dimenzija izbegavanja i dimenzija anksioznosti.

Kvalitet porodičnih interakcija (prihvatanje od majke, prihvatanje od oca, odbacivanje od majke, odbacivanje od oca i ukupno zadovoljstvo porodicom) je varijabla koja je operacionalizovana Skalom kvaliteta obiteljskih interakcija – KOB (Vulić-Prtorić, 2004).

Zavisna varijabla:

Potreba za psihološkim savetovanjem i razgovorom sa psihologom ili psihijatrom operacionalizovana je pitanjima na petostepenoj skali Likertovog tipa na kojoj student izražava stepen u kojem procenjuje da mu/joj je potrebno psihološko savetovanje i u kojoj meri postoji potreba za razgovorom sa psihologom ili psihijatrom.

Kontrolne varijable:

Pol, godine starosti, godina studija, fakultet koji studenti pohađaju (profesionalna orijentacija).

Instrumenti istraživanja

U istraživanju je korišćena modifikacija Brenanovog Upitnika za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti – PAV (Kamenov i Jelić, 2003). Reč je o upitniku koji sadrži 18 stavki, skorovanih sedmostepenom Likertovom skalom. Upitnik operacionalizuje dve dimenzije – izbegavanje i anksioznost. Dimenzija izbegavanje ili sposobnost, odnosno nesposobnost za uspostavljanje bliskosti je bipolarna dimenzija i upoređuje aspekte sigurnih i izbegavajućih opisa. To je dimenzija koja na jednom polu ima prihvatanje, a na drugom odbacivanje bliskosti i koja reprezentuje unutrašnji radni model drugih. Dimenzija anksioznosti reprezentuje unutrašnji radni model sebe i bavi se centralnim temama koje su mogući povod za razvijanje anksioznosti, kao što su briga oko uzvraćenosti ljubavi, briga zbog mogućeg ostavljanja i potreba za prevelikom bliskošću. Reč je o dimenziji koja na jednom polu ima nisku, a na drugom visoku anksioznost. Pouzdanost celog upitnika za procenjivanje partnerske afektivne vezanosti (PAV) je $\alpha=0.758$, pouzdanost subskale izbegavanje je $\alpha=0.762$, a pouzdanost subskale anksioznost je $\alpha=0.753$.

Skala kvaliteta porodičnih interakcija – KOBİ meri interakcije deteta i roditelja na dve dimenzije, u literaturi najčešće opisane kao prihvatanje (emocionalna toplina, intimnost) i odbacivanje (kontrola, emocionalno zanemarivanje, kažnjavanje). Ove dve dimenzije su konceptualizovane u skladu sa teorijom roditeljskog prihvatanja i odbacivanja Ronalda Rohnera (Rohner, 1984; Rohner, 1999; prema Vulić-Prtorić, 2004). Skala KOBİ se sastoji od 55 tvrdnji: 22 koje opisuju odnos deteta sa majkom, 22 opisuju odnos deteta sa ocem i 11 tvrdnji koje se odnose na opštu atmosferu u porodici. Skala se sastoji od 5 subskala: zadovoljstvo vlastitom porodicom, prihvatanje od majke, prihvatanje od oca, odbacivanje od majke, odbacivanje od oca. Teorijski raspon rezultata na pojedinim subskalama je: prihvatanje otac/majka od 10 do 50 i odbacivanje majka/otac od 12 do 60. Veći rezultat na pojedinoj skali znači veću percepciju neke od navedenih karakteristika porodične interakcije (prihvatanje i odbacivanje). U našem istraživanju proverili smo i kakva je pouzdanost Skale kvaliteta porodičnih odnosa (KOBİ) (Cronbach $\alpha=0.618$). Utvrđene su i pouzdanosti subskala kvaliteta porodičnih odnosa (KOBİ): (Zadovoljstvo porodicom, $\alpha=0.897$; Prihvatanje – majka, $\alpha=0.878$; Odbacivanje – majka, $\alpha=0.873$; Prihvatanje – otac, $\alpha=0.900$; Odbacivanje – otac, $\alpha=0.896$). Zaključujemo da subskale na ovom testu poseduju visoku pouzdanost na zadatom uzorku.

Za ispitivanje izraženosti potrebe za savetovanjem i razgovorom sa psihologom ili psihijatrom kao i za ispitivanje konkretne spremnosti da se student obrati za psihološku pomoć, formiran je upitnik za potrebe ovog istraživanja u okviru kojeg su pridružena i pitanja vezana za prikupljanje sociodemografskih varijabli ispitanika (pol, godine starosti, godina studija, fakultet koji studiraju).

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na uzorku od 416 studenata šest različitih fakulteta Univerziteta u Nišu, različitih godina studija. Ispitanici su ujednačeni po polu, a starost ispitanika se kreće u rasponu od 18 do 29 godina.

Tabela 1. Struktura ispitanika po polu

Pol	Učestalost	Procenti
Muški	208	50.0
Ženski	208	50.0
N	416	100.0

Tabela 2. Struktura ispitanika po godini studija

Godina fakulteta	Učestalost	Procenti
Prva godina	116	27.9
Druga godina	149	35.8
Treća godina	60	14.4
Četvrta godina	91	21.9
N	416	100.0

Tabela 3. Struktura ispitanika po fakultetu

Fakultet	Učestalost	Procenti
Ekonomski fakultet	68	16.3
Elektronski fakultet	71	17.1
Mašinski fakultet	67	16.1
Medicinski fakultet	71	17.1
Prirodno-matematički fakultet	67	16.1
Filozofski fakultet	72	17.3
N	416	100.0

Rezultati istraživanja

Sledi prikaz rezultata koji se odnose na minimalne, maksimalne i prosečne vrednosti osnovnih varijabli istraživanja.

Tabela 4. Izraženost dimenzija partnerske afektivne vezanosti kao i dimenzija kvaliteta porodičnih odnosa ispitanika

	N	Min.	Max.	AS	SD
Izbegavanje	416	9	42	19.03	19.71
Anksioznost	416	9	41	6.71	6.49
Zadovoljstvo porodicom	416	14	55	47.14	7.67
Prihvatanje – majka	416	14	50	41.67	7.04
Odbacivanje – majka	416	12	54	19.70	7.82
Prihvatanje – otac	416	10	50	38.78	8.78
Odbacivanje – otac	416	12	57	20.94	9.12

Podaci prikazani u tabeli 4 pokazuju da su srednje vrednosti dimenzija partnerske afektivne vezanosti ispitanih studenata (za izbegavanje AS=19.03; za anksioznost AS=19.71) nešto niže od teorijske srednje vrednosti. Srednje vrednosti koje se odnose na zadovoljstvo porodicom su visoke i bliske maksimumu na ovoj skali (AS=47.14; Tmax= 55). Visoke srednje vrednosti dobijene su i u pogledu izraženosti prihvatanja od oca i prihvatanja od majke. S druge strane, značajno su niže srednje vrednosti koje se odnose na odbacivanje od i jednog i drugog roditelja.

Korelativnom analizom se išlo u smeru provere eventualne povezanosti zadovoljstva primarnom porodicom, prihvatanja i odbacivanja od oca i majke sa izraženošću potrebe za savetovanjem i razgovorom sa psihologom ili psihijatrom, kao i konkretne spremnosti da se student obrati stručnjaku za pružanje savetodavno-psihološke pomoći.

Tabela 5. Povezanost zadovoljstva primarnom porodicom, prihvatanja i odbacivanja od oca i majke sa izraženošću potrebe za savetovanjem i razgovorom sa psihologom ili psihijatrom

	Zadovoljstvo porodicom	Prihvatanje majka	Odbacivanje majka	Prihvatanje otac	Odbacivanje otac	
Da li ste i sami do sada osetili potrebu da o svojim problemima porazgovarate sa psihologom ili psihijatrom?	r	-.235**	-.135**	.131**	-.220**	.151**
	p	.000	.006	.008	.000	.002
	N	414	413	412	415	413

Rezultati dobijeni korelativnom analizom ukazuju da su kvalitet porodičnih odnosa, pre svega prihvatanje od majke i prihvatanje od oca, kao i opšte zadovolj-

stvo porodicom, u negativnoj korekaciji sa potrebom za psihološkim savetovanjem, te da upravo prihvatanje od roditelja može delovati preventivno kada je u pitanju javljanje problema u psihološkom funkcionisanju kod studenata. Navedena korelacija je statistički značajna ($p < 0.01$).

Sa druge strane, pokazalo se da su odbacivanje od majke i odbacivanje od oca u pozitivnoj korelaciji sa izraženošću potrebe za savetovanjem i dobijanjem psihološke pomoći od stručnjaka, te da su navedene korelacije statistički značajne ($p < 0.01$).

Tabela 6. Povezanost zadovoljstva primarnom porodicom, prihvatanja i odbacivanja od oca i majke sa izraženošću konkretne spremnosti da se student obrati stručnjaku u okviru psihološkog savetovališta

		Zadovoljstvo porodicom	Prihvatanje majka	Odbacivanje majka	Prihvatanje otac	Odbacivanje otac
Da li biste se za pomoć obratili stručnjaku u okviru psihološkog savetovališta?	r	-.109*	-.117*	.040	-.066	.041
	p	.027	.018	.426	.182	.414
	N	409	408	407	411	408

Koreliranjem zadovoljstva porodicom i odbacivanja/prihvatanja od roditelja sa konkretnom spremnošću da se student obrati za pomoć stručnjaku u okviru psihološkog savetovališta, pokazalo se da su veće zadovoljstvo porodicom i izraženije prihvatanje od majke u negativnoj korelaciji za konkretnom spremnošću da se student obrati za pomoć stručnjaku u okviru psihološkog savetovališta. Nađena korelacija je statistički značajna ($p < 0.05$).

Provereno je i kakve relacije postoje između izraženosti dimenzija partnerskog afektivnog vezivanja (izbegavanje i anksioznost) i postojanja potrebe za savetovanjem i dobijanjem psihološke pomoći od stručnog lica.

Tabela 7. Povezanost anksioznosti i izbegavanja u partnerskim afektivnim vezama sa izraženošću potrebe za savetovanjem i razgovorom sa psihologom ili psihijatrom

		Izbegavanje	Anksioznost
Da li ste i sami do sada osetili potrebu da o svojim problemima porazgovarate sa psihologom ili psihijatrom?	r	.135**	.141**
	p	.006	.004
	N	414	412

Rezultati prikazani u tabeli 7 ukazuju na postojanje pozitivne korelacije između izraženosti dimenzija izbegavanje i anksioznosti u partnerskim afektivnim vezama sa postojanjem potreba za savetovanjem i dobijanjem psihološke pomoći od psihologa ili psihijatra.

S druge strane, nalazi istraživanja ukazuju na postojanje negativne korelacije između izraženosti dimenzije anksioznosti u partnerskim afektivnim vezama i postojanja konkretne spremnosti studenta da se obrati za pomoć u vidu savetovanja i psihološkog konsultovanja sa stručnjakom (tabela 8).

Tabela 8. Povezanost anksioznosti i izbegavanja u partnerskim afektivnim vezama sa izraženošću konkretne spremnosti da se student obrati stručnjaku u okviru psihološkog savetovališta

		Izbegavanje	Anksioznost
Da li biste se za pomoć obratili stručnjaku u okviru psihološkog savetovališta?	r	-.033	-.135**
	p	.509	.006
	N	409	407

Imajući u vidu dobijene korelacije između ispitivanih varijabli ovog istraživanja, pristupilo se proveriti mogućnosti predikcije izraženosti potrebe za savetovanjem i dobijanjem psihološke pomoći od strane psihologa ili psihijatra, a na osnovu prediktorskih varijabli koje čine: opšte zadovoljstvo primarnom porodicom, prihvatanje/odbacivanje od strane majke, prihvatanje/odbacivanje od strane oca, izraženost dimenzija izbegavanja i anksioznosti u partnerskim afektivnim vezama studenata i godine starosti.

Tabela 9. Regresiona analiza: predikcija izraženosti potrebe za savetovanjem i dobijanjem psihološke pomoći od psihologa ili psihijatra na osnovu seta prediktora vezanih za odnose u primarnoj porodici i partnerskim afektivnim vezama studenata

Izvod modela			
R (koeficijent multiple korelacije)	R kvadrat	Prilagođeni R kvadrat	Standardna greška proračuna
.354	.145	.128	.950
Model			
Model	Df	F	p
Regresija	8	7.043	.000
Rezidual	393		
Total	401		
Prediktorske varijable:			
	Standardizovani beta koeficijenti	t	p
Dimenzija izbegavanja	.116	2.335	.020
Dimenzija anksioznosti	.102	2.029	.043
Zadovoljstvo porodicom	-.158	-2.388	.017

Prihvatanje – majka	.026	.374	.709
Odbacivanje – majka	-.020	-.271	.787
Prihvatanje – otac	-.159	-2.242	.026
Odbacivanje – otac	-.081	-1.106	.270
Godine starosti	.210	4.363	.000

Rezultati dobijeni regresionom analizom pokazali su da je koeficijent multiple korelacije statistički značajan ($R=0.354$, $p < 0.01$). U skladu sa tim, evidentno je da između skupa od osam prediktora uzetih zajedno, s jedne, i izraženosti potrebe za savetovanjem i dobijanjem psihološke pomoći od psihologa ili psihijatra, s druge strane, postoji linearna povezanost. Od ukupnog varijabiliteta u pogledu ove kriterijumske varijable aproksimativno između 12% (Adjusted R Square=0.128) i 14% varijabiliteta (R Square=0.145) možemo objasniti na osnovu toga što se ispitanici razlikuju u pogledu dimenzija partnerske afektivne vezanosti, percepcije prihvatanja/ odbacivanja od roditelja, zadovoljstva porodicom i godina starosti. Kada razmotrimo parcijalne standardizovane regresione koeficijente vidimo da statistički značajne veze ($p < 0.05$) sa kriterijumom i doprinos njegovoj predikciji daju: dimenzija izbegavanja, dimenzija anksioznosti, opšte zadovoljstvo porodicom, prihvatanje od oca i godine starosti.

U sklopu istraživanja provereno je i eventualno postojanje razlika u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja zavisno od pola ispitanika.

Tabela 10. t-test – razlike u izraženosti dimenzija kvaliteta porodičnih odnosa i dimenzija partnerskog afektivnog vezivanja kod ispitanika različitog pola

	Pol	AS	SD	t	p
Zadovoljstvo porodicom	Muški	47.0870	6.34698	-1.147	.883
	Ženski	47.1981	7.49253		
Prihvatanje – majka	Muški	40.6184	7.87181	3.074	.002
	Ženski	42.7282	6.96135		
Odbacivanje – majka	Muški	20.2000	6.98876	1.276	.203
	Ženski	19.2174	7.68268		
Prihvatanje – otac	Muški	38.9275	7.94374	2.673	.008
	Ženski	36.6394	8.78102		
Odbacivanje – otac	Muški	21.5825	8.65550	1.415	.158
	Ženski	20.3140	9.38034		
Izbegavanje u partnerskim afektivnim vezama	Muški	19.6135	6.40505	1.746	.082
	Ženski	18.4638	6.97968		
Anksioznost u partnerskim afektivnim vezama	Muški	19.5894	6.64425	-.657	.512
	Ženski	20.0098	6.34698		

Rezultati prikazani u tabeli 10 ukazuju na postojanje razlika u doživljaju prihvatanja od majke u odnosu na pol ispitanika, te da studentkinje ocenjuju da su bile prihvaćenije od majke u odnosu na kolege muškog pola. S druge strane, studenti

ocenjuju da su bili prihvaćeniji od oca, a u odnosu na procene koje daju studentkinje. Obe navedene razlike su statistički značajne ($p < 0.01$).

Tabela 11. t-test – razlike u izraženosti potrebe za psihološkim savetovanjem i konkretne namere da se student obrati stručnjaku u odnosu na pol ispitanika

	Pol	AS	SD	t	p
Da li ste i sami do sada osetili potrebu da o svojim problemima porazgovarate sa psihologom ili psihijatrom?	Muški	1.79	.970	-6.200	.000
	Ženski	2.38	.976		
Da li biste se za pomoć obratili stručnjaku u psihološkom savetovalištu?	Muški	2.78	1.402	1.007	.314
	Ženski	2.65	1.253		

Nalazi istraživanja koji se odnose na razlike u izraženosti potrebe za psihološkim savetovanjem i razgovorom sa psihologom ili psihijatrom ukazuju da postoje razlike u odnosu na pol, te da studentkinje u većoj meri imaju potrebu za psihološkim savetovanjem u odnosu na studente. Nađena razlika je statistički značajna ($p < 0.01$).

Provereno je i da li postoje razlike u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja u odnosu na profesionalne orijentacije studenata, odnosno, u odnosu na pripadnost fakultetima.

Tabela 12. Analiza varijanse – razlike u dimenzijama kvaliteta porodičnih odnosa, dimenzijama partnerskog afektivnog vezivanja, potrebi za psihološkim savetovanjem i konkretnoj nameri da se student obrati stručnjaku između ispitanika različitih fakulteta

	F	p
Zadovoljstvo porodicom	1.637	.149
Prihvatanje – majka	3.012	.011
Odbacivanje – majka	.781	.564
Prihvatanje – otac	3.349	.006
Odbacivanje – otac	2.812	.016
Izbegavanje u partnerskim afektivnim vezama	1.629	.151
Anksioznost u partnerskim afektivnim vezama	.484	.788
Da li ste i sami do sada osetili potrebu da o svojim problemima porazgovarate sa psihologom ili psihijatrom?	9.221	.000
Da li biste se za pomoć obratili stručnjaku u psihološkom savetovalištu?	.832	.528

Nalazi istraživanja ukazuju da postoje statistički značajne razlike ($p < 0.05$) u odnosu na doživljaj prihvatanja od majke, prihvatanja od oca i u odnosu na odbacivanje od oca (tabela 12).

Kada je u pitanju prihvatanje od majke nešto više skorove u odnosu na kolege sa drugih fakulteta ostvaruju studenti Medicinskog, Prirodno-matematičkog i Eko-

nomskog fakulteta. Slična je situacija i kada je u pitanju doživljaj prihvatanja od oca gde opet najviše skorove imaju studenti Medicinskog i Prirodno-matematičkog fakulteta, ali i Mašinskog fakulteta. Kongruentni ovim rezultatima su oni dobijeni u pogledu doživljaja odbacivanja od oca jer upravo studenti preostalih fakulteta (Filozofski, Elektronski i Ekonomski) imaju nešto više skorove na ovoj skali u odnosu na kolege sa drugih fakulteta (tabela 13).

Razlike u izraženosti anksioznosti i izbegavanja u partnerskim afektivnim vezama studenata u odnosu na pripadnost fakultetu nisu statistički značajne.

Tabela 13. Prosečne vrednosti dimenzija kvaliteta porodičnih odnosa kod ispitanika različitih fakulteta

Fakultet	zadovoljstvo porodicom	prihvatanje majka	odbacivanje majka	prihvatanje otac	odbacivanje otac
Ekonomski fakultet	47.1765	42.3824	19.9853	37.8824	21.5588
Elektronski fakultet	46.5070	40.0000	20.2000	37.4789	23.0141
Mašinski fakultet	47.2537	40.6269	19.3881	38.7910	19.3731
Medicinski fakultet	48.7971	44.0000	19.3235	40.1286	18.7206
Prirodno-matematički	47.8657	42.1791	18.4179	38.0896	19.9701
Filozofski fakultet	45.3750	40.9444	20.8194	34.4722	22.8056
Ukupno	47.1425	41.6707	19.7063	37.7807	20.9467

Tabela 14. Prosečne vrednosti izraženosti potrebe za psihološkim savetovanjem i konkretne namere da se student obrati stručnjaku kod ispitanika različitih fakulteta

Fakultet	Da li ste i sami do sada osetili potrebu da o svojim problemima porazgovarate sa psihologom ili psihijatrom?	Da li biste se za pomoć obratili stručnjaku u psihološkom savetovalištu?
Ekonomski fakultet	1.87	2.71
Elektronski fakultet	1.90	2.85
Mašinski fakultet	1.79	2.78
Medicinski fakultet	2.18	2.53
Prirodno-matematički	1.99	2.54
Filozofski fakultet	2.74	2.86
Ukupno	2.08	2.71

Rezultati koji su prikazani u tabeli 12 ukazuju na to da postoje statistički značajne razlike u izraženosti potrebe za psihološkim savetovanjem kod studenata različitih fakulteta ($p < 0.01$). U tabeli 14 vidimo da studenti Medicinskog i Filozofskog fakulteta imaju učestaliju potrebu za psihološkim savetovanjem negoli studenti drugih fakulteta.

Kroz istraživačke nalaze biće prikazani i rezultati koji se odnose na razlike u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja u odnosu na godine starosti ispitanika.

Tabela 15. Analiza varijanse – razlike u dimenzijama kvaliteta porodičnih odnosa, dimenzijama partnerskog afektivnog vezivanja, potrebi za psihološkim savetovanjem i konkretnoj nameri da se student obrati stručnjaku između ispitanika različitih godina starosti

	F	P
Zadovoljstvo porodicom	1.089	.338
Prihvatanje – majka	2.010	.135
Odbacivanje – majka	.327	.721
Prihvatanje – otac	1.152	.317
Odbacivanje – otac	1.242	.290
Izbegavanje u partnerskim afektivnim vezama	4.538	.011
Anksioznost u partnerskim afektivnim vezama	.981	.376
Da li ste i sami do sada osetili potrebu da o svojim problemima porazgovarate sa psihologom ili psihijatrom?	6.758	.001
Da li biste se za pomoć obratili stručnjaku u psihološkom savetovaštu?	.372	.690

Razlika u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja u odnosu na godine starosti ispitanika statistički je značajna ($p < 0.05$) u pogledu izbegavanja u partnerskim afektivnim vezama i potrebi za psihološkim savetovanjem ($p < 0.01$). Evidentno je da sa iskustvom i porastom godina starosti opada izraženost izbegavanja u partnerskim afektivnim vezama kod studenata.

Tabela 16. Prosečne vrednosti dimenzija partnerskog afektivnog vezivanja i potrebe za psihološkim savetovanjem i konkretne namere da se student obrati stručnjaku kod ispitanika različitih godina starosti

Starost	dimenzija izbegavanja	dimenzija anksioznosti	Da li ste i sami do sada osetili potrebu da o svojim problemima porazgovarate sa psihologom ili psihijatrom?	Da li biste se za pomoć obratili stručnjaku u psihološkom savetovaštu?
do 20 godina	19.8326	20.1688	1.97	2.70
21–22	17.9633	19.1651	2.08	2.65
od 23 godine i više	17.6406	19.4688	2.48	2.83
Ukupno	18.9976	19.7927	2.08	2.71

Rezultati istraživanja prikazani u tabeli 16 pokazuju da sa porastom godina starosti studenata, raste i potreba da se oni obrate psihologu ili psihijatru i započnu ili savetovanje ili neki vid psihoterapije. Razlika je statistički značajna ($p < 0.01$).

Diskusija i zaključak

Nalazi sprovedenog istraživanja pokazali su da su opšte zadovoljstvo primarnom porodicom, doživljaj prihvatanja od majke i od oca u negativnoj korelaciji sa potrebom studenata za psihološkim savetovanjem i potrebom za razgovorom sa psihologom, te da na neki način kvalitetne interakcije koje nosimo iz primarne porodice mogu biti neka vrsta zaštitnog, higijenskog faktora za pojavu problema kada se nađemo u napornim i stresnim periodima našeg života kakav je upravo period studiranja. Moguće je i da studenti, koji doživljavaju odnose sa majkom ili ocem prihvatajućim, kada se pojavi problem prvu soluciju za traženje saveta upravo vide u roditeljskoj figuri, pa nju prvu konsultuju, te i ne dođu do psihološkog savetovališta.

S druge strane, doživljaj odbacivanja od bilo kojeg od roditelja (ili od oba) pozitivno korelira sa pojavom potrebe studenata za psihološkim savetovanjem i potrebom za razgovorom sa psihologom. Ovakvi nalazi nedvosmisleno su u skladu sa subteorijom ličnosti u okviru PART teorije, gde se pretpostavlja da će odrasla osoba pamtili prihvatanje-odbacivanje od roditelja doživljeno tokom detinjstva, te da će na sebi svojstven način ono biti povezano sa kasnijim psihološkim prilagođavanjem, ili pak maladaptacijom te osobe. Zapravo, prema subteoriji ličnosti u okviru PART teorije (Rohner, 2004), osećanje emocionalne sigurnosti i emotivnog blagostanja je zavisno od doživljenog kvaliteta odnosa koji su imali sa svojim roditeljima. Ne samo da odbacivanje od roditelja u periodu detinjstva može imati drastične efekte kao što su porast hostilnosti, izražena emocionalna nestabilnost, sniženo samopoštovanje i druge negativne emocije, već i odbacivanje od figure za koju smo afektivno vezani u bilo kojem periodu života može imati slične efekte. U tom kontekstu nikako nisu iznenađujući rezultati koji potvrđuju postojanje pozitivne korelacije između izraženosti dimenzija izbegavanja i anksioznosti u partnerskim afektivnim vezama studenata i potrebe studenata za psihološkim savetovanjem i za razgovorom sa psihologom.

Uz prethodno navedene nalaze ne smemo izostaviti one koji ističu negativnu korelaciju opšteg zadovoljstva porodicom, prihvatanja od majke i anksioznosti u partnerskoj vezi, s jedne, i postojanja konkretne spremnosti da se osoba obrati stručnjaku za psihološko savetovanje, s druge strane. Pretpostavka je da izostanak doživljaja prihvaćenosti od majke, nezadovoljstvo primarnom porodicom i distanciranost od afektivnog partnera bude potrebu osobe da se o svojim problemima konsultuje i savetuje sa stručnjacima u okviru psiholoških savetovališta, imajući u vidu da ne uspeva da nađe u svojoj blizini značajnu, pouzdanu i afektivno receptivnu figuru sa kojom bi o problemu diskutovala, ali upravo prisustvo ovih varijabli otežava spremnost da se osoba „otrgne“ i da realno zatraži psihološko savetovanje i obrati se stručnjacima iz ove oblasti. Čak i kada je u pitanju dimenzija izbegavanja u emocionalnim ve-

zama, ponovo regristrujemo situaciju da izraženije izbegavanje vodi jačanju potrebe za psihološkim savetovanjem, ali ta korelacija jenjava kada je potrebno realizovati razgovor sa psihologom i stvarno se obratiti stručnjaku za psihološko savetovanje. Potreba za savetovanjem postoji, ali se ovakve osobe ne usuđuju da svoju problematiku iskažu drugoj osobi, u ovom slučaju psihologu ili psihoterapeutu. Studenti sa visoko izraženim izbegavanjem odbacuju mogućnost bilo kakve bliskosti sa drugim osobama i ne pridaju dovoljan značaj drugima da bi im se obratili za pomoć.

Ako se ima u vidu da je osnovni postulat PART teorije da psihološko prilagođavanje i funkcionisanje dece, kasnije mladih, jeste direktna posledica doživljenih iskustava roditeljskog prihvatanja-odbacivanja (Khaleque & Rohner, 2002), i ne samo da odbacivanje od strane roditelja u periodu detinjstva može imati drastične efekte na emotivno i kognitivno funkcionisanje studenata, već i odbacivanje od figure za koju smo afektivno vezani u bilo kojem periodu života (emotivni partner/partnerka) može imati slične negativne efekte po mentalno zdravlje (Rohner, 2004), potpuno je očekivano što je nađeno da je regresioni model koji na osnovu roditeljskog prihvatanja/odbacivanja i dimenzija partnerske afektivne vezanosti može predvideti značajan procenat varijabilnosti potrebe studenata za savetovanjem i razgovorom sa psihologom statistički značajan.

Naravno, ne treba ispustiti iz vida da ostaje veliki deo neobjašnjene varijabilnosti kriterijumske varijable, što otvara mogućnost za dalja istraživanja u ovoj oblasti uz uključivanje drugih i sličnih prediktorskih varijabli.

Dobijeni nalazi vezani za razlike u izraženosti osnovnih varijabli istraživanja u odnosu na pol ispitanika, pokazuju da studentkinje u većoj meri imaju potrebu za psihološkim savetovanjem u odnosu na studente. Ovakve nalaze podupire činjenica dobijena u ranijim istraživanjima drugih autora koja su pokazala da se devojke u većoj meri obraćaju za savetodavnu pomoć od mladića (Benton et al., 2003; Dogan, 2012).

Takođe, rezultati navedenih autora (Benton et al., 2003; Dogan, 2012) ističu da su češći korisnici savetodavne i terapijske prakse upravo brućaši i studenti završnih godina, što je potvrđeno kroz rezultate našeg istraživanja, gde upravo najstariji ispitanici pokazuju najizraženiju potrebu za savetovanjem i razgovorom sa psihologom ili psihijatrom.

Rezultati istraživanja vezani za razlike u doživljaju prihvatanja ili odbacivanja i od majke i oca ukazuju da studenti pojedinih fakulteta (Medicinski, Prirodno-matematički) doživljavaju odnose sa majkom i ocem više prihvatajućim negoli što je to slučaj sa studentima drugih fakulteta. Ovakvi nalazi imaju osnova ako se ima u vidu da, prema teoriji profesionalnog opredeljenja Ane Ro (Roe, 1956), rano iskustvo, oblici ponašanja koje su roditelji praktikovali prema deci i porodična klima u kojoj se dete razvijalo deluju i formiraju stavove, potrebe i interese koji kasnije utiču na profesionalno opredeljenje i izbor zanimanja.

Sve je više autora i radova koji ukazuju da teorije afektivne vezanosti mogu biti solidna osnova za razumevanje nastanka i razvoja maladaptivnih ponašanja koji mogu predstavljati osnov za dinamiku koja vodi osobu u emocionalne teškoće i probleme (Wei, 2008). Značajan broj kliničkih psihologa naglašava da iskustva sa značajnim

figurama u našem životu mogu oblikovati obrasce koping strategija i mogu biti ili neka vrsta odbrane ili pak, da doprinesu razvoju distresa u različitim periodima života (Lopez, Mauricio, Gormley, Simko & Berger, 2001; Wei, Heppner & Mallinckrodt, 2003). Istraživači kakvi su Keni i Donaldson (Kenny & Donaldson, 1991) navode da dimenzije nesigurne afektivne vezanosti studenata jesu povezane sa teškoćama u socijalnom funkcionisanju i predstavljaju neki vrstu prekursora za nastanak psiholoških simptoma. Implikacije našeg i navedenih sličnih istraživanja tiču se značaja prikazanih nalaza za unapređenje kliničke prakse, s obzirom na to da naglašavaju potencijalni značaj sigurne ili nesigurne afektivne vezanosti (porodične, partnerske) za pojavu i razvoj potrebe za psihološkim savetovanjem i potencijalnom psihoterapijskom podrškom.

Literatura

- Adewuya, A., Ola, B., Olutayo, O., Mapayi, B., Oginni, O. (2006). Depression amongst Nigerian university students. Prevalence and sociodemographic correlates. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 41: 674–678.
- Ainsworth, M., Blehar, M. C., Waters, E., Wall, S. (1978). *Patterns of attachment A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.
- Al-Qaisy, L. (2011). The relation of depression and anxiety in academic achievement among group of university students. *International Journal of Psychology and Counseling*, 3 (5), 96–100.
- Bartholomew, K., Horowitz, M. L. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 226–244.
- Benton S. A, Robertson, J., M. Tseng W-C, Newton, F. B., Benton, S. L. (2003). Changes in Counseling Center Client Problems Across 13 Years. *Professional Psychology: Research and Practice*, 34 (1), 66–72.
- Bowlby, J. (1978). The making and breaking of affectional bonds, Etiology and psychopathology in the light of attachment theory. *British Journal of Psychiatry*, 130: 201–210.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base*. New York: Basic book.
- Dimitrijević, B., Randelović, D. (2012). Aggressiveness and Susceptibility to Stress in Serbian Students from University of Nis and University of Pristina-Kosovska Mitrovica. *Svit socijalnih komunikacija*, volume 7, pp. 97–104.
- Dogan, T. (2012). A Long-Term Study of the Counseling Needs of Turkish University Students, *Journal of Counseling & Development*, Vol. 90, Issue 1, pp. 91–96.
- Ekerman, N.V. (1966). *Treating The Troubled Family*. New York: Basic Books.
- Fairbrother, K., Warn, J. (2003). Workplace Dimensions, Stress and Job Satisfaction, *Journal of Managerial Psychology*, 18(1): 8–21.
- Fraley, R. C., Spieker, S. J. (2003). Are infant attachment patterns continuously or categorically distributed? A taxometric analysis of strange situation behavior. *Developmental Psychology*, 39, 387–404.

- Furr, S. R., Westefeld, J. S., McConnell, G. N., Jenkins, J. M. (2001). Suicide and depression among college students: A decade later. *Professional Psychology: Research and Practice*, 32, 97–100.
- Hazan, C., Shaver, P. (1987). Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol. 52, No.3, 511–524.
- Hodges, S. (2001). University Counseling Centers at the Twenty-First Century: Looking Forward, Looking Back. *Journal of College Counseling*, 4, 161–173.
- Gajić-Draganić, S., Stamenković-Rudić, B. (2004). Tranzicija – izazov braku. U: Veselinović J. (ed). *Izazovi porodica, izazovi porodičnih terapeuta u vremenu tranzicije*. Beograd: Centar za porodicu.
- Gaćić, B., Trbić, V., Marković, M. (2004). Funkcionisanje porodice u društvenom kontekstu hronične krize u Jugoslaviji. U: Veselinović J (ed). *Izazovi porodica, izazovi porodičnih terapeuta u vremenu tranzicije*. Beograd: Centar za porodicu.
- Janjić, D., Todorović, J. (2013). Kvalitet porodičnih interakcija kod studenata Univerziteta u Nišu, U: S. Vidanović, N. Miličević, J. Opsenica Kostić (ur.) *Tematski zbornih radova Razvoj i mentalno zdravlje*, Niš, Filozofski fakultet, ISBN 978-86-7379-317-7, str. 23–49.
- Kamenov, Ž., Jelić, M. (2003). Validacija instrumenta za mjerenje privrženosti u različitim vrstama bliskih odnosa: Modifikacija Brennanova Inventara iskustava u bliskim vezama. *Suvremena psihologija*, 6, 73–91.
- Kieren, K. D. and Doherty-Poirier, M. (1993). Teaching About Family Communication and Problem Solving: Issues and Future Directions, in *Handbook of Family Life Education*, volume 2, Sage Publications London.
- Kenny, M. E., Donaldson, G. A. (1991). Contributions of parental attachment and family structure to the social and psychological functioning of first-year college students, *Journal of Counseling Psychology*, Vol. 38, No. 4, 479–486.
- Khaleque, A., Rohner, R. P. (2002). Perceived parental acceptance-rejection and psychological adjustment: A meta-analysis of cross-cultural and intracultural studies. *Journal of Marriage and Family*, 64, 54–64.
- Kitzrow, M. A. (2003). The Mental Health Needs of Today's College Students: Challenges and Recommendations. *NASPA Journal*, 41(1), 165–179.
- Lee, J. A. (1988). „Love styles“. In Barnes, M. H., Sternberg, R. J. (Eds.). *The Psychology of love* (pp. 38–67). New Haven, Conn: Yale University Press.
- Main, M., Solomon, J. (1986). Discovery of an insecure-disorganized/disonented attachment pattern. In Brazelton, T. B. & Yogman, M. W. (Eds.), *Affecvne development in infancy* (pp. 95–124). Norwood: NJ Ablex Publishing Corporation.
- Nerdrum, P., Rustøen, T., Rønnestad, M. H. (2006). Student psychological distress: A psychometric study of 1750 Norwegian, 1st-year undergraduate students. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 50(1): 95–109.
- Ovuga, E., Boardma, J., Wasserman, D. (2006). Undergraduate student mental health at Makerere University, Uganda. *World Psychiatry*, 5(1): 51–52.
- Roe, A. (1956). *The psychology of occupations*. Wiley, N.Y.
- Rohner, R. P. (2004). The „parental acceptance-rejection syndrome“: Universal correlates of perceived rejection. *American Psychologist*, 59, 830–840.

- Rohner, R. P. (1986). *The warmth dimension: Foundations of parental acceptance-rejection theory*. Beverly Hills, CA: Sage Publications, Inc. (Available from Rohner Research Publications, Storrs, CT).
- Stefanović-Stanojević, T., Mihić, I., Hanak, N. (2012). *Afektivna vezanost i porodični odnosi: razvoj i značaj*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Stefanović-Stanojević, T. (2002). Bliske partnerske veze. *Psihologija*, Vol. 35, No 1–2, 3–23.
- Stefanović - Stanojević, T.(2004). *Emocionalni razvoj ličnosti*. Niš: Prosveta.
- Stefanović-Stanojević, T. (2006). Partnerska afektivna vezanost i vaspitni stilovi. *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 4, No, 4–5, 71–88.
- Stefanović-Stanojević, T. (2008). *Rano iskustvo i ljubavne veze*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Sternberg, R. J. (1986). A triangular theory of love. *Psychological Review*, Vol. 93 (2), pp. 119–135.
- Turner, A., Berry, T. R. (2000). Counseling center contributions to student retention and graduation: A longitudinal assessment. *Journal of College Student Development*, 41(6), 627–635.
- Zotović, M., Telečki, T., Mihić, I. (2008). Relacije karakteristika porodice i prevladavanja stresa kod adolescenata. *Primenjena psihologija*, 1 (3–4),145–160.
- Vulić-Prtorić, A. (2004). Skala kvalitete obiteljskih interakcija. *Zbirka psihologijskih skala i upitnika II*, Sveučilište u Zadru, 24–33.
- Yildirim, I. (2006). Daily hassles and social support as predictors of academic achievement. *Hacettepe University Journal of Education*, 30, 258–267.
- Website of the Psychological Counseling Center for Students, URL: http://www.savetni.org/o_nama.html. visited on: 07/12/2012

Dušan Todorović, Milena Vujičić, Maja Ignjatović

DIMENSIONS OF THE AFFECTIVE ATTACHMENT IN PARTNER RELATIONSHIPS, THE QUALITY OF INTERACTIONS WITHIN THE PRIMARY FAMILY AND THE NEED FOR PSYCHOLOGICAL COUNSELLING WITH STUDENTS OF DIFFERENT FACULTIES

Summary

The research problem is the investigation of a correlation between the dimensions of affective attachment in partner relationships of students and the acceptance/rejection by parents, on the one hand, and the need for psychological counselling, on the other hand. The research regarding the possibility of using a set of predictors (anxiety/

avoidant attachments, the level of satisfaction experienced within the primary family, acceptance/rejection by parents, and the age of respondents) in order to predict a significant percentage of variability of the need for psychological counselling of students has also been conducted.

The instruments: a modified version of Brennan's Questionnaire for evaluating partners' attachment – PAB (Kamenov & Jelić, 2003), Family interaction quality scale – KOBİ (Vulić-Prtorić, 2004). In order to examine the prominence of the need for counselling and talking to a psychologist, a questionnaire has been created to suit the needs of this research, which also included the questions regarding the obtainment of socio-demographic variables. The sample included 416 students of six faculties of the University of Niš.

The results of the conducted research have shown that the general satisfaction experienced within the primary family, and the feeling of acceptance by the mother or the father are in negative correlation with the needs of students for psychological counselling; therefore, in a certain way, the high-quality interactions we experience within the primary family can be a kind of protective, hygienic factor to the occurrence of problems when we find ourselves in difficult and stressful periods of our lives, such is a period of studying.

A negative correlation between the general satisfaction experienced within the primary family, the acceptance by the mother or the father and the feeling of anxiety within a partner relationship, on the one hand, and, on the other hand, the existence of concrete willingness of a person to turn to a professional counselling psychologist has been discovered. The assumption is that lack of a feeling of acceptance by the mother, a dissatisfaction with the primary family, and detachment from affectional bonds in partner relationships is reflected in the willingness of a person to turn within professional counselling offices to professionals for advice and counselling regarding his/her problems, but it should be also taken into consideration that he/she cannot find an important, reliable and affectively receptive figure in their vicinity with whom they could discuss the problem.

The implications of our research refer to the significance of the obtained results for the advancement of the clinical practice, considering the fact that there is an emphasis on the potential significance of secure or insecure attachments (family, partner relationships) for the occurrence and the development of the need for psychological counselling and potential psychotherapeutic support.

Key words: dimensions of affective attachment in partners, psychological counseling, students

POVEZANOST VASPITNIH STILOVA RODITELJA SA OBRASCIMA AFEKTIVNE VEZANOSTI PREMA BOGU

Sažetak: Postoje četiri komponente koje određuju jedan odnos kao odnos afektivne vezanosti (AV) a koje su prisutne u ponašanju odojčeta prema roditeljima i isto tako prisutne su i u relaciji vernika prema Bogu, to su: traženje blizine, baza sigurnosti, sigurno utočište i separacioni protest. Unutrašnji radni modeli (URM) roditelja grade se na osnovu ponavljanih iskustava deteta sa roditeljima, doživljaj vaspitnog stila roditelja mogao bi biti smatran značajnim indikatorom URM roditelja, posebno budući da se najbitnijom odlikom vaspitnog stila smatra emocionalni kvalitet istog. Možemo očekivati da će oni emocionalni kvaliteti koji su ušli u sastav URM roditelja biti preneseni na Boga kao figuru AV. Pretpostavka ovog rada je, stoga, da su vaspitni stilovi roditelja statistički značajno povezani sa AV prema Bogu. Uzorak istraživanja bio je prigodan i činilo ga je 32 ispitanika ujednačenih po polu i po starosti (dve starosne grupe: adolescenata i odraslih). AV prema Bogu merena je Intervjuom za procenu AV prema Bogu (IPAV, Hadžić Krnetić, 2012), dok su vaspitni stilovi mereni EMBU upitnikom Perisa i saradnika. U našem istraživanju jasno se izdvajaju četiri kategorije AV prema Bogu. Distribucija obrazaca AV prema Bogu koju smo dobili u ovom istraživanju je sledeća: izbegavajući 46,9%, sigurni 37,5%, preokupirani 9,4% i dezorganizovani obrazac 6,3%. Distribucije muškaraca i žena se značajno razlikuju. Dobijena je statistički značajna razlika između grupe ispitanika svrstanih u obrazac dezorganizovane vezanosti sa jedne i ostale tri grupe obrazaca sa druge strane na dimenziji Otac – odbacivanje u korist grupe dezorganizovanog obrasca i razlika na dimenziji Majka – toplina u korist ostale tri grupe obrazaca. Kao bitna varijabla pokazala se i ocena kvaliteta braka roditelja ispitanika, ona statistički značajno izdvaja grupe ispitanika svrstanih u preokupirani i dezorganizovani obrazac od grupe onih klasifikovanih kao sigurni obrazac vezanosti. Na kraju treba naglasiti da zbog malog uzorka i vrlo malog broja ispitanika u kategorijama preokupirane i dezorganizovane AV istraživanje ne dozvoljava naročito generalizovanje rezultata.

Ključne reči: afektivna vezanost, Bog, vaspitni stilovi, kvalitet braka

Uvod

Afektivna vezanost (AV) odnosi se na specifičan neravnoopravan odnos koji se u najranijem detinjstvu formira između majke i deteta i traje kroz čitav život (Stefanović-Stanojević, 2011). Postoje četiri komponente koje određuju jedan odnos

¹ nikola.v.m.cirovic@gmail.com

² rangelovaleksandar@yahoo.com

kao odnos AV a koje su prisutne u ponašanju odojčeta prema roditeljima: *traženje blizine, baza sigurnosti, sigurno utočište i separacioni protest* (Bowlby, 1988; prema Stefanović-Stanojević, 2011). Ove karakteristike prisutne su i u relaciji vernika prema Bogu (Granqvist, 2002; prema Hadžić Krnetić, 2012). Kako Granqvist konstatuje u pomenutoj relaciji izrazitije su prisutne prve tri komponente dok je separacioni protest manje zastupljena karakteristika zbog verovanja u Boga kao u sveprisutno biće (Granqvist, 2002, prema Hadžić Krnetić, 2012). Ovde je zanimljivo pomenuti da je Rajt primetio znake separacione anksioznosti kod ljudi koji su napuštali svoju religiju (Wright, 1987; prema Birgegard & Granqvist, 2004).

Postoje razni načini da jedna religiozna osoba zadobije doživljaj blizine prema Bogu, to su: nošenje religioznih simbola, učestvovanje u ritualima i molitvama (Kirkpatrick, 1999, prema Birgegard & Granqvist, 2004). Pojava okretanja Bogu u situacijama distresa najbolje je svedočanstvo da figura Boga zaista predstavlja sigurno utočište. Ova istina iskazana je i u našem narodnom folkloru, pa tako narodna poslovice kaže „Bez nevolje nema bogomolje“. S obzirom na to da stresne situacije aktueliziraju sistem AV pojedinca ovo je pokazatelj da se Bog zaista može posmatrati kao figura AV (Birgegard & Granqvist, 2004; Granqvist & Hagekull, 2003). Istraživanja su potvrdila da religioznost pomaže prilikom suočavanja sa stresom (Pargament, 1997; prema Dušanić, 2012).

Primena AV na religiozna verovanja pojedinca jednostavnija je u odnosu na primenu na odrasle ljubavne relacije. Kada su ljubavne relacije u pitanju AV komplikovana je ulogom seksualnosti kao i recipročnošću u međusobnom odnosu što nije slučaj sa odnosom pojedinca prema Bogu (Kirkpatrick 1999; prema Hadžić Krnetić, 2010). Treba dodati da je empirijskim istraživanjima i dobijena konzistentnija povezanost AV prema roditeljima i religioznosti pojedinca nego partnerske AV i religioznosti (Birgegard & Granqvist, 2004).

Postoje dva procesa kojima se objašnjava odnos AV prema roditeljima i usvajanje religioznih vrednosti. *Korespondentni model* po Granqvistu (Granqvist 2002; prema Granqvist & Kirkpatrick, 2004) podrazumeva da individue koje su ostvarile sigurnu vezanost sa svojim roditeljima (1) imaju osnovu za građenje sigurnog odnosa sa Bogom – korespondencija unutrašnjih radnih modela (u daljem tekstu: URM) roditelja i Boga i (2) uspešnije kroz socijalizaciju usvajaju religiozne ili nereligiozne standarde figura vezanosti (socijalizacijska korespondencija). Ovo je primarni mehanizam kojim religioznost usvajaju sigurno vezane individue. Ponavljana iskustva sa responzivnim roditeljima stvaraju pozitivan unutrašnji radni model sebe (URM) i radni model Boga kao dostupnog i prihvatajućeg (Birgegard & Granqvist, 2004; Granqvist & Hagekull, 2003). Drugi model je *model zasnovan na kompenzaciji* koji podrazumeva da je religioznost nesigurno vezanih pojedinaca jedan od načina da se uspostavi afektivna regulacija i zadrži doživljaj sigurnosti (Birgegard & Granqvist, 2004; Granqvist & Hagekull, 2003). Ovakva religioznost podrazumeva prenošenje URM formiranih kroz interakciju sa roditeljima na Boga ali kroz vreme nudi mogućnost sigurne relacije sa Bogom (longitudinalna kompenzacija) koji ne pati od nedostataka karakterističnih za roditelje (Hadžić Krnetić, 2012).

Veliki problem u istraživanju religioznosti u kontekstu AV prema roditeljima

bio je i nedostatak instrumenta koji bi merio AV prema Bogu, a ne prosto religioznost. Aleksandra Hadžić Krnetić je u tu svrhu konstruisala Intervju za procenu AV prema Bogu (IPAV) a kao model je koristila Adult Attachment Interview (AAI; George, Kaplan & Main, 1985; prema Stefanović-Stanojević, 2011) sa četvorokategorijalnim modelom klasifikacije obrazaca.

Opis obrazaca afektivne vezanosti prema Bogu

Kategoriju odbacujuće vezanosti za Boga karakteriše narativ u kojem postoji odsustvo emocionalnog unošenja, distanca, poštovanje i idealizacija, izostanak specifičnih sećanja, a sam narativ je kratak i štur. Koriste se opšte teološke formulacije, insistiranje na stereotipnim određenjima (Hadžić Krnetić, 2010; 2012). Primer odgovora: „Kako ga poštuješ, ceniš, toliko će dobro da ti se vrati. (Šta ako ga ne poštujemo?) To će kad-tad da se vrati u životu... Retko kada sam videla da kažnjava direktno tu osobu koja greši, nego uvek njegove najbliže, jer tad će najviše da ga povredi i zaboli“ (ispitanica, 18 godina). Iskustvo autora je da su ispitanici svrstani u ovu kategoriju skloni kritičnom stavu prema drugim ljudima jer smatraju da mnogi ne ispunjavaju uslove za koje oni smatraju da važe kada je Božija ljubav u pitanju. Pri tom sami sebe smatraju vrednim jer se vode „tim pravilima“ i ne čine ništa što smatraju grehom.

Kategoriju sigurne vezanosti za Boga karakteriše obilje ličnih osvrta i primera, emocionalna uključenost u odnos, Bog se doživljava kao dostupan, milosrdan i naklonjen. Narativ je jasan, koherentan i dosledan (Hadžić Krnetić, 2010; 2012). Primer odgovora: „Čovek koji voli, koji brine o nama... Realan je i prašta nam, ukazuje nam na greške.“ (ispitanica, 27 godina).

Kategoriju preokupirane vezanosti za Boga karakteriše okupiranost emocijama (ljutnjom, krivicom, strahom) i viđenje Boga hirovitim i kontradiktornim. Da bi se njegova milost zadobila upražnjavaju se različiti rituali, a ukoliko se neki od njih preskoči, oseća se krivica i strah. Narativ se odlikuje niskim kvalitetom (Hadžić Krnetić, 2010; 2012). Primer odgovora: „Mislim da nije jednak prema svima, da nema jednake aršine za sve... Strah od neke sile, da se nešto ne desi porodici. Čuješ drugim porodicama se dešava svašta, deci... Dosta sam se ljutio na tuđ račun... On je vrhovni sudija (psovka). Ali mislim da nije baš toliko pravedan.“ (ispitanik, 33 godine).

Kategoriju dezorganizovane vezanosti za Boga karakteriše postojanje konfuzne i podeljene slike Boga, ponekad je veliki i moćan a ponekad i nema toliko moći koliko mu se pripisuje. Narativ je najnižeg kvaliteta, odlikuje ga često skretanje sa teme (Hadžić Krnetić, 2010; 2012). Primer odgovora: „Odnos poštovanja. E sada da li je to poštovanje ili strahopoštovanje?... Isto tako doživljam sigurnosti. Možeš da se osloniš na njega, i sada da li je to baš istina ili nije. Čovek ipak treba da veruje u nešto. Koji je cilj verovanja zapravo?“ (ispitanica, 18 godina).

Metod

Problem ovog istraživanja je utvrđivanje postojanja povezanosti AV prema Bogu i vaspitnih stilova roditelja.

Varijable. Vaspitne stilove definišemo kao težnju ka relativno nepromenljivom načinu ponašanja roditelja prema detetu, pri čemu se najbitnijom odlikom smatra emocionalni kvalitet (Ziemska; 1973, prema Stefanović-Stanojević, 2000). Bitno je još istaći da s obzirom na to da se URM roditelja grade na osnovu ponavljanih iskustava deteta sa roditeljima, doživljaj vaspitnog stila roditelja mogao bi biti smatran značajnim indikatorom URM roditelja (Stefanović-Stanojević, 2000). Budući da je „naša ideja o Božijoj prirodi jednostavna ekstrapolacija prirode naših roditelja – jednostavno mešanje karaktera³ naših očeva i majki,...“, kako to ističe Skot Pek (Pek, 2007), možemo očekivati da će oni emocionalni kvaliteti koji su ušli u sastav URM roditelja biti preneseni na Boga kao figuru AV. Ovakva pretpostavka u duhu je psihoanalitičkih učenja o transferu. Naše je skromno mišljenje, uzevši u obzir to da je interakcija sa Bogom jednosmerna, Bog na neki način može predstavljati „prazan ekran“ za razne transferne reakcije pojedinca. Pojedinaac može uzroke mnogih događaja (bilo srećnih, bilo nesrećnih) u svom životu atribuirati Bogu a naše je mišljenje da će atribucija ove uzročnosti biti u skladu sa prirodom koja se Bogu pripisuje.

Varijabla AV prema Bogu opisana je u uvodu, ovde samo treba dodati da je u ovom istraživanju ona koncipirana kao kategorijalna a da su ispitanici klasifikovani u obrasce prema intervjuu o kome će biti reči u delu o instrumentima.

Kao posebnu varijablu uzeli smo ocenu **kvaliteta braka** roditelja na četvorostepenoj skali gde je: 1) razvedeni su, 2) loš brak, 3) relativno dobar brak i 4) skladan brak. Razlog ovome je pokušaj ispitivanja uticaja međusobne interakcije roditelja na AV pojedinca prema Bogu (pošto je vaspitnim stilom operacionalizovan samo međusobni odnos pojedinca i njegovih roditelja odvojeno).

U razmatranje su takođe uzete varijable **pol** i **starost** ispitanika.

Hipoteze. U skladu sa osnovnom hipotezom istraživanja očekujemo razlike između obrazaca AV prema Bogu na dimenzijama (doživljenih) vaspitnih stilova roditelja i, takođe, prema percipiranom kvalitetu braka roditelja.

H1. Očekujemo da će se sigurni obrazac AV prema Bogu razlikovati od ostalih obrazaca na dimenziji topline kao vaspitnog stila oba roditelja i da će razlika biti u korist ovog obrasca.

H2. Očekujemo da će se izbegavajući obrazac AV prema Bogu razlikovati od ostalih obrazaca na dimenziji odbacivanja kao vaspitnog stila oba roditelja i da će razlika biti u korist ovog obrasca.

H3. Očekujemo da će se preokupirani obrazac AV prema Bogu razlikovati od ostalih obrazaca na dimenziji prezaštićivanja kao vaspitnog stila oba roditelja i da će razlika biti u korist ovog obrasca.

³ Sa ovime je korespondentan i zaključak Kirkpatricka da pošto neka istraživanja sugerišu da je predstava Boga bliža predstavi majke a druga da je bliža predstavi oca, najrazumnije bi bilo zaključiti da predstava Boga kombinuje elemente majke i oca i da predstavlja uzdignutu figuru AV (Kirkpatrick, 1999, prema Hadžić Krnetić, 2012) .

H4. Očekujemo da će se dezorganizovani obrazac AV prema Bogu razlikovati od ostalih obrazaca na dimenziji nedoslednosti kao vaspitnog stila oba roditelja i da će razlika biti u korist ovog obrasca.

H5. Očekujemo da će se sigurni obrazac AV prema Bogu razlikovati od ostalih obrazaca prema percipiranom kvalitetu braka roditelja i da će razlika biti u korist ovog obrasca.

Uzorak istraživanja bio je prigodan i činilo ga je 32 ispitanika ujednačenih po polu i po starosti (dve starosne grupe: 16 adolescenata i 16 odraslih). Prosek starosti adolescenata bio je 17,59 godina (SD=1,00; 16 do 20), a odraslih 42,73 godine (SD=10,95). Prosek starosti celog uzorka bio je 29,37 godina (SD=14,74; 27 do 64). Polovinu uzorka čine srednjoškolci (gimnazija i srednje stručne škole) koji su pristali na saradnju bez obzira na to da li pohađaju časove veronauke ili ne. Drugu polovinu uzorka čine članice jednog crkvenog hora i radnici jednog građevinskog preduzeća.

Instrumenti. Instrument kojim smo merili **AV prema Bogu** bio je već spomenuti Intervju za procenu AV prema Bogu (IPAV) pri čijoj konstrukciji je kao model korišćen takođe pomenuti AAI (Hadžić Krnetić, 2012). Verbalni sadržaji dobijeni u razgovoru sa ispitanicima klasifikovani su u skladu sa *dva sistema procene*. Prvim sistemom procene analizira se sadržaj narativa i on obuhvata sledeće aspekte: 1) Svojstva koja se pripisuju Bogu, 2) Prisustvo lično obojenih doživljaja, 3) Postojanje emocionalne uključenosti, 4) Idealizacija Boga, 5) Okupiranost ljutnjom prema Bogu, 6) Postojanje kontinuiteta u odnosu prema Bogu i 7) Važnost relacije sa Bogom za osobu. Drugim sistemom procene analizira se kvalitet narativa, odnosno verbalizacije ispitanika i on obuhvata dimenzije: 1) Koherentnost iskaza, 2) Jasnoća, 3) Povezanost, 4) Doslednost i 5) Relevantnost. Prisustvo svih 12 aspekata procene ocenjuje se na trostepenoj skali: 1) vrlo prisutan u odgovoru, 2) prisutan ali ne izražen i 3) nije prisutan u odgovoru. Na osnovu opisanog načina procene ispitanici se svrstavaju u 4 obrasca afektivne vezanosti prema Bogu (Hadžić Krnetić, 2010; 2012).

Procenjivači su bili autori ovog rada. Svaki autor obavio je razgovor sa po 16 ispitanika. Procenjivači su najpre odvojeno procenjivali sadržaje intervju a potom je to učinjeno u saradnji pri čemu je postignuta saglasnost oba autora u pogledu kategorizacije sadržaja svih sprovedenih intervju a. Saglasnost koju smo postigli ide u prilog pouzdanosti instrumenta na našem uzorku.

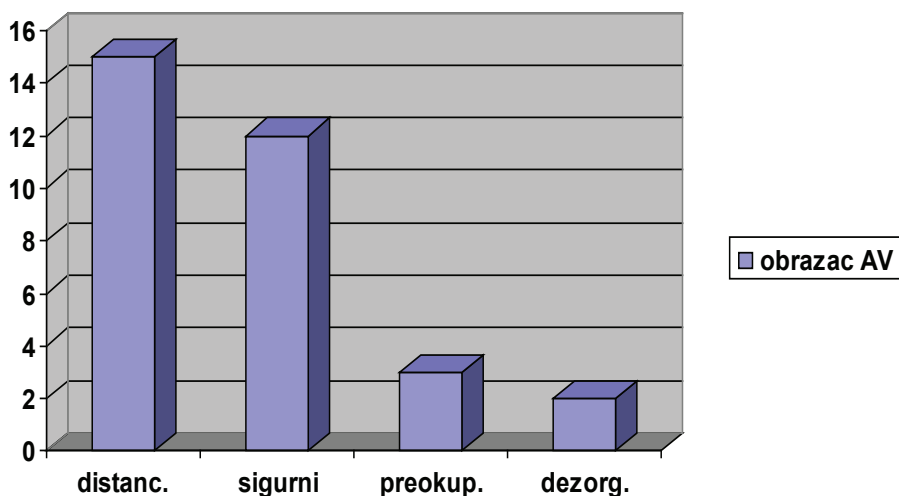
Instrument koji smo koristili za procenu doživljenih **vaspitnih stilova** roditelja ispitanika bio je EMBU (Perris et al., 1980; domaća adaptacija instrumenta: Šaula Biljana, 1989; prema Stefanović-Stanojević, 2000). Upitnik sadrži sledeće skale: 1) Odbacivanje, 2) Emocionalno prihvatanje, 3) Prezaštićivanje, 4) Favorizovanost i 5) Nedoslednost.

Upitnik sadrži 73 tvrdnje (svaka forma zasebno) koje se ocenjuju na četvoro-stepenoj skali Likertovog tipa. Upitnik ima odvojene forme za oba roditelja. Skala favorizovanosti nije korišćena u ovom istraživanju. Koeficijent pouzdanosti interne konzistencije (Kronbah alfa) kreće se od 0,777 do 0,936 na našem uzorku.

Rezultati

Najpre ćemo prikazati distribuciju obrazaca AV prema Bogu u našem uzorku (grafik 1). U istraživanju smo dobili 15/32 obrazaca odbacujuće AV, 12/32 obrazaca sigurne AV, 3/32 obrasca preokupirane AV i 2/32 obrasca dezorganizovane AV prema Bogu.

Grafik 1. Distribucija obrazaca AV prema Bogu

Dobili smo statistički značajnu povezanost između varijable pol i obrazaca AV prema Bogu ($\chi^2=8,933$; $p=0,030$). U uzorku je znatno više sigurno vezanih žena (62,5% prema 12,5%) i izbegavajuće vezanih muškaraca (68,8% prema 25%).

Nije dobijena značajna razlika između varijabli starost (sa kategorijama – adolescenti i odrasli) i varijable AV prema Bogu ($\chi^2=7,600$; $p=0,055$).

Povezanost obrazaca AV prema Bogu sa vaspitnim stilovima roditelja utvrdili smo primenom postupka ANOVA. Rezultati su dati u tabeli 1.

Tabela 1. Povezanost obrazaca AV prema Bogu sa skalama EMBU-a (ANOVA)

<i>EMBU skale</i>	<i>F statistik</i>	<i>Sig.</i>
Majka-odbacivanje	2,168	0,114
Majka-prezaštićivanje	1,071	0,377
Majka-toplina	3,239	0,037
Majka-nedoslednost	0,955	0,427
Otac-odbacivanje	12,678	0,000
Otac-prezaštićivanje	0,522	0,670
Otac-toplina	1,606	0,210
Otac-nedoslednost	0,354	0,787

Na skalama vaspitnih stilova Majka-toplina i Otac-odbacivanje postoje statistički značajne razlike između grupa ispitanika različitih obrazaca AV prema Bogu.

U tabeli 2 i tabeli 3 dajemo pregled rezultata LSD (post-hoc) testa. Rezultati pokazuju da se grupa ispitanika svrstanih u dezorganizovani obrazac AV statistički značajno razlikuje od ostale tri grupe obrazaca AV i to važi za obe dimenzije. Na dimenziji Otac-odbacivanje razlike su u korist grupe dezorganizovanog obrasca AV, dok su razlike na dimenziji Majka-toplina u korist ostale tri grupe obrazaca. Ovaj nalaz se mora uzeti sa velikom rezervom s obzirom na mali broj dezorganizovano vezanih ispitanika u uzorku (N=2).

Tabela 2. Međugrupne razlike obrazaca AV prema Bogu na skali Otac-odbacivanje

<i>Obrasci AV prema Bogu</i>	<i>Obrasci AV prema Bogu</i>	<i>Razlika proseka</i>	<i>Sig.</i>
Sigurni	Izbegavajući	0,034	0,677
	Preokupirani	-0,123	0,367
	Dezorganizovani	-0,917	0,000
Izbegavajući	Sigurni	-0,034	0,677
	Preokupirani	-0,157	0,243
	Dezorganizovani	-0,951	0,000
Preokupirani	Sigurni	0,123	0,367
	Izbegavajući	0,157	0,243
	Dezorganizovani	-0,793	0,000
Dezorganizovani	Sigurni	0,917	0,000
	Izbegavajući	0,951	0,000
	Preokupirani	0,793	0,000

Tabela 3. Međugrupne razlike obrazaca AV prema Bogu na skali Majka-toplina

<i>Obrasci AV prema Bogu</i>	<i>Obrasci AV prema Bogu</i>	<i>Razlika proseka</i>	<i>Sig.</i>
Sigurni	Izbegavajući	-0,317	0,222
	Preokupirani	-0,137	0,748
	Dezorganizovani	1,196	0,024
Izbegavajući	Sigurni	0,318	0,222
	Preokupirani	0,180	0,667
	Dezorganizovani	1,514	0,005
Preokupirani	Sigurni	0,137	0,748
	Izbegavajući	-0,180	0,667
	Dezorganizovani	1,333	0,034
Dezorganizovani	Sigurni	-1,196	0,024
	Izbegavajući	-1,514	0,005
	Preokupirani	-1,333	0,034

Kada je u pitanju kontrolna varijabla doživljaj kvaliteta braka roditelja postoje statistički značajne razlike između grupe ispitanika klasifikovanih kao sigurni obrazac sa jedne strane i grupa preokupiranog i dezorganizovanog sa druge strane. Obe razlike su u korist grupe sigurnog obrasca (tabela 4). Ovde opet treba napomenuti mali broj slučajeva u kategorijama preokupirane (N=3) i dezorganizovane (N=2) AV prema Bogu.

Tabela 4. Međugrupne razlike obrazaca AV prema Bogu na varijabli kvalitet braka

<i>Obrasci AV prema Bogu</i>	<i>Obrasci AV prema Bogu</i>	<i>Razlika proseka</i>	<i>Sig.</i>
Sigurni	Izbegavajući	0,350	0,315
	Preokupirani	1,417	0,019
	Dezorganizovani	1,417	0,045
Izbegavajući	Sigurni	-0,350	0,315
	Preokupirani	1,067	0,067
	Dezorganizovani	1,067	0,120
Preokupirani	Sigurni	-1,417	0,019
	Izbegavajući	-1,067	0,067
	Dezorganizovani	0,000	1,000
Dezorganizovani	Sigurni	-1,417	0,045
	Izbegavajući	-1,067	0,120
	Preokupirani	0,000	1,000

Diskusija

Najpre, treba pomenuti da se u našem istraživanju jasno izdvajaju četiri kategorije AV koje odgovaraju opisima istih datih u radu Hadžić Krnetić (Hadžić Krnetić, 2012).

Distribucija obrazaca AV prema Bogu koju smo dobili u ovom istraživanju (izbegavajući 46,9%, sigurni 37,5%, preokupirani 9,4% i dezorganizovani 6,3%) ne poklapa se sa distribucijom koju je autorka instrumenta IPAV dobila na originalnom uzorku pri konstrukciji ovog instrumenta (izbegavajući 35%, sigurni 40%, preokupirani 19% i dezorganizovani 6%) (Hadžić Krnetić, 2010; 2012). Odnos broja sigurnih i odbacujuće vezanih je obrnut u ova dva istraživanja. Ipak, naša distribucija više odgovara onoj koju je ista autorka dobila na poduzorku adolescenata. U našem uzorku dve uzrasne grupe obuhvaćene istraživanjem (adolescenti i odrasli) ne razlikuju se statistički značajno ($\chi^2=7,600$; $p=0,055$). Naglašavamo još i to da su dobijene različite distribucije obrazaca AV prema Bogu s obzirom na pol ispitanika ($\chi^2=8,933$; $p=0,030$). U uzorku je znatno više sigurno vezanih žena (62,5% prema 12,5%), i izbegavajuće vezanih muškaraca (68,8% prema 25%). Ovo bismo objasnili istraživanjima koja su pokazala da žene imaju veći osećaj bliskosti sa Bogom (Feltey & Paloma, 1991; prema Dušanić, 2007).

Dalje, rezultati našeg istraživanja nisu potvrdili da postoji generalna povezanost obrazaca AV prema Bogu i vaspitnih stilova roditelja. Ipak postoji statistički značajna razlika između grupe ispitanika svrstanih u kategoriju dezorganizovane vezanosti sa jedne strane i ostale tri grupe obrazaca sa druge na dimenziji Otac-odbacivanje u korist grupe dezorganizovanog obrasca i razlika na dimenziji Majka-toplina u korist grupa tri ostala obrasca. Ovaj nalaz, iako logičan, moramo uzeti sa rezervom zbog veoma malog broja ispitanika koje smo svrstali u ovaj obrazac (N=2). Ipak,

konstatovaćemo da je opšta hipoteza o povezanosti samo delimično potvrđena ali ne na način na koji smo očekivali i isto eksplicirali specifičnim hipotezama H1, H2, H3 i H4.

Dobili smo i povezanost varijable ocene kvaliteta braka roditelja ispitanika i obrazaca AV prema Bogu. Pokazalo se da na ovoj varijabli postoje statistički značajne razlike između grupa ispitanika sigurnog i preokupiranog obrasca, kao i između grupa sigurnog i dezorganizovanog. Obe razlike su u korist sigurnog obrasca. Ovde opet treba napomenuti mali broj slučajeva u kategorijama preokupirane (N=3) i dezorganizovane (N=2) AV prema Bogu. Dakle, specifična hipoteza H5 delimično je potvrđena. Ispitanici klasifikovani u distancirani obrazac AV prema Bogu nisu pokazali različito ocenjivanje kvaliteta roditeljskog braka od onih klasifikovanih kao sigurno vezani što je u skladu sa sklonošću ovog obrasca ka idealizaciji sopstvenih roditelja (Stefanović-Stanojević, 2011) što bi dalje vodilo idealizaciji roditeljskog braka. Ovde ćemo još konstatovati da smo samu skalu procene doživljaja kvaliteta roditeljskog braka donekle loše formulisali, te ne možemo sasvim opravdati da razvedenost roditelja izražava niži kvalitet braka na skali od iskaza „loš brak“. No, ostaje ovaj interesantan nalaz.

Jasno izdvajanje grupe dezorganizovanog obrasca vezanosti u pogledu navedenih korelacija moglo bi se, po mišljenju autora ovog rada, objasniti maladaptivnošću ovog obrasca vezanosti. Takođe, pomenuto može ukazivati na dobro izvršenu distinkciju dezorganizovanog i preokupiranog obrasca vezanosti i ostalih obrazaca u uzorku od procenjivača (autora rada).

Na kraju treba pomenuti i da veličina uzorka koji smo koristili ne dozvoljava naročito generalizovanje rezultata istraživanja. Zaključke treba oprezno izvoditi i dalje proveravati u budućim istraživanjima.

Literatura

- Birgegard, A., Granqvist, P. (2004). The Correspondence between Attachment to Parents and God: Three Experiments Using Subliminal Separation Cues, *Personality and Social Psychology Bulletin*, Vol. 30, No. 9, 1122–1135.
- Dušanić, S. (2012). Religioznost i određeni korelati mentalnog zdravlja mladih, *Godišnjak za psihologiju*, Vol. 9, No. 11, Filozofski fakultet, Niš, 57–67.
- Dušanić, S. (2012). *Psihološka istraživanja religioznosti*. Filozofski fakultet, Banja Luka.
- Granqvist, P., Hoguekull, B. (2003). Longitudinal Predictions of Religious Change in Adolescence: Contributions from the Interaction of Attachment and Relationship Status, *Journal of Social and Personal Relationships*, Vol.20, No. 6, 793–817.
- Granqvist, P., Kirkpatrick, L. (2004). Religious Conversions and Perceived Childhood attachment: A Meta-Analysis, *The International Journal For The Psychology of Religion*, 14 (4), 223–250.
- Pek, S. (2007). *Put kojim se ređe ide*. Beograd: Alnari, 186–187.
- Stefanović-Stanojević, T. (2011). *Afektivna vezanost, razvoj, modaliteti i procena*. Filozofski fakultet, Niš.

- Stefanović-Stanojević, T. (2000). *Afektivno vezivanje – transgeneracijski pristup*. Magistrski rad, Filozofski fakultet, Beograd.
- Hadži Krnetić, A. (2012). Bog kao figura afektivne vezanosti – konstruisanje instrumenta. *Psihički razvoj mentalno zdravlje i rad- zbornik radova*. Filozofski fakultet, Niš. 160–174.
- Hadži Krnetić, A. (2010). *Afektivna vezanost i religioznost kod adolescenata i odraslih osoba*. Doktorska teza. Filozofski fakultet, Banja Luka.

Nikola Ćirović, Aleksandar Rangelov

THE LINK BETWEEN PARENTING STYLES AND ATTACHMENT TO GOD

Summary

There are four components defining a relationship as an attachment relationship, that are present in the relationship of an infant with parents as well as in believers relationship to God. These are: proximity maintenance, secure base, safe haven and separation distress. The Internal Working Models (IWM) of the parents are built on the ground of repeated experiences with parent. The experience of parenting style could be viewed as a significant indicator of the parents' IWM within a child, especially bearing in mind that the most important feature of parenting style is considered to be the emotional quality. We expect that those emotional qualities, that have become the part of the parents' IWM, be transferred to God as a figure of attachment. Therefore, the aim of this study is to examine the connection between the parenting styles and the attachment to God. The sample collected was accidental and it consisted of 32 subjects grouped according to their sex and age (two age groups: 16 adolescents and 16 adults). The attachment to God was measured by using the interview for the assessment of the attachment to God (IPAV, Hadži Krnetić, 2012), while parenting styles were measured by using EMBU questionnaire by Perris et al. In this study, four categories of attachment to God have been clearly distinguished. The distribution of the attachment styles to God obtained in this study is the following: avoidant 46.9 %, secure 37.5 %, preoccupied 9.4% and disorganized 6.3%. The distributions of men and women attachment styles differ significantly. Furthermore, we got statistically significant difference between the group of subjects we have sorted within disorganized attachment style on the one hand and the remaining three groups of subjects (avoidant, secure and preoccupied) on the other hand on the scale of Father - rejection in favour of the group sorted within disorganized attachment style and the difference on the scale of Mother – acceptance in favour of the three remaining groups. The respondents' evaluation of the marriage quality of their parents proved to be an important variable as it statistically significantly distinguishes the group of preoccupied and disorganized attachment styles from the secure style of attachment. Finally, we should mention that due to the general size of the sample and the very small number of subjects in the categories of preoccupied and disorganized attachment styles, the results acquired and elaborated in this paper do not allow us to reach generalized conclusions and they demand further research.

Key words: attachment, God, parenting styles, marriage quality

Fiorenzo Laghi¹

UDC 316.774:316.6-053.5

Roberto Baiocco²Grazia Gurrieri³

University of Rome „La Sapienza“

Faculty of Medicine and Psychology

PARASOCIAL RELATIONSHIP WITH MEDIA FIGURES IN EARLY ADOLESCENCE

Abstract: This study examined the influence of media figures on preadolescent development. Four hundred and thirty preadolescents completed measures of parasocial relationship and various indicators of media preferences. Findings suggest that perceived similarity, peer's influence, and TV viewing hours predicts variance in parasocial relationship.

The results are discussed in light of their contribution to the knowledge on the determinants in the choice of a preferred media figure.

Keywords: parasocial relationship, media figures, early adolescence

Introduction

The term parasocial relationship was coined by Horton and Wohl (1956) to describe a unilateral relationship with media characters. The authors defined this relationship as a form of intimacy at a distance, a pseudo-friendship with a media character. The indicators used to describe these relationships, in fact, are similar to those used for social relationships with actual people. Television fans are unhappy if their favourite character commits an error, they miss him when he is far away and they cannot to see him again, they want to meet him in person and learn as much information about him as possible (Rubin, Perse, & Powell, 1985).

The parasocial relationship was initially outlined as a substitute for compensatory and actual social relations, a surrogate for face-to-face interpersonal relationship. It was generally established by individuals who had the need to make up for the lack of opportunity for real contact. The deficiency-based perspective assumes that parasocial interaction result form a combination of personality characteristics and environmental influences. According to this paradigm, subjects engage in high television consumption and high parasocial interaction because they seek compensation for an impoverished social life resulting from certain personality characteristics (Tsao, 1996).

1 fiorenzo.laghi@uniroma1.it

2 roberto.baiocco@uniroma1.it

3 grazia.gurrieri@uniroma1.it

Although the parasocial relationship is no longer attributed only to socially isolated individuals (Rubin, Perse, & Powell, 1985), some researchers (Cohen, 2004; Theran, Newberg, & Gleason, 2010) suggest that parasocial interaction results from a general process of emotional bonding with a person rather than from compensation-seeking. McCutcheon, Lange, and Houran's Absorption-addiction model (2002) explained the type of interaction between subjects and celebrities: the first stage, named Entertainment-social, reflects the social aspects of celebrity worship; fans are attracted to a favourite character because of their perceived ability to capture attention; the second stage is characterized by Intense-personale feelings, and it reflects intensive feelings about celebrities; the third stage, named Bordeline-Pathological, is characterized by individual's social pathological behaviours .

Giles and Maltby (2004) have also explored the relationship between autonomy and parasocial relationship in adolescents. Their results indicated that the main function of parasocial relationship was the extension of social network: a group of pseudo-friends may be to the user a method of reflection and discussion. The attachment to celebrity helps the disinvestment from parental figures.

Aims of the study and the Hypotheses for the Current Study. The main aim of this paper is to analyze the role of celebrities in the construction of the identity of early adolescents. We want to explore if the parasocial relationship is related to demographic variables such as sex, age and socio-economic status. The effects of these variables are rarely mentioned in the literature and when they are, non significant results are usually reported (Greenwood, 2008; Rubin, Perse, & Powell, 1985).

We want also to investigate the relationship between parasocial relationship and parents and peer's influence. We predict that many preadolescents will begin to feel a need to conform to the values of the group in order to fit in and that this can be reflected in their character's preferences. Although parents continue to affect the preadolescent's inner world, peer relations play a large role in the preadolescent's social-cognitive and affective development (Laghi et al., 2011). Thus, parasocial relationships, defined as an enduring affective disposition that incorporates an affective evaluation of media character (Theran, Newberg, & Gleason, 2010), would be more strongly related to peer enjoyment than parent's.

Finally, we intend to verify if variables such as TV viewing hours, the perceived similarity with the celebrity, the temporal stability of the preference, and the communication regarding celebrities with parents and the peer group predict the parasocial relationship. This hypothesis is consistent with studies that found a relationship between being exposed to television characters, personal needs, and having a tendency to identify with them (Greenwood, 2008).

Methods

A. Participants and Procedure

The target sample consists of 430 Italian preadolescents aged 10 to 13 years attending middle school in the center of Italy (Lazio). In total, 230 were male (53.5 %) and 200 were female (46.5%). The mean age was 11.9 y (s.d. 0.7). The subjects

were attending three different grades.

Participation was obtained through an informed consent procedure that required active consent from both students and parents. The participants were instructed to think about their preferred celebrity at home for one week and then paste in a diary some objects related to him. After one week, the questionnaires were administered in the classroom during a regular class period. The questionnaires took approximately 30 min. to complete. Instructions stated that the questionnaires were voluntary and that responses were anonymous and confidential. All students responded to the same questionnaire packet.

Measures

Demographics. An Identifying Information Form was used to collect demographic information, such as age, gender, educational history, and socio-economic status. The socio-economic status of one's family (SES) was defined by family income and education (Hollingshead, 1975). Family income was defined on an 8-point scale, ranging from 1=700 euro or less to 8=4 000 euros or more per month. Family education was measured asking the highest level of parents' education on a 7-point scale, ranging from 1=elementary school to 7=master's degree. Since there was a high positive correlation between the parents ($r=.81$; $p < 0.01$), we created a single measure of educational level calculating the mean between mothers' and fathers' educational levels (Hauser & Warren, 1997).

Media habits. Following the example of previous researchers (Greenwood, 2008) participants responded to questions regarding frequency of TV viewing hours on a typical day, who their favorite celebrity was, what genre they considered this show to be, and whether they typically viewed this show alone, with friends, or with family.

Attitudes toward one's favourite celebrity. Participants were instructed to respond to some questions about attitudes toward their preferred celebrity. Specifically, a question assessed perceived similarity ('Do you look like your preferred celebrity?'; with two response options 'yes' and 'no'); two questions assessed parent's and peer enjoyment (Do your parents like your preferred celebrity? ...and do your friends like him/her? on a scale of 1= did not like him/her to 5= liked him/her very much); two items assessed the communication regarding their preferred celebrity with parents and peers (How often do you speak about your preferred character with your parents? ...and with your friends? on a scale of 1= Never to 5= Always); one item assessed the temporal stability of the preference (How long have you liked your preferred celebrity? expressed in months). The participants were instructed to paste in a diary the objects related to preferred celebrity, and explain their selection.

Parasocial Interaction Scale. Because preadolescents become attached to specific television celebrities, the parasocial interaction scale was completed in reference to a celebrity named by each respondent as his or her favorite character. Respondents were asked to pick a character from any TV show, thereby including fictitious characters, hosts, newscasters, or other types of TV personalities. They were then asked to respond to 20 five-point Likert scales, ranging from 1 (strongly

disagree) to 5 (strongly agree). These statements were taken from the version of the parasocial interaction scale developed by Rubin and McHugh (1987). Items described behaviors and feelings toward a TV character, such as “My favorite character makes me feel comfortable, as if I am with friends”. Parasocial total score was computed by summing the items and calculating the mean score. This single dimension is a valid and reliable measure (reliability in the present study is $\alpha = 0,81$).

Results

Sex, age and socioeconomic differences toward parasocial relationship

90% of the participants listed a character played by a human actor or a singer as their favourite, and only 10% of the sample listed an animated cartoon character.

Preadolescents showed a wide range of selection possibilities, while indicating their favorite television celebrity, totaling 210 characters. The most commonly media figure was Brad Pitt (N= 26), followed by Lady Gaga (N=10), and Madonna (N=8).

We conducted a 2 (age: 10-11 and 12-13) x 2 (sex) x 3 (high, medium, and low socioeconomic status) MANOVA on parasocial interaction. The analysis revealed the main effect for sex (Wilks’s Lambda = 0.93; $F_{(1,428)} = 10.62$; $p < 0,01$; $\eta^2 = 0.07$) and a no significant effect for age ($F_{(1,428)} = 0.66$; $p = \text{ns.}$), socioeconomic status ($F_{(2,427)} = 2.04$; $p = \text{ns.}$), and interaction effect for parasocial interaction dimension (Wilks’s Lambda = 0.96; $p = \text{n.s.}$). Sex differences revealed that females showed a higher mean score ($M = 2.83$; $SD = 0.76$) than males ($M = 2.57$; $SD = 0.86$) on the parasocial relationship.

Parasocial Interactions and media habits: relationship with parents’ and peer enjoyment

Pearson correlations were performed to examine the relationship between PSI total score and the number of the objects related to their preferred celebrity, parent’s and peer enjoyment, and temporal stability of the preference.

Results indicate that an intense parasocial relationship with celebrities is linked with the number of the objects related to them ($r = .64$; $p < .01$), and with peer’s enjoyment ($r = .28$; $p < .05$), with the exception of parent’s enjoyment ($r = .08$; $p = \text{n.s.}$), and temporal stability of preference ($r = .06$; $p = \text{n.s.}$).

Predicting Attitude toward TV celebrities

Next, using hierarchical multiple regression, we further examined the associations between parasocial interaction, parent’s and peer enjoyment, communication regarding the preferred celebrity with parents and peers, perceived similarity, and temporal stability of preference. In the model, we entered sex, and SES in the first step. The perceived similarity dimension (dummy variable; 1= Yes; 0= No), temporal stability of the preference, and TV viewing hours were entered in the second step; parent’s enjoyment and communication in the third step, peer’s enjoyment and communication in the fourth step. The inclusion of the perceived similarity dimension ($\beta = .23$; $P < .001$), TV viewing hours ($\beta = .11$; $P < .05$), the influence of peers, enjoyment ($\beta = .21$; $P < .001$) and communication ($\beta = .18$; $P < .05$),

in the model increased the variance accounted for by 16%. These dimensions were significantly associated with parasocial relationship in the expected directions.

Discussion

The present findings provide additional support to the notion that parasocial relationship should be seen as a relationship that helps preadolescents to make a gradual movement toward autonomy (Giles & Maltby, 2004). As stated in the literature (Maltby et al., 2004; Greenwood, 2008), there is a strong relationship between PSI, number of objects, and peers' enjoyment, with the exception of parent's enjoyment.

This result can be seen as a general confirmation of the hypothesis that parent–peer influence is situational. Peers indirectly influence norms and beliefs about preferred characters and parents are not able to influence the kind of characters with whom their children affiliate (Laghi et al., 2011). Temporal stability does not appear to be connected to parasocial relationship. It's a complex matter to explain this lack of connection. We can hypothesize that the values of the celebrity are influential but transitory, particularly during preadolescence, because parasocial relationships do not require the same kind of emotional investment as real life relationships.

The analysis revealed only a main effect for sex with girls having a higher mean score than boys on the parasocial relationship dimension. However, data concerning sex differences are not univocal as most of the authors do not stress significant sex differences. Maltby et al. (2005) suggest that although boys and girls do not differ in parasocial relationships, they do differ in the *type* of interaction they create.

If a parasocial relationship with a celebrity can be a common experience among preadolescents, it is important to analyse the identification and idealization, as signs characterized by intimacy and a strong desire to maintain and strengthen the relationship with a preferred character.

Data show that a number of predictors can explain parasocial relationship in preadolescence. Parasocial relationships were most strongly influenced by perceived similarity. Austin and coll. (2006) explains that, if a TV character corresponds closely to a personally relevant reference group, preadolescents will be more likely to wish to emulate the portrayal because imitating the models' behaviours will bring positive results. Similar justifications can be used to explain the relationship between the number of objects and parasocial relationships.

Another relevant predictor is peer's influence. Peers are primary socialization agents; they influence preadolescents through modelling and experiences. TV characters encourage preadolescents to use their values to communicate with peers and to share common experiences. The opinions of peers play an increasingly important role, especially from the age of 11 (i.e., from the reflective stage), and the norms and values that are created in specific peer groups function as a filter to evaluate TV characters (Maltby et al., 2005).

Data suggests that preadolescents who more often watch television believe more in TV characters. According to cultivation theory (Gardner, 2008) television

„cultivates“ a distorted worldview in which the individuals' perception of social reality resembles that which is portrayed on TV: the larger the amount of media exposure, the stronger the credence that television shows reality as it is.

Although this study gives an important contribution to the literature concerning the role of parasocial relationship in preadolescence, some limitations must be considered when drawing conclusions. One of this study is the use of self-report measures that are influenced by social desirability. As data were cross-sectional in nature, causal relationships between parasocial relationships and media habits cannot be inferred. However, this study also gives a contribution to the literature regarding future research involving the function of preferred character in the construction of identity in preadolescence. Furthermore, knowledge on the cognitive and affective determinants in the choice of a character could also contribute to the creation of future prevention programs for at-risk preadolescents.

References

- Austin, E.W., Chen, M., & Grube, J. W. (2006). How does alcohol advertising influence underage drinking? The role of desirability, identification and skepticism. *Journal of Adolescent Health, 38*, 376–384.
- Gardner, W. L. (2008). Love makes you real: favorite television characters are perceived as „real“ in a social facilitation paradigm. *Social Cognition, 26*, 156–168.
- Giles, D. & Maltby, J. (2004). The role of media figures in adolescent development: relations between autonomy, attachment, and interest in celebrities. *Personality and Individual Differences, 36*, 813–822.
- Greenwood, D. N. (2008). Television as escape from self: Psychological predictors of media involvement. *Personality and Individual Differences, 44*, 414–424.
- Hauser, R. & Warren, J. (1997). Socio-economic indexes for occupations, A review, update, and critique. *Sociological Method, 27*, 177–298.
- Horton, D. & Wohl, R. R. (1956). Mass communication and para-social interaction. *Psychiatry, 19*, 215–229.
- Laghi, F., Pallini, S., D'Alessio, M. & Baiocco, R. (2011). Development and Validation of the Efficacious Self-presentation Scale. *The Journal of Genetic Psychology, 172*, 2, 209–219.
- Maltby, J., Giles, D. J., Barber, L., & McCutcheon, L. E. (2005). Intense-personal celebrity worship and body image: Evidence of a link among female adolescents. *British Journal of Health Psychology, 10*, 17–32.
- McCutcheon, L. E., Lange, R., & Houran J. (2002). Conceptualization and measurement of celebrity worship. *British Journal of Psychology, 93*, 67–87.
- Rubin, R. B., & McHugh, M. P. (1987). Development of parasocial interaction relationships. *Journal of Broadcasting and Electronic Media, 31*, 279–292.
- Theran, S. A., Newberg, E. M., & Gleason, T. R. (2010). Adolescent girls' Parasocial Interactions with media Figures. *The Journal of Genetic Psychology, 171*, 3, 270–277.

Tsao, J. (1996). Compensatory Media use: an exploration of two paradigms. *Communication studies*, 47, 89–109.

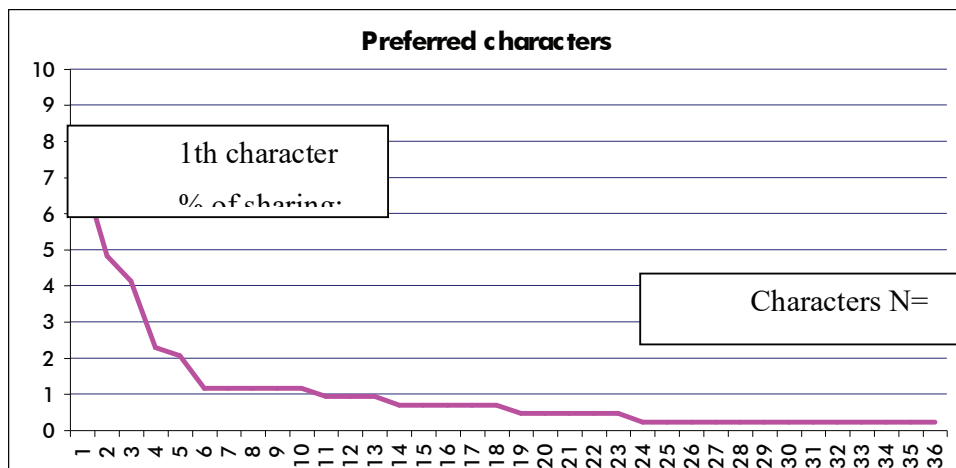

Figure 1.

General distribution of characters preferred by preadolescents (total sample), in percentage. Note the high percentage of preadolescents with a non-shared TV character preference („long tail“).

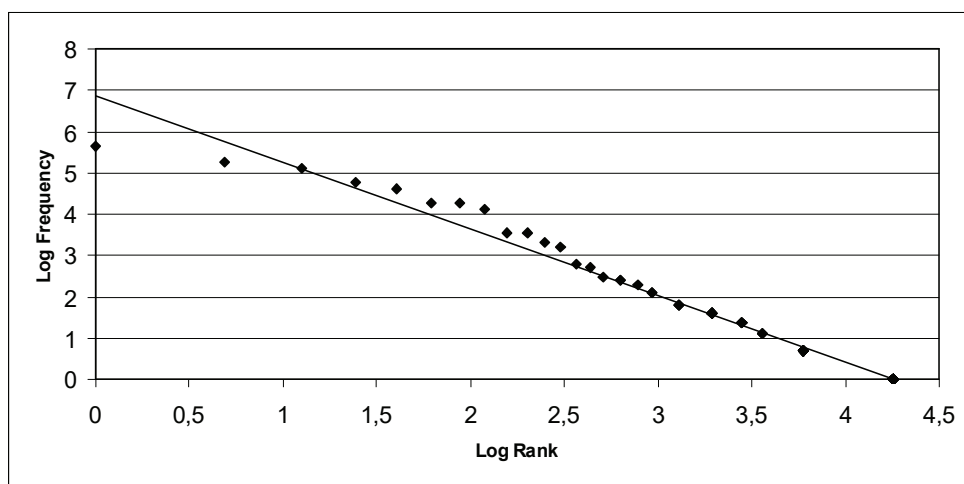

Figure 2.

General distribution of characters preferred by preadolescents. Scatterplot of the data, with the axes being log of rank order and log for frequency). As the points are close to a single straight line, the distribution follows a Zipf's law.

PARASOCIJALNI ODNOSI SA MEDIJSKIM LIČNOSTIMA U RANOJ ADOLESCENCIJI

Rezime

U studiji je proučavan uticaj medijskih ličnosti na razvoj dece u preadolescentskom dobu. Ispitanici preadolescentskog doba (430), popunili su upitnike o parasocijalnim odnosima i različitim indikatorima medijskih preferencija. Rezultati sugeriraju da su opažena sličnost, uticaj vršnjaka i vreme provedeno u gledanju televizije, prediktori razlike u parasocijalnom odnosu. Rezultati su diskutovani u svetlu njihovog doprinosa u saznavanju faktora koji određuju izbor preferirane medijske ličnosti.

Ključne reči: parasocijalni odnos, medijske ličnosti. Rana adolescencija

Vesna Anđelković¹
Ivana Zubić²
Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet

UDK 159.923:159.942.53.072-8

REZILIJENTNOST I KVALITET ŽIVOTA U ODRASLOM DOBU³

Sažetak: Način kojim se odgovara na specifične zahteve i izazove svakog stupnja u razvoju veoma je važan u razumevanju rezilijentnosti. Jedan od indikatora rezilijentnosti je i kvalitet života. Cilj ovog istraživanja je ispitivanje razlika u rezilijentnosti i kvalitetu života kod ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba, kao i povezanost ovih varijabli. Istraživanje je sprovedeno na poduzorku 1612 stanovnika Srbije oba pola, starosti od 25 do 70 godina. Korišćena je PORPOS baterija, namenski konstruisan instrument od 389 stavki i pitanja, koja sadrži i kratke skale za procenu rezilijentnosti i kvaliteta života. Prema dobijenim rezultatima, ispitanici poznog odraslog doba pokazuju manju rezilijentnost i najmanje su zadovoljni dimenzijom kvaliteta života socijalne relacije od ostale dve uzrasne grupe. Opet, oni su u odnosu na dve mlađe grupe zadovoljniji uslovima života. Ispitanici ranog odraslog doba najzadovoljniji su i psihičkim zdravljem i socijalnim relacijama. Zaključujemo da je u razumevanju rezilijentnosti i kvaliteta života, a i njihovog odnosa, neophodno uvažavanje specifičnosti različitih perioda odraslog doba.

Ključne reči: kvalitet života, rezilijentnost, odraslo doba

Uvod

Svaka faza odraslog doba donosi specifične razvojne zadatke i izazove, koji uz iznenadne životne događaje, određuju promene u ovom najdužem periodu života čoveka. Konkretnije, razvojni problemi i razvojni zadaci, uz biološke, psihološke i socijalne promene, proističu i iz promenljivih i neprijatnih događaja sa kojima će se odrasli ljudi možda morati sučiti, kao i od individualnih načina suočavanja sa njima (Krause, 1994; Pearlin & Skaff, 1995). U razumevanju načina kojim se odgovara na zahteve i izazove odraslog doba veoma je važan individualni kapacitet za rezilijentnost (Erickson, 1963). Stoga, može se postaviti pitanje da li se tokom perioda odrastanja i starenja ljudi razlikuju po otpornosti sa kojom se bore sa životnim događajima i kakav je njihov kvalitet života kao indikatora otpornosti.

¹ vesandjel@gmail.com

² zubicivana@gmail.com

³ Rad je urađen u okviru projekta 179002: *Indikatori i modeli usklađivanja profesionalnih i porodičnih uloga*, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Iako je rezilijentnost danas široko korišćen koncept, i dalje ne postoji slaganje među autorima oko njegovog određenja (Davydov et al., 2012).

Rezilijentnost ili otpornost se ponekad shvata kao sposobnost da se održi, ili povрати, mentalno zdravlje uprkos doživljavanja nesvakidašnjih stresora ili trauma (Ryff et al., 2012). U širem smislu, to je psihološki mehanizam koji omogućava uspešno suočavanje sa stesorima, kapacitet koji omogućava da se efikasnije nosimo sa stesorima (Lightsey, 2006). Za neke autore (Affleck & Tennen, 1996; Park et al., 1996), rezilijentnost je više od sposobnosti da se održi ili povрати mentalno zdravlje. Tako se pod rezilijentnošću podrazumeva i sposobnost i veština osobe da svoje probleme vidi kao izazov i mogućnost za rast i razvoj.

Mada većina autora smatra da je rezilijentnost osobina ličnosti, karakteristika koja ublažava negativan efekat stresa i omogućava adaptaciju (Wagnild & Young, 1993), u savremenim shvatanjima rezilijentnost se sagledava kao proces. Prema Rutteru (Rutter, 2012), rezilijentnost je interaktivni koncept o čijem prisustvu se mora zaključivati na osnovu toga kakvi su ishodi posle doživljenog stresa ili na osnovu individualnih razlika u reagovanju na veliki stres ili traumu.

Neki autori (Masten et al., 1990; Wolff, 1995; Stewart et al., 1997) pod rezilijentnošću podrazumevaju proces adaptacije na izazove ili preteće okolnosti koji se sastoji u sticanju sve veće i šire kompetencije za reagovanje na promene i stres.

Generalno, prema dosadašnjim saznanjima, rezilijentnost je interaktivni dinamički proces različitih faktora i sistema, od individualnih i bioloških, do socijalnih faktora u mikro i makrosistemu i može da bude specifična u odnosu na kontekst i vreme (Herrman et al., 2011).

I pored toga što je broj istraživanja rezilijentnosti u poslednjih dvadeset godina u značajnom porastu, psihološka otpornost ljudi u odraslom dobu je nedovoljno istraživana. Neke novije studije (Nygren et al., 2005; Mehta et al., 2008) pokazale su da je rezilijentnost prediktor mentalnog zdravlja u poznom odraslom dobu. Kako navode Guding i saradnici (Gooding et al., 2012), istraživanja ukazuju da rezilijentnost smanjuje stopu smrtnosti za 6% kod osoba koje prihvataju sebe, koje su manje anksiozne i ne osećaju se usamljeno ili izolovano, kao i da se rezilijentne osobe u većoj meri odupiru negativnim efektima lošeg zdravlja. Takođe, prediktori rezilijentnosti su i emocionalno zdravlje i blagostanje, sopstvena procena uspešnog starenja, socijalni kontakti sa porodicom i prijateljima, optimizam i bolje kognitivno funkcionisanje.

U istraživanju (Gooding et al., 2012) upoređivana je rezilijentnost koja je procenjivana preko tri skale: emocionalna regulacija, rešavanje problema i socijalna podrška, kod ispitanika preko 65 godina sa rezilijentnošću onih ispod 25 godina. Dobijeno je da starija grupa pokazuje veću rezilijentnost od ispitanika mlađeg doba, posebno zbog bolje emocionalne regulacije i rešavanja problema, dok je kod ispitanika mlađeg doba rezilijentnost povezana sa socijalnom podrškom.

Dosadašnja istraživanja (Nygren et al., 2005; Mehta et al., 2008) pokazuju da je rezilijentnost jedan od značajnih indikatora kvaliteta života i da je kapacitet sa kojim se suočavamo sa nepovoljnim životnim događajima veoma važan za unapređenje kvaliteta života.

Kada je u pitanju kvalitet života, istraživani su različiti aspekti vezani za ovaj konstrukt. Bez obzira na razlike u pristupima pojedinih autora konceptu kvaliteta života, danas se smatra da na kvalitet života, pored objektivnih pokazatelja i subjektivne procene različitih područja života, utiču i lični razvoj, vrednosti i težnje osobe u različitim područjima i u različitim periodima života (Anđelković, 2013a). Pome-nimo istraživanja u kojima su ispitivane veze kvaliteta života sa uzrastom, što je od važnosti za jedan od ciljeva ovog rada. Mada su dosadašnji nalazi o odnosu starosti i subjektivnog kvaliteta života kontradiktorni, skloni smo da prihvatimo stanovište da se promene u percepciji kvaliteta života, s obzirom na uzrast, dovode u vezu sa direktnim uticajem procesa karakterističnih za svaku razvojnu fazu ili preko nekih drugih obeležja ličnosti koja su povezana sa zadovoljstvom životom, a koja se mogu menjati tokom tranzitornih perioda. U skladu sa tim, može se zaključiti da se uzrasne grupe razlikuju po setovima prediktora zadovoljstva životom. Setovi prediktora za svaku uzrasnu grupu, uglavnom, odražavaju uloge karakteristične za određeni razvojni ili tranzicioni period (McCrae & Costa, 1982). Kao značajna obeležja ličnosti u odnosu kvaliteta života i uzrasta izdvajaju se slika o sebi i samopoštovanje (videti Perlmutter & Hall, 1992).

Cilj istraživanja

Cilj istraživanja bio je ispitivanje razlika u rezilijentnosti i kvalitetu života kod ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba, kao i povezanost ovih varijabli.

Metod

Instrumenti

Ispitanicima je zadata PORPOS baterija – namenski konstruisani instrument koji se sastoji od 389 stavki i pitanja grupisanih u niz kratkih skala namenjenih proceni većeg broja konstrukata koja, između ostalog, sadrži i kratke skale za procenu rezilijentnosti i kvaliteta života. Skale i upitnici u sastavu baterije su ili konstruisani za potrebe ovog istraživanja, ili dobijeni adaptacijom i skraćivanjem već postojećih skala i upitnika.

Mere iz ove baterije korišćene u ovom radu su:

Upitnik za određivanje profila reagovanja na nedaće (Adversity Response Profile – ARP, Stoltz, 2000) namenjen je merenju otpornosti ispitanika na stres. Na ovom uzorku Kronbahov alfa koeficijent iznosi 0,406. Primer stavke: „*Kada sam u stresnoj situaciji, mogu da kontrolišem svoje emocije i ponašanje*“.

Upitnik o kvalitetu života – skraćena i adaptirana verzija WHOQOL-BREF (*World Health Organization Quality of Life-Brief*) Svetske zdravstvene organizacije. Sastoji se od 13 stavki na koje ispitanik odgovara preko petostepene skale samoprocene Likertovog tipa. Na osnovu stavki iz ove verzije upitnika dobijaju se podaci o

kvalitetu života operacionalizovani preko četiri domena: fizičko zdravlje ($\alpha=0,768$), psihičko zdravlje ($\alpha=0,738$), socijalni odnosi ($\alpha=0,784$) i uslovi života ($\alpha=0,780$). Domeni obuhvataju:

- fizičko zdravlje (aktivnosti, potreba za lekovima i lečenjem, energetski kapacitet, pokretljivost, prisustvo bolova, kvalitet sna, radna sposobnost povezana sa zdravljem);
- psihičko zdravlje (zadovoljstvo telesnim izgledom-sobom, negativna i pozitivna osećanja, samopouzdanje);
- socijalne relacije (interpersonalne relacije, socijalna podrška i seksualna aktivnost)
- uslovi života (finansijski izvori, mogućnosti za rekreaciju i odmor).

Primeri stavki: *Koliko ste zadovoljni podrškom koju vam drugi pružaju? Da li imate dovoljno novca za svoje potrebe?*

Lista opštih podataka – skup pitanja u okviru PORPOS baterije kojima se od ispitanika traži da se izjasne o svom polu, starosti, nivou obrazovanja, bračnom statusu, radnom statusu i materijalnim primanjima

Uzorak

Istraživanje je sprovedeno na poduzorku 1612 stanovnika Srbije iz 37 gradova i sela, oba pola (42% muškaraca, 58% žena), starosti od 25 do 70 godina. Poduzorak je deo uzorka iz šireg istraživanja sprovedenog sa ciljem upoznavanja diverziteta poslovnih i porodičnih odnosa kojim je obuhvaćeno ukupno 2283 ispitanika uzrasta od 13 do 85 godina.

Tabela 1. Struktura ispitanika po starosnom dobu

Odraslo doba ispitanika	Frekvenca	Procenat
Rano odraslo doba (25–40 godina)	771	47.8
Srednje odraslo doba (41–60 godina)	672	41.7
Pozno odraslo doba (61–70 godina)	169	10.5
Ukupno	1612	100.0

Rezultati istraživanja i diskusija

U tabeli 2 prikazani su osnovni deskriptivno-statistički podaci za rezilijentnost i kvalitet života kod ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba.

Tabela 2. Deskriptivna statistika ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba za rezilijentnost i dimenzije kvaliteta života

Rezilijentnost i kvalitet života u odraslom dobu

Odraslo doba ispitanika		Rezilijentnost	Fizičko zdravlje	Psihičko zdravlje	Socijalne relacije	Uslovi Života
Rano odraslo doba	AS	10.8003	55.1245	54.3098	65.0902	49.5602
	SD	2.56283	10.81468	12.23268	21.42670	20.00818
Srednje odraslo doba	AS	11.0557	54.4106	52.6586	56.1834	46.4577
	SD	2.54570	10.54420	12.72159	22.04438	19.51707
Pozno odraslo doba	AS	10.1067	54.5267	50.9804	51.1207	52.9141
	SD	2.83352	13.22024	15.37624	22.43418	22.87869
Ukupno	AS	10.8398	54.7630	53.3056	60.0081	48.6190
	SD	2.59554	10.97650	12.78972	22.36203	20.21668

Iz prikazane tabele vidi se da su srednje vrednosti za sva tri perioda odraslog doba preko prosečnih teorijskih vrednosti i za rezilijentnost (AS = 20) i za sve dimenzije kvaliteta života (AS= 50), osim kod uslova života gde su srednje vrednosti samo nešto ispod proseka. Nešto niže zadovoljstvo uslovima života, naravno, ne iznenađuje, s obzirom na društveno-ekonomske prilike u kojima žive stanovnici Srbije.

To što ispitanici sve tri uzrasne grupe ispitivane u ovom istraživanju imaju kapacitet da se odupru različitim izazovima ili pretećim okolnostima i zadovoljni su svojim kvalitetom života na telesnom, psihičkom i socijalnom planu, kao i uslovima života, pruža prilično optimističnu sliku s obzirom na to da ljudi u našem društvu kontinuirano već dvadesetak godina žive u složenim društveno-ekonomskim okolnostima. U vezi s tim, Kamins (Cummins, 1998) ukazuje da su ljudi razvili mehanizme koji im omogućavaju da održe konstantan nivo subjektivnog kvaliteta života u promenljivim objektivnim uslovima, ali kada određena stanja i situacije dostignu ekstremni nivo, kao što su hronično jaki bolovi, prisustvo hroničnog stresa, problemi u porodici ili dugotrajna nezaposlenost, može se očekivati da dođe do značajnog smanjenja samoprocene kvaliteta života. Svakako, jedan od faktora očuvanja i unapređenja kvaliteta života je i rezilijentnost.

Razlike u rezilijentnosti između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba prikazane su u tabeli 3 i 4.

Tabela 3. Analiza varijanse – razlike u izraženosti rezilijentnosti između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba

ANOVA		
	F	P
Rezilijentnost	8.385	.000

Poređenjem ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba a sve u odnosu na stepen izraženosti rezilijentnosti, utvrđeno je da postoje statistički značajne razlike.

Tabela 4. Test višestrukih poređenja – razlike u izraženosti rezilijentnosti između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba

(I) Odraslo doba	(J) Rezilijentnost	Razlike AS (I-J)	SD	P
Rano odraslo doba	Srednje odraslo doba	-.25546	.13883	.066
	Pozno odraslo doba	.69360*	.23115	.003
Srednje odraslo doba	Rano odraslo doba	.25546	.13883	.066
	Pozno odraslo doba	.94906*	.23413	.000
Pozno odraslo doba	Rano odraslo doba	-.69360*	.23115	.003
	Srednje odraslo doba	-.94906*	.23413	.000

Ispitanici poznog odraslog doba su manje rezilijentni od ostale dve podgrupe na statistički značajnom nivou. Razlike u izraženosti rezilijentnosti između ispitanika ranog i srednjeg odraslog doba nisu statistički značajne (tabela 4).

Kao što smo već ukazali, rezilijentnosti odraslih osoba, a posebno razlikama u različitim fazama odraslog doba, do sada istraživači nisu poklonili dovoljno pažnje. Nalazi dosadašnjih istraživanja (Montross et al., 2006) sugerišu da je obeležje uspešne starosti rezilijentnost u suočavanju sa zdravstvenim ograničenjima, tj. da uspešno starenje podrazumeva adaptaciju na fizička i druga ograničenja.

Uprovo zbog toga što se starije osobe suočavaju sa hroničnim oboljenjima, neurološkim stanjima i psihološkim stresorima različitih izazova, razvoj i održavanje rezilijentnosti u ovom životnom dobu je od izuzetnog značaja (Nygren et al., 2005; Mehta et al., 2008 prema Gooding, et al., 2012).

Važno je istaći i da se u jednom od retkih istraživanja (Gooding et al., 2012) u kojima je upoređivana rezilijentnost kod osoba u različitim periodima odraslog doba pokazalo da je priroda rezilijentnosti razvojno specifična. Prema nalazima, starija grupa odraslih je rezilijentnija od ispitanika mlađeg doba, posebno zbog bolje emocionalne regulacije i rešavanja problema, dok je kod ispitanika mlađeg doba rezilijentnost povezana sa socijalnom podrškom.

Tabela 5. Analiza varijanse – razlike u stepenu izraženosti dimenzija kvaliteta životom između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba

ANOVA		
	F	P
Fizičko zdravlje	.764	.466
Psihičko zdravlje	5.342	.005
Socijalne relacije	42.544	.000
Uslovi života	8.314	.000

Sadržaj tabele 5 ukazuje da su razlike u stepenu izraženosti dimenzija psihičko zdravlje, socijalne relacije i uslovi života između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba na statistički značajnom nivou. Kada je u pitanju dimenzija fizičko

zdravlje, razlike između ovih podgrupa ispitanika nisu na statistički značaje, što je potvrđeno i dodatnim analizama (tabela 6).

Zanimljivo, od svih ispitivanih domena kvaliteta života, razlika među uzrasnim grupama izostala je samo u domenu fizičkog zdravlja (radna sposobnost povezana sa zdravljem, potreba za lekovima i lečenjem, energetska kapacitet, pokretljivost, prisustvo bolova, i kvalitet sna). Mada neki autori smatraju da se događaji koji se tiču zdravlja, u periodu starenja i starosti, izgleda doživljavaju kao stresniji u odnosu na druge životne događaje (Ensel, 1991), ima i suprotnih shvatanja. Džordž (George, 1989) tvrdi da su životni događaji koji se tiču zdravlja manje važan izvor stresa za stare ljude, nego za mlade. Neki autori (Lamond et al., 2008; Netuveli & Blane, 2008 prema Gooding et al., 2012) su takođe našli da ispitanici u poznom odraslom periodu pozitivno ocenjuju kvalitet života uprkos tome što se suočavaju sa zdravstvenim problemima i stresorima koji su povezani sa gubitkom i tugovanjem.

Napomenimo i to da je, prema nekim istraživanjima (Lima & Novo, 2006; Diene et al., 2009; Anđelković i sar., 2013c), zadovoljstvo zdravljem, ali i neki drugi domeni kvaliteta života, povezano sa nivoom obrazovanja, kao i da se nivo obrazovanja dovodi u vezu sa visinom prihoda.

Tabela 6. Test višestrukih poređenja – razlike u stepenu izraženosti dimenzije fizičko zdravlje između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba

(I) Odraslo doba	(J) Fizičko zdravlje	Razlike AS (I-J)	SD	P
Rano odraslo doba	Srednje odraslo doba	.70652	.58783	.230
	Pozno odraslo doba	.59040	.95068	.535
Srednje odraslo doba	Rano odraslo doba	-.70652	.58783	.230
	Pozno odraslo doba	-.11612	.96418	.904
Pozno odraslo doba	Rano odraslo doba	-.59040	.95068	.535
	Srednje odraslo doba	.11612	.96418	.904

Podaci u tabeli 6 ukazuju da poređenjem ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba u odnosu na stepen izraženosti dimenzije fizičko zdravlje, nisu utvrđene statistički značajne razlike.

Tabela 7. Test višestrukih poređenja – razlike u stepenu izraženosti dimenzije psihičko zdravlje između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba

(I) Odraslo doba	(J) Psihičko zdravlje	Razlike AS (I-J)	SD	P
Rano odraslo doba	Srednje odraslo doba	1.65115*	.69075	.017
	Pozno odraslo doba	3.32936*	1.19133	.005
Srednje odraslo doba	Rano odraslo doba	-1.65115*	.69075	.017
	Pozno odraslo doba	1.67821	1.20399	.164
Pozno odraslo doba	Rano odraslo doba	-3.32936*	1.19133	.005
	Srednje odraslo doba	-1.67821	1.20399	.164

Ispitanici ranog odraslog doba pokazuju veće zadovoljstvo psihičkim zdravljem od ispitanika srednjeg i poznog odraslog doba. Razlike između ispitanika srednjeg i poznog odraslog doba nisu na statistički značajnom nivou.

Mada su sve uzrasne grupe relativno zadovoljne psihičkim zdravljem koje se odnosi na kvalitet, vrstu i učestalost pozitivnih i negativnih osećanja, kao i na zadovoljstvo telesnim izgledom – sobom i kognitivnim funkcionisanjem, ovim područjem kvaliteta života su najzadovoljniji ispitanici od 25 do 40 godina, a dve starije podgrupe ne razlikuju se među sobom.

U razumevanju ovih nalaza, zaista treba biti obazriv jer su pojedini ajtemi subskele psihičko zdravlje više ili manje važni za određene razvojne periode. U pokušaju da prevaziđemo ove teškoće navešćemo samo neke nalaze koji nam mogu biti od pomoći u sagledavanju psihičke komponente kvaliteta života s obzirom na uzrast.

Sa kasnim srednjim odraslim dobom dolazi do značajnih promena na telesnom i mentalnom planu, koje mogu biti neprijatne i bolne, i dovesti do krize. Dodatno, treba imati u vidu da i pozno odraslo doba nije jedinstveno razdoblje i da se razlike unutar ove starosne grupe odražavaju posebno na psihičku komponentu kvaliteta života, što je i nađeno u istraživanjima (Anđelković i sar., 2012; Anđelkovic, 2013b). Na to ukazuje i definicija Svetske zdravstvene organizacije – starije osobe su u dobu od 60 do 75 godina, stare osobe u dobu od 76 do 90 godina, a veoma stare osobe su osobe iznad 90 godina (Papalia & Wednkos, 1992).

Uz to, kada je u pitanju radno aktivna populacija odraslog doba, jedan od faktora, koji se pokazao značajnim u predikciji zadovoljstva životom je radni status. Na uzorku od dvanaest evropskih zemalja u periodu od 1975. do 1991., i SAD, u periodu od 1972. do 1994., dobijeno je da su nezaposleni manje zadovoljni životom nego zaposleni. Takođe, prema nalazima (na primer, Rowly & Feather, 1987) psihološke posledice nezaposlenosti najveće su za ljude srednjeg doba (od 30 do 59 godina), a to se najčešće objašnjava većom finansijskom odgovornošću, kao i većom važnošću koju ljudi u ovoj životnoj fazi pridaju karijeri i radnoj ulozi. U uzorku ovog istraživanja četvrtina ispitanika dve mlađe uzrasne grupe su nezaposleni.

Tabela 7. Test višestrukih poređenja – razlike u stepenu izraženosti dimenzije socijalne relacije između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba

(I) Odrasla dob	(J) Socijalne relacije	Razlike AS (I-J)	SD	P
Rano odraslo doba	Srednje odraslo doba	8.90683*	1.16485	.000
	Pozno odraslo doba	13.96955*	1.97677	.000
Srednje odraslo doba	Rano odraslo doba	-8.90683*	1.16485	.000
	Pozno odraslo doba	5.06272*	1.99887	.011
Pozno odraslo doba	Rano odraslo doba	-13.96955*	1.97677	.000
	Srednje odraslo doba	-5.06272*	1.99887	.011

Ispitanici ranog odraslog doba su zadovoljniji socijalnim relacijama koje ostvaruju nego ispitanici srednjeg i poznog odraslog doba. Veće zadovoljstvo životom u ovoj sferi pokazuju ispitanici srednjeg odraslog doba u odnosu na ispitanike poznog odraslog doba.

Moglo se očekivati da će osobe najstarije starosne grupe biti najmanje zadovoljne socijalnim odnosima. Kod ovih osoba, posebno kod onih starijih od 70 godina, zadovoljstvo socijalnim odnosima smanjuje se iz više razloga. Krug prijatelja u tom dobu je manji, a i neke bliske osobe verovatno više nisu žive. Pored toga, mnogi od njih su udovice/udovci. I nalazi istraživanja (Andjelkovic, 2013b) pokazuju da su ispitanici od 65 do 75 godina, u odnosu na one od 75 do 85 godina, zadovoljniji socijalnim odnosima. Brojna istraživanja (Izal & Montorio, 1994; Gott & Hitchliff, 2003), takođe govore o tome da se jedan od izvora hronične tenzije u doba starosti može generisati preko brige članova porodice oko svakodnevnih aktivnosti ili oko suočavanja sa teškim, kako fizičkim, tako i psihičkim poremećajima. I u kasnom srednjem dobu (50–59 godina) najčešće dolazi do značajnog smanjenja socijalne mreže usled odlaska dece iz roditeljskog doma i prvih trajnih gubitaka prijatelja, pa je tako sasvim razumljivo da su ovim aspektom života najzadovoljniji ispitanici pre pedesetih.

Tabela 8. Test višestrukih poređenja – razlike u stepenu izraženosti dimenzije uslovi života između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba

(I) Odraslo doba	(J) Uslovi života	Razlike AS (I-J)	SD	P
Rano odraslo doba	Srednje odraslo doba	3.10255*	1.07398	.004
	Pozno odraslo doba	-3.35386	1.73741	.054
Srednje odraslo doba	Rano odraslo doba	-3.10255*	1.07398	.004
	Pozno odraslo doba	-6.45641*	1.76169	.000
Pozno odraslo doba	Rano odraslo doba	3.35386	1.73741	.054
	Srednje odraslo doba	6.45641*	1.76169	.000

Razlike između ispitanika ranog, srednjeg i poznog odraslog doba u odnosu na stepen zadovoljstva uslovima života su na statistički značajnom nivou. Naime, ispitanici poznog odraslog doba zadovoljniji su uslovima života no ispitanici ostale dve podgrupe. Pored toga, kvalitet života u ovoj sferi pozitivnije ocenjuju ispitanici ranog odraslog doba u odnosu na ispitanike srednjeg odraslog doba.

Navodimo nekoliko mogućih razloga zašto je najstarija grupa najzadovoljnija uslovima života, domenom koji se odnosi na mogućnost zadovoljenja različitih potreba koje su povezane i sa finansijskom situacijom. I pored specifičnosti sociokulturalnog konteksta u kome živimo koji se tiče najstarijih stanovnika, jedan broj autora (George, 1989) smatra da su životni događaji vezani za ekonomske prilike, kao i zdravlje, manje važan izvor stresa za stare ljude, nego za mlađe. To na neki način potvrđuju niske korelacije baš ovih domena kvaliteta života sa rezilijentnošću samo kod najstarije podgrupe ispitanika, o čemu ćemo diskutovati kasnije. Inače, i prema homeostatskom modelu kvaliteta života (Cummins, 1998) značaj pojedinih domena kvaliteta života menja se zavisno od uzrasta.

Skreće pažnju i nalaz iz ovog istraživanja da su uslovima života koji su veoma zasićeni finansijskom situacijom najmanje zadovoljni ispitanici od 40 do 60 godina. Istraživanja (Cummins, 2003; Lučev i Tadinac, 2008), kako u zemljama sa visokim stan-

dardom, tako i u onim sa standardom sličnim u našoj sredini, pokazuju da su uslovima života najzadovoljniji srednjoškolci i studenti jer većina njih još uvek živi sa roditeljima i nema toliko izražene finansijske i stambene probleme. Dodatno, nešto stariji teško se odlučuju na samostalan život. Prolongirana adolescencija dodatno je očvrstnula pod teškim i nepredvidljivim društveno-ekonomskim prilikama u kojima već dugi niz godina živimo, a i srednja generacija, tradicionalno, i ne retko, i dalje oslanja se na roditelje.

Tabela 9. Povezanost rezilijentnosti i dimenzija kvaliteta života kod ispitanika ranog odraslog doba

		Fizičko zdravlje	Socijalne relacije	Uslovi života	Psihičko zdravlje
Rezilijentnost	R	-.104**	-.231**	-.123**	.166**
	P	.005	.000	.001	.000

Podaci u tabeli 9 ukazuju da su na statistički značajnom nivou ustanovljene negativne korelacije rezilijentnosti i dimenzija fizičko zdravlje, socijalne relacije i uslovi života, a pozitivne između rezilijentnosti i psihičkog zdravlja.

Tabela 10. Povezanost rezilijentnosti i dimenzija kvaliteta života kod ispitanika srednjeg odraslog doba

		Fizičko zdravlje	Socijalne relacije	Uslovi života	Psihičko zdravlje
Rezilijentnost	R	-.020	-.093*	-.173**	.160**
	P	.611	.019	.000	.000

Na poduzorku ispitanika srednjeg odraslog doba ustanovljena je negativna korelacija rezilijentnosti i dimenzija socijalne relacije i uslovi života na statistički značajnom nivou. Na statistički značajnom nivou je i pozitivna korelacija rezilijentnosti i dimenzije psihičko zdravlje. Korelacija rezilijentnosti i dimenzije fizičko zdravlje nije statistički značajna.

Tabela 11. Povezanost rezilijentnosti i dimenzija kvaliteta života kod ispitanika poznog odraslog doba

		Fizičko zdravlje	Socijalne relacije	Uslovi života	Psihičko zdravlje
Rezilijentnost	R	.064	-.102	-.190*	.262**
	P	.448	.243	.022	.003

Na poduzorku ispitanika poznog odraslog doba rezultati u tabeli 11 pokazuju da je ustanovljena niska i negativna korelacija rezilijentnosti i dimenzije uslovi života. Ustanovljena je i pozitivna korelacija rezilijentnosti i dimenzije psihičko zdravlje na statistički značajnom nivou. Korelacije rezilijentnosti i dimenzija socijalne relacije i fizičko zdravlje nisu statistički značajne.

Dobijeni rezultati u tabelama 9, 10 i 11 ukazuju da samo psihičko zdravlje pozitivno korelira sa rezilijentnošću i to kod sve tri uzrasne grupe. Uz to, u svim periodima odraslog doba, rezilijentnost je povezana, ali negativno, sa uslovima života. Međutim, za uzrasne grupe odnos preostale dve dimenzije kvaliteta života (fizičko zdravlje i socijalne relacije) i rezilijentnosti nije jedinoznačan. U poznom odraslom dobu socijalne relacije i fizičko zdravlje ne koreliraju sa rezilijentnošću. Za razliku od ovog životnog razdoblja, u druga dva, socijalne relacije su povezane sa rezilijentnošću negativno. Među dobijenim nalazima, svakako izdvaja se i to da samo kod najmlađe grupe (25 do 40 godina) postoji korelacija sa negativnim predznakom između rezilijentnosti i fizičkog zdravlja. Recimo odmah da ovaj poslednji nalaz nije u skladu sa istraživanjem koje su sproveli Guding i saradnici (Gooding et al., 2012), prema kome je opšte zdravlje (fizičko i metalno) pozitivno povezano sa rezilijentnošću, bez obzira na starost, osim na aspektu rezilijentnosti koji se tiče socijalne podrške. Zapravo, samo kod grupe preko 60 godina veoma loše opšte zdravlje je bolji prediktor visoke rezilijentnosti nego manja fizička i mentalna disfunkcionalnost.

Šta nam govore ostali rezultati našeg istraživanja? Najpre, da je psihičko zdravlje značajno za rezilijentnost u svim periodima odraslog doba. O tome govore i nalazi do koji su došli i drugi istraživači (Lamond et al., 2008; Gooding et al., 2012).

Sasvim očekivano u sva tri perioda odraslog doba, rezilijentnost je povezana, ali negativno, sa uslovima života, a mehanizam delovanja ove dimenzije kvaliteta života već je predstavljen na prethodnim stranicama.

Kako razumemo to što kod najstarije uzrasne grupe socijalne relacije i fizičko zdravlje ne koreliraju sa rezilijentnošću?

Vidimo da su rezultati ovog istraživanja potvrdili ono što se pokazalo i u prethodnim istraživanjima (Montross et al., 2006) da veliki procenat starijih ispitanika procenjuje da uspešno stari uprkos hroničnim bolestima i invaliditetu. Posredno, to potvrđuje i gledište nekih autora (George, 1989) da su životni događaji koji se tiču zdravlja, kao i ekonomske situacije, manje važan izvor stresa za stare ljude, nego za mlade.

Kada se radi o socijalnim relacijama, recimo, na kraju, da zbog toga što su socijalni resursi, a čiji je jedan od pokazatelja socijalna podrška, verovatno najvažniji za ublažavanje negativnih efekata stresora, posebno u poznom odraslom dobu (Hanson & Carpenter, 1994, prema Andjelkovic, 2013b) i prediktor dugovečnosti (Berkman & Syme, 1979, prema Andjelkovic, 2013b), zadatak zajednice je osnaživanje resursa socijalnih kontakata starijih osoba.

Zaključak

Ispitujući rezilijentnost i kvalitet života, pokušali smo da razumemo njihovu prirodu u različitim periodima odraslog doba. Da li se tokom perioda odrastanja i starenja ljudi razlikuju u otpornosti koju pokazuju u situacijama rizika, traume i stresa i menja li se zadovoljstvo pojedinim područjima kvaliteta života (fizičko zdravlje, psihičko zdravlje, socijalne relacije i uslovi života) kao indikatora rezilijentnosti?

Dobijeni rezultati pokazali su da je kapacitet za suočavanje sa mnogim izazovima ili pretećim okolnostima manji kod najstarije od tri ispitivane podgrupe odraslog doba. Dodatno, povezanost rezilijentnosti i kvaliteta života, a sve u odnosu na tri perioda odraslog doba, specifična je u zavisnosti od područja kvaliteta života.

Treba reći da je većina dosadašnjih istraživanja rezilijentnosti usmerenija na fizičko zdravlje, a relativno malo je istraživana rezilijentnost i njeni korelati u odraslom dobu, posebno uz uvažavanje uzrasnih razlika. To je na neki način doprinelo načinu razumevanja rezultata istraživanja koje iznosimo u ovom radu. Ograničenje ovog rada proističe i iz nezadovoljavajuće pouzdanosti kratke skale za procenu rezilijentnosti na ovom uzorku.

Ipak, dobijeni rezultati, generalno, sugerišu da se rezilijentnost tokom odraslog doba menja, odnosno da ona u svakom uzrasnom periodu odražava nešto drugačije procese. Smatramo da bi direktno uključivanje mnogobrojnih psiholoških faktora sa kojima je rezilijentnost povezana, kao što su optimizam, pozitivne emocije, radoznalost, intelektualne sposobnosti, kao i sposobnost suočavanja sa problemima, ali i socijalne podrške, doprinelo potpunijem sagledavanju ove oblasti.

Literatura

- Affleck, G., Tennen, H. (1996). Construing Benefits from Adversity: Adaptational Significance and Dispositional Underpinnings. *Journal of Personality*, 64, 99–922.
- Anđelković, V. i Hadži Pešić, M. (2013a). Kvalitet života. U: *Odnosi na poslu i u porodici u Srbiji početkom 21. veka*, V. Hedrih, J. Todorović, M. Ristić (ur.), Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 281–295.
- Andjelkovic, V. (2013b). The Quality of Life in the Elderly. Conference proceedings presented at the international conference „Active ageing and intergenerational solidarity, held on june 19 2012 in Skopje, Skopje: Filozofski fakultet, Fondacija „Fridrih Ebert“, 11–23.
- Anđelković, V., Nešić, M. i Nešić, V. (2013c). Socioekonomski status i kvalitet života stanovnika Srbije. U: S. Vidanović, N. Milićević, J. Opsenica-Kostić (ur.) Tematski zbornik radova *Razvoj i mentalno zdravlje*, Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 191–204.
- Anđelković, V., Hadži-Pešić, M. i Nešić, M. (2012). Kvalitet života i subjektivno blagostanje stanovnika Srbije. *60. naučnostručni skup psihologa Srbije* Beograd, 30. maj–2. jun, knjiga rezimea, 71–72.
- Cummins, R. A. (2003). Normative life satisfaction: measurement issues and a homeostatic model. *Social Indicators Research*, 64, 225–256.
- Cummins, R. A. (1998). The second approximation to an international standard for life satisfaction. *Social Indicators Research*, 43, 307–334.
- Davydov, D.M., Stewart, R., Ritchie, K., & Chaudieu, I. (2012). Resilience and mental health. *Clinical Psychology Review*, 30, 479–495.
- Diener, E., Oishi, S. & Lucas, R. E. (2009). Subjective well-being: The science of happiness and life satisfaction. In: Snyder, C. R. & Lopez, S. I. (Eds), *Oxford handbook of positive psychology*. New York: Springer.

- Ensel, W. M. (1991). „Important“ life events and depression among older adults. *Journal of Aging and Health*, 3, 546–566.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society*. New York: W. W. Norton & Company Inc.
- George, L. K. (1989). Stress, social support and depression over the life course. In K. S. Markides and C. L. Cooper (eds.): *Aging, stress and health*. New York: Wiley.
- Gooding, P., Hurst, A., Johnson, J. & Tarrier, N. (2012). Psychological resilience in the young and the elderly. *International Journal of Geriatric Psychiatry*, Vol 27 (3), 262–270
- Herrman, H., Stewart D. E., Diaz-Granados, N., Berger, E. L., Jackson, B., Yuen, T. (2011). What is resilience? *Can J Psychiatry*, 56 (5), 258–265.
- Izal, M. & Fernández-Ballesteros, R. (1990). *Modelos ambientales sobre la vejez* (Environmental models on old age). *Anales de psicología*, Vol. 6(2), 181–198.
- Krause, N. (1994). Stressors in salient social roles and well-being in later life. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences*, 49, 137–148.
- Lamond, Depp, Allison et al. (2008). Measurement and predictors of resilience among community-dwelling older women. *J Psychiatr Res.*, 43(2), 148–154.
- Lima, M. L. & Novo, R. (2006). So far so good? Subjective and social well-being in Portugal and Europe. *Portuguese Journal of Social Science*, 5, 1, 5–33.
- Lučev, I. i Tadinac, M. (2008). Kvaliteta života u Hrvatskoj – povezanost subjektivnih i objektivnih indikatora te temperamenta i demografskih varijabli s osvrtnom na majninski status. *Migracijske i etničke teme*, 24, 67–89.
- Masten, A., Best, K., Garmezy, N. (1990). Resilience and development: Contributions from the study of children who overcome adversity. *Development and Psychopathology*, 2, 425–444.
- McCrae, R. R. & Costa, P. T. Jr. (1982.). Self Concept and the Stability of Personality: Cross-Sectional Comparisons of Self reports and Ratings. *Journal of Personality and Social Psychology*, 43, 1282–1292.
- Mehta, M., Whyte, E. & Lenze, E. et al (2008). Depressive symptoms in late life: associations with apathy, resilience and disability vary between young old and oldold. *Int J Geriatr Psychiatry*, 23(3), 238–243.
- Montross, L. P., Depp, C., Daly, J., Reichstadt, J., Golshan, S., Moore, D., Sitzer, D. & Jeste, D. V. (2006). Correlates of self-rated successful aging among community-dwelling older adults. *Am J Geriatr Psychiatry*, 14, 43–51.
- Nygren, B., Alex, L. & Jonsen, E. et al (2005). Resilience, sense of coherence, purpose in life and self transcendence in relation to perceived physical and mental health among the oldest old. *Aging Ment Health* 9(4), 354–362.
- Papalia, D. E & Wendkos, O. S. (1992). *Human development*. New York: McGraw Hill.
- Szinovacz, M., Ekerdt, D. J. i Vinick, B. H. (1992). *Families and retirement*. Newbury Park, CA: Sage.
- Park, C. L., Cohen, L. H. & Murch, R. L. (1996). Assessment and prediction of stress-related growth. *Journal of Personality*, 64, 71–105.
- Pearlin, L. I. & Skaff, M. M. (1995). Stressors in adaptation in late life. In M. Gatz (ed.): *Emerging issues in mental health and aging*. Washington: American Psychological Association.

- Perlmutter, M. & Hall, E. (1992). *Adult Development and Aging*. New York/Chichester/Brisbane/Toronto/Singapore: John Wiley & Sons.
- Rowly, K. & Feather, N. (1987). The impact of unemployment in relation to age and length of unemployment, *Journal of Occupational Psychology*, 60 (4), 323–332.
- Rutter, M. (2008). Developing concepts in developmental psychopathology. In J. J. Hudziak (ed.), *Developmental psychopathology and wellness: Genetic and environmental influences* (3–22). Washington, DC: American Psychiatric Publishing.
- Ryff, C. D., Friedman, E. M., Morozink, J. A. & Tsenkova, V. (2012). Chapter 4: Psychological resilience in adulthood and later life: Implications for health. In J. Hayslip, Bert & G. Smith (Eds.), *Annual review of gerontology and geriatrics: Emerging perspectives on resilience in adulthood and later life*, Vol. 32, 73–92.
- Stewart, M., Reid, G. & Mangham, C. (1997). Fostering children's resilience. *Journal of Pediatric Nursing*, 12, 21–31.
- Wagnild, M. & Young, M. (1993). Development and psychometric evaluation of the resilience scale. *J Nurs Meas*, 1, 165–178.
- Wolff, S. (1995). The concept of resilience. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry*, 29, 565–574.

Vesna Anđelković, Ivana Zubić

RESILIENCE AND QUALITY OF LIFE IN ADULTHOOD

Summary

The way to respond to specific requests and challenges of each stage in the development is very important in understanding the individual capacity for resilience. Among the many indicators of resilience is the quality of life. The aim of this study was to investigate the resilience and quality of life of respondents in early, middle and late adulthood, as well as correlation between these variables. The survey was conducted on the subsample of 1612 Serbs, both sexes, aged 25 to 70 years. It was used PORPOS battery, specially designed instrument of 389 items, which contained the short scale for the assessment of quality of life and resilience. Respondents in late adulthood showed less resilience, and less satisfaction by dimension social relations than respondents in early and middle adulthood. Again, respondents in late adulthood are more satisfied by dimension living conditions than other two groups of respondents. Respondents in early adulthood are the most satisfied with dimension of mental health and social relations. We conclude that in understanding of resilience and quality of life, and their relationship, it is necessary to consider specificities of different periods of adulthood.

Keywords: *Quality of life, resilience, adulthood*

Jelena Šakotić-Kurbalija
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
Dragan Kurbalija
Poljoprivredna škola sa domom učenika, Futog
Ivana Mihić
Jovana Jestrović
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

UDK 316.811:159.9.072-055.2
173.1-055.2

PREDIKCIJA POTENCIJALA ZA RAZVOD NA OSNOVU ŽENINE PERCEPCIJE KVALITETA BRAČNOG ODNOSA

Apstrakt: U cilju utvrđivanja mogućnosti predikcije potencijala za razvod na osnovu različitih činilaca kvaliteta bračnog odnosa i sociodemografskih varijabli, ispitano je 2049 žena, starosti od 19 do 75 godina, različitog socioekonomskog statusa, koje žive u formalnom ili neformalnom braku. Činioci kvaliteta bračnog odnosa su mereni Skalom prilagođenosti u bračnom odnosu (Dyadic Adjustment Scale – DAS: Spanier, 1989), a potencijal za razvod je izražen Indeksom bračne nestabilnosti (Marital Instability Index: Booth, Johnson & Edwards, 1983) od sociodemografskih varijabli ispitane su: starosti ispitanica, starosti njihovih partnera, subjektivne procene visine mesečnih prihoda domaćinstva u odnosu na prosek u našoj sredini, stepena obrazovanja ispitanice i partnera, stambenog i radnog statusa oba supružnika i broj njihove dece. Hijerarhijskom višestrukom regresionom analizom je utvrđena statistički značajna povezanost, umerenog intenziteta, između prediktorskog skupa varijabli (faktora kvaliteta bračnog odnosa i sociodemografskih varijabli) i bračne nestabilnosti, kao kriterijske varijable. Rezultati upućuju na zaključak da je kod žena trećina varijanse potencijala za razvod ($R_1^2=0,34$) determinisana ispitanim dimenzijama kvaliteta braka, dok ispitane sociodemografske varijable objašnjavaju još samo 3% varijanse bračne nestabilnosti ($R_2^2=0,37$). Pri tom se kao najznačajniji prediktor pokazalo zadovoljstvo brakom ($\beta=-0,53$, $p=0,00$).

Кljučне речи: brak, bračni odnosi, kvalitet braka, bračna nestabilnost, potencijal za razvod

Uvod

U literaturi koja se bavi bračnom stabilnošću/nestabilnošću, odnosno, pitanjem zašto neki brakovi uspešno prevladavaju krize, kroz koje neminovno svi brakovi prolaze, a drugi se završavaju razvodom, najcitiranija su sledeća teorijska objašnjenja (prema: Čudina-Obradović i Obradović, 2006): Teorija socijalne razmene, Teorija bračne ravnoteže i Model ranjivost-stres-adaptacija.

Dok Teorija bračne ravnoteže i Model ranjivost-stres-adaptacija polaze od pretpostavke da kvalitet bračnog odnosa, u potpunosti ili u velikoj meri, određuje

bračnu stabilnost, autori koji svoje modele funkcionisanja bračnih odnosa razvijaju na osnovnim postavkama Teorije socijalne razmene i/ili istražuju bračne odnose u okviru ovog teorijskog pristupa, eksplicitno razdvajaju bračnu stabilnost i kvalitet bračnog odnosa, te ih posmatraju kao dve nezavisne dimenzije, što podrazumeva mogućnost doživljaja visokog kvaliteta, a niske bračne stabilnosti, visokog kvaliteta i visoke stabilnosti, niskog kvaliteta i niske stabilnosti, kao i visoko izražene bračne stabilnosti uz percepciju niskog bračnog kvaliteta (Šakotić-Kurbalija, 2011).

Osnovne postavke Teorije socijalne razmene su dali Tibo i Keli (Thibaut & Kelley, 1959) u okviru svoje *Teorije međuzavisnosti*: bliske veze se razvijaju, rastu, propadaju i raspadaju se kao posledica razvijanja *procesa socijalne razmene*, odnosno razmene dobitaka i gubitaka među samim partnerima i između partnera i ostalih ljudi.

Levinger (Levinger, 1976) je bio prvi autor koji je Teoriju međuzavisnosti primenio na bračne odnose. Prema njegovom modelu (ne)uspeh braka zavisi od tri varijable, i njihovog individualnog vrednovanja, a to su: privlačnost unutar veze, prisutnost poželjnije alternative van veze, i barijere vezane za raskid veze. Bračna stabilnost je veća što je veća privlačnost unutar bračne veze (psihološka, telesna, materijalna i statusna), što je manje poželjnijih opcija van veze i što su jače barijere vezane za razvod braka.

Pri tom, privlačnost unutar veze (među bračnim partnerima) može biti: psihološka, telesna, materijalna i/ili statusna. Poželjnija alternativa van veze može biti emocionalna i/ili seksualna veza sa drugim partnerom, koji se iz nekog razloga doživljava privlačnijim od bračnog partnera, ali isto tako, alternativa aktuelnoj vezi/braku može biti i samački život ili profesionalna karijera za koju su postojeći brak i bračne obaveze doživljeni kao otežavajući faktor. Barijere vezane za raskid veze, odnosno prepreke za razvod su najčešće zajednička deca i/ili različita uverenja o braku kao instituciji, i uverenja o psihološkim posledicama razvoda (npr. razvode se samo gubitnici, razvod bi značio da sam ja neuspešna osoba, deca iz razvedenih brakova su po pravilu problematična i sl.).

Ove tri varijable su u stalnom procesu dinamičke povezanosti, a bračna stabilnost je u potpunosti determinisana njihovim međudnosom. Drugim rečima, bračna stabilnost se može meriti kao trenutno stanje u jednoj tački na vremenskom kontinuumu bračnog odnosa, ali je realno reč o stalno varirajućoj karakteristici braka – o procesu u kome neprekidno dolazi do manjih ili većih oscilacija.

U skladu s postavkama Levingerovog Modela kohezivnosti partnerskog odnosa (1976), brakovi se završavaju kada su ispunjena sledeća tri uslova:

1. niska privlačnost same veze,
2. postoji poželjnija alternativa u odnosu na postojeću vezu i
3. barijere za napuštanje veze su slabe.

Koristeći ove ideje Luis i Spanier (Lewis & Spanier, 1979) su formirali tipologiju razmena unutar bračnih odnosa prema kojoj su bračno zadovoljstvo i bračna stabilnost predstavljene kao ortogonalne dimenzije ishoda braka, te brakovi mogu biti:

- a) zadovoljavajući i stabilni,

- b) zadovoljavajući ali nestabilni,
- c) nezadovoljavajući ali stabilni i
- d) nezadovoljavajući i nestabilni.

Pri tom, koncepti socijalne razmene objašnjavaju položaj svakog konkretnog bračnog para unutar koordinatnog sistema. Tako su, npr., nezadovoljavajući a stabilni bračni parovi oni kod kojih je privlačnost unutar veze niska, ali su barijere za napuštanje veze veoma visoke (socijalne ili religijske zabrane, finansijski problemi...). S druge strane, zadovoljavajuće a nestabilne veze su one kod kojih je privlačnost unutar veze visoka, ali su slabe granice za napuštanje veze i postoji alternativa vezi koja je još privlačnija.

Uzimajući u obzir procese socijalne razmene koji se dešavaju unutar nekog dijadnog odnosa, Spanier je sa saradnicima razvio koncept dijadnog prilagođavanja kojim je moguće proceniti i meriti stepen kvaliteta nekog partnerskog odnosa na kontinuumu od „dobro prilagođenog“ do „nepriklagođenog“ (Spanier, 1976). Operacionalizaciju koncepta dijadnog prilagođavanja predstavlja DAS skala koja je jedan od najčešće primenjivanih instrumenata u istraživanjima bračnog kvaliteta, a po nekim studijama je i najčešće korišćen instrument za merenje bračnog kvaliteta (Glenn, 1990). Ova skala se sastoji od četiri subskale koje predstavljaju operacionalizaciju empirijski proverenih komponenata kvaliteta veze: Konsenzusa, Zadovoljstva brakom, Afektivno-seksualne usaglašenosti i Kohezivnosti.

Istraživanja faktora koji utiču na kvalitet i stabilnost braka aktuelna su već duže od pola veka, jer u gotovo svim državama Evropske unije od 60-ih godina 20. veka kontinuirano opada broj sklopljenih brakova, a istovremeno raste stopa razvoda (Eurostat, 2010). Ovi statistički pokazatelji nedvosmisleno govore da je, u savremenom društvu, tradicionalna forma braka u krizi, a povećanje bračne nestabilnosti i povećanje broja razvoda prepoznati su kao deo „tranzicije bračnosti“ (Ivković, 2011).

Rezultati istraživanja različitih autora (Carrère et al., 2000; Gager & Sanchez, 2003; Huston et al., 2001; Karney & Bradbury, 1995a, 1995b; Kurdek, 1999; Waldinger et al., 2004) ukazuju da je kvalitet bračnih odnosa najznačajnija determinanta bračne stabilnosti. Autori iz Srbije (npr. Tošić i Todorović, 2011; Šakotić-Kurbalija, 2011; Šakotić-Kurbalija i Kurbalija, 2012a, 2012b) i regiona (npr. Čudina-Obradović i Obradović, 2006; Obradović & Čudina-Obradović, 2000), takođe, ističu značaj povezanosti kvaliteta bračnog odnosa i bračne stabilnosti.

Na osnovu rezultata opsežne metaanalize (Karney & Bradbury, 1995b), zaključeno je da je za bračnu stabilnost najvažnija percepcija kvaliteta bračnog odnosa žena, a zatim bračno seksualno zadovoljstvo muškarca, dok je percepcija kvaliteta bračnog odnosa muškarca tek treći faktor po važnosti za predikciju bračne stabilnosti.

Nalazi istraživanja sprovedenih nakon ove metaanalize (Karney & Bradbury, 1995b), takođe, upućuju na zaključak da je ženina percepcija kvaliteta bračnog odnosa značajnija za stabilnost braka, od percepcije kvaliteta bračnog odnosa njihovih supružnika (Heaton & Blake, 1999, Obradović & Čudina-Obradović, 2000). Odnosno, ženina percepcija kvaliteta bračnog odnosa je prepoznata kao prvi faktor koji

vodi ka razvodu ili pomaže u njegovoj prevenciji (Cross & Madson, 1997; Karney & Bradbury, 1995a).

Zaključeno je da, po pravilu, žene prve izražavaju nezadovoljstvo usled narušenosti kvaliteta bračnog odnosa; uobičajeni su nosioci inicijative da se narušeni odnos popravi, a kada procene da nije moguće poboljšati odnos – žene pokreću razvod braka (Cross & Madson, 1997). Imajući sve ovo u vidu, istraživanje koje će biti prezentovano u ovom radu je bilo usmereno na populaciju žena.

Cilj preduzetog istraživanja je bio da se utvrdi koliki je doprinos percepcije kvaliteta bračnog odnosa potencijalu za razvod, kod žena, i, u okviru toga, koliki je doprinos percepcije pojedinačnih faktora kvaliteta bračnog odnosa: bračnog konsenzusa, zadovoljstva brakom, afektivno-seksualne usaglašenosti i bračne kohezivnosti?! Pored ovog osnovnog cilja, dodatni cilj ovog rada predstavlja i utvrđivanje doprinosa različitih sociodemografskih varijabli (starosti ispitanica, starosti njihovih partnera, subjektivne procene visine mesečnih prihoda domaćinstva u odnosu na prosek u našoj sredini, stepena obrazovanja ispitanice i partnera, stambenog i radnog statusa oba supružnika i broju njihove dece) potencijalu za razvod, kod žena u našoj sredini.

Metod

Uzorak. Ispitano je 2049 žena, starosti od 19 do 75 godina ($AS=38.86$; $SD=8.94$), koje žive u formalnom (86.7%) ili neformalnom braku, između godinu dana i 52 godine ($AS=13.67$; $SD=9.10$). Njihovi partneri su stari od 22 do 82 godine ($AS=41.98$; $SD=9.40$). Najveći broj ovih parova ima stan u vlasništvu (67.7%); 15.2% stanuje kod roditelja jednog od supružnika, dok ostali žive kao podstanari. Ukupne mesečne prihode u domaćinstvu nešto manje od polovine broja ispitanica procenjuje prosečnim (46.5%); 20.5% ispitanica ocenjuje da su im prihodi nešto iznad prosečnih; 3.7% da su im prihodi znatno iznad prosečnih, dok 16.5% ispitanica procenjuje da su im prihodi nešto ispod prosečnih, a 11.8% ocenjuje da su prihodi njihovog domaćinstva znatno ispod prosečnih.

Nešto više od polovine ispitanica ima završenu srednju školu (53.9%), a zatim sledi broj ispitanica koje su završile fakultet (28.7%) i višu školu (8.7%). Uzorkom je obuhvaćen i znatan broj žena sa poslediplomskim obrazovanjem (4,0%), ali i onih koje imaju završenu samo osnovnu školu (4,0%) i onih žena koje nisu završile ni osnovnu školu (0,3%). Slično je distribuirano i obrazovanje njihovih partnera (0.3% partnera nije završilo ni osnovnu školu, 5.6% ima završenu osnovnu školu, 56.3% srednju školu, 10.4% višu školu, 21.2% ih ima fakultetsko, a 3.4% i poslediplomsko obrazovanje).

Većina ispitanica je u radnom odnosu (od toga: 11.9% na određeno vreme, 52.0% na neodređeno, a 6.0% su (su)vlasnice preduzeća); 2.9% ispitanica je u penziji, njih 13.1% se izjašnjavaju kao domaćice, dok ih 13.6% traži posao i izjašnjavaju se kao „trenutno nezaposlene“. Među njihovim partnerima ima 15,1% nezaposlenih; 14,5% je zaposlenih na određeno, a 48.6% na neodređeno vreme; njih 14.2% su (su) vlasnici nekog preduzeća, a 4.4% su penzioneri.

Gotovo polovina ispitanica ima dvoje dece (46.8%), njih 24.0% ima jedno dete, 14.9% nemaju decu, 8.9% ima troje dece, a preostale ispitanice imaju četvoro ili više dece.

Postupak. Ispitivanje je, u saradnji sa stručnim saradnicima – psiholozima, sprovedeno na teritoriji Republike Srbije, pri čemu 46,7% ispitanih žena živi u Novom Sadu i Beogradu, a 53,3% u manjim mestima i selima (Sremskoj Mitrovici i okolnim selima, Somboru i okolnim selima (Staparu, Bezdanu, Bačkom Monoštoru, Bačkom Bregu, Aleksi Šantiću), Bačkoj Palanci, Rumi, Indiji, Novim Banovcima, Staroj Pazovi, Šapcu, Loznici, Bačkom Brestovcu, Vrbasu i Kucuri). Najveći broj ispitanica je kontaktiran na roditeljskim sastancima u školama (osnovnim i srednjim) i vrtićima, gde im je ukratko objašnjen cilj istraživanja i predloženo anonimno učešće u istraživanju, na dobrovoljnoj osnovi. Žene koje su prihvatile učešće u istraživanju su dobile upitnike i kovertе. Odgovarale su kod kuće i popunjene upitnike vraćale vaspitačicama i razrednim starešinama u zatvorenim kovertama. Ispitivanje žena iz brakova bez dece je prvenstveno vršeno preko ginekoloških ordinacija, a u manjoj meri i putem interneta (preko različitih mejling lista i internet grupa).

Instrumenti. Potencijal za razvod je izražen Indeksom bračne nestabilnosti (Marital Instability Index: Booth, Johnson & Edwards, 1983). Instrument uključuje sledeće stavke: prisustvo razmišljanja o razvodu braka, postojanje razgovora sa prijateljima o razvodu, i postojanje razgovora o razvodu braka sa bračnim partnerom. Odgovara se potvrdno ili odrično, a skorovi se kreću u rasponu od 3 do 9, pri čemu niži rezultati ukazuju na bračnu stabilnost, a viši na bračnu nestabilnost. Na podacima prikupljenim ovim istraživanjem, ustanovljena je dobra pouzdanost instrumenta (Kronbahov Alfa koeficijent iznosi 0,87).

Doživljaj kvaliteta bračnog odnosa je meren Skalom prilagođenosti u bračnom odnosu (Dyadic Adjustment Scale – DAS: Spanier, 1976; 1989), koja je u izvornim istraživanjima pokazala zadovoljavajuće psihometrijske karakteristike (Spanier, 1976). DAS se sastoji od 32 ajtema na koje ispitanici odgovaraju tako što procenjuju stepen učestalost određenih ponašanja, ili procenjuju da li su neka ponašanja prisutna u njihovoj vezi. Skala, pored izračunavanja ukupnog skora, nudi mogućnost izračunavanja skorova i na sledećim subskalama:

„Konsenzus“ (sastoji se od 13 stavki kojima se procenjuje slaganje bračnih partnera po pitanjima koja su od značaja za svakodnevno funkcionisanje: vođenje finansija, odnos prema kućnim obavezama, religiji, rekreaciji, odnos prema prijateljima, roditeljima i rođacima, životnoj filozofiji, donošenju odluka i sl.);

„Zadovoljstvo brakom“ (sadrži 10 stavki koje se odnose na opšte zadovoljstvo brakom, poverenje u partnera, učestalost bračnih konflikta, stepen bračne tenzije, doživljaj međusobne netrpeljivosti i lični odnos prema budućnosti braka);

„Afektivno-seksualna usaglašenost“ (obuhvata 4 ajtema kojima se procenjuje stepen usaglašenosti bračnih partnera u ispoljavanju emocija i seksualnim odnosima); i

„Kohezivnost“ (obuhvata 5 stavki koje se odnose na stepen bliskosti i kvaliteta komunikacije među partnerima: zajednički rad na nekom ostvarenju, smireni razgovori, podsticanje razmene ideja, zajednička interesovanja van kuće, zajednički smeh).

Na podacima prikupljenim ovim istraživanjem, ustanovljena je zadovoljavajuća pouzdanost instrumenta merena Kronbahovim Alfa koeficijentom i za skalu u celini (0,95) i za pojedinačne subskale (za Konsenzus iznosi 0,90; Zadovoljstvo 0,88; Kohezivnost 0,82; a za Afektivno-seksualnu usaglašenost 0,65).

Od sociodemografskih varijabli analizirane su sledeće:

1. Starost ispitanice;
2. Starost partnera;
3. Subjektivna procena mesečnih prihoda domaćinstva (znatno ispod prosečnih; nešto ispod prosečnih; prosečni; nešto iznad prosečnih; znatno iznad prosečnih);
4. Stambeni status porodice (stanuju kod roditelja; podstanari su; stanuju u vlastitom stanu/kući);
5. Step en obrazovanja ispitanice;
6. Step en obrazovanja partnera;
7. Radni status ispitanice (domaćica; trenutno nezaposlena (traži posao); zaposlena na određeno vreme/ honorarno; zaposlena „za stalno“);
8. Radni status partnera (trenutno nezaposlen (traži posao); zaposlen na određeno vreme/ honorarno; zaposlen „za stalno“);
9. Bračni status (venčani i nevenčani) i
10. Broj zajedničke dece.

U cilju utvrđivanja u kojoj meri ispitanice dimenzije kvaliteta bračnog odnosa i ispitanice sociodemografske varijable doprinose potencijalu za razvod braka, primenjena je hijerarhijska višestruka regresiona analiza. U prvom koraku analize, ispitanice je povezanost dimenzija kvaliteta braka i bračne nestabilnosti, a u drugom koraku setu prediktora su pridodate i sociodemografske varijable, da bi se ispitanice njihov doprinos.

Rezultati

Rezultati hijerarhijske regresione analize sugerišu da je skup analiziranih prediktorskih varijabli statistički značajno povezan sa bračnom nestabilnošću, ali u isto vreme govore o tome da je doprinos sociodemografskih varijabli toj vezi vrlo skroman.

Na prvom nivou analize dobijen je koeficijent multiple korelacije $R=0,58$ ($F(4,1659)=215,19$; $p<0,001$), dok je korigovani $R^2=0,34$, što govori da postoji oko 34% zajedničke varijanse između dimenzija bračnog kvaliteta i potencijala za razvod braka.

Na drugom nivou analize dobijen je koeficijent multiple korelacije $R=0,61$ ($F(14,1649)=69,64$; $p<0,001$), dok je korigovani $R^2=0,37$, što govori da postoji oko 37% zajedničke varijanse između dimenzija bračnog kvaliteta i sociodemografskih varijabli, s jedne, i potencijala za razvod braka, s druge strane. Dakle, uvođenjem sociodemografskih varijabli objašnjeno je tek dodatnih 3% od ukupne varijanse bračne nestabilnosti.

U tabeli 1 su prikazani regresioni parametri i indikatori statističke značajnosti za sve prediktorske varijable.

Tabela 1. Regresioni parametri i indikatori statističke značajnosti prediktorskih varijabli

Model 01	B	St. greška	Beta	t	p
(Constant)	11.556	.372		31.097	.000
Konsenzus	-.020	.011	-.063	-1.859	.063
Zadovoljstvo brakom	-.230	.014	-.557	-16.618	.000
Afektivno-seksualna usaglašenost	-.079	.039	-.058	-2.006	.045
Kohezivnost	.060	.021	.086	2.804	.005
Model 02					
(Constant)	13.428	.551		24.391	.000
Konsenzus	-.017	.010	-.054	-1.646	.100
Zadovoljstvo brakom	-.240	.014	-.581	-17.451	.000
Afektivno-seksualna usaglašenost	-.081	.039	-.059	-2.082	.038
Kohezivnost	.045	.021	.065	2.144	.032
Starost ispitanice	-.006	.015	-.020	-.418	.676
Starost partnera	-.028	.014	-.097	-1.990	.047
Mesečni prihodi	-.022	.062	-.008	-.358	.720
Stambeni status	.094	.077	.026	1.212	.226
Stepen obrazovanja ispitanice	.112	.064	.044	1.767	.077
Stepen obrazovanja partnera	.060	.063	.023	.956	.339
Radni status ispitanice	.068	.052	.028	1.308	.191
Radni status partnera	-.099	.078	-.027	-1.269	.205
Bračni status	-.544	.180	-.064	-3.022	.003
Broj zajedničke dece	-.113	.059	-.041	-1.905	.057

Kao što se može videti u tabeli 1, najbolji samostalni prediktor potencijala za razvod braka predstavlja stepen dijadnog zadovoljstva ($\beta = -0,57$, $p < 0,001$), kao slabiji, ali statistički značajni prediktori, pokazali su se još i Kohezivnost ($\beta = 0,09$, $p < 0,01$) i Afektivno-seksualna usaglašenost ($\beta = -0,06$, $p < 0,05$), dok se izraženost dijadnog konsenzusa nije pokazala kao samostalno značajan prediktor stepena bračnog nezadovoljstva.

Posle uvođenja sociodemografskih varijabli u analizu, odnos među dimenzijama skale DAS ostao je isti, a od sociodemografskih varijabli kao samostalno značajni prediktori bračne nestabilnosti pokazali su se starost partnera ($\beta = -0,10$, $p < 0,05$) i bračni status ($\beta = -0,06$, $p < 0,01$), pri čemu je bračna stabilnost izraženija kod osoba koje se nalaze u formalnom braku u odnosu na parove koji žive u kohabitaciji.

Diskusija

Rezultati ovog istraživanja nedvosmisleno pokazuju da, u skladu sa svim ranije navedenim istraživačkim nalazima (Carrère et al., 2000; Gager & Sanchez, 2003; Heaton & Blake, 1999; Huston et al., 2001; Karney & Bradbury, 1995b; Kurdek, 1999; Obradovic & Cudina-Obradovic, 2000; Šakotić-Kurbalija, 2011; Šakotić-Kurbalija i Kurbalija, 2012a, 2012b; Waldinger et al., 2004), ženina percepcija kvaliteta bračnog odnosa jeste značajan prediktor bračne (ne)stabilnosti. Dakle, možemo zaključiti da žene u većoj meri razmišljaju, planiraju i razgovaraju sa drugima (pa i suprugom) o razvodu, kada su u manjoj meri zadovoljne sopstvenim brakom, a uz to doživljavaju da su u većoj meri neusaglašene sa bračnim partnerom po pitanju seksualnih odnosa i ispoljavanja emocija i primećuju izostanak zajedničkih aktivnosti, bliskosti i komunikacije među partnerima.

Važno je, međutim, istaći da se stepen izraženosti bračnog konsenzusa nije pokazao kao statistički značajan prediktor bračne nestabilnosti, dok su pojedinačni doprinosi percepcije afektivno-seksualne usaglašenosti ($\beta=-0,06$) i bračne kohezivnosti ($\beta=0,09$) iako statistički značajni, vrlo skromni. Samostalno posmatrano, jedino zadovoljstvo bračnim odnosom ostvaruje veću povezanost sa bračnom (ne) stabilnošću ($\beta=-0,57$, $p=0,00$).

Ovde je značajno imati u vidu i rezultate ranijeg istraživanja karakteristika i funkcionalnosti bračnih odnosa u porodicama na teritoriji Vojvodine (Mihić, 2007). Rezultati tog istraživanja su pokazali i neke neočekivane nalaze: npr. da ispitani roditelji adolescenata srednjoškolskog uzrasta, sa teritorije Vojvodine, iskazuju visoko opšte zadovoljstvo kvalitetom svog braka (dajući opštu ocenu, 82,2% ispitanika kvalitet svog braka procenjuje vrlo dobrim i odličnim), a pri tom je funkcionalnost njihovih brakova procenjena kao ispodprosečna (Mihić, 2007).

Ispitane sociodemografske varijable ostvaruju vrlo skroman doprinos obrašćenju varijanse potencijala za radvod. Kao značajni prediktori pokazali su se samo bračni status i starost partnera, ali je njihov uticaj (iako statistički značajan) zanemarljiv.

Imajući u vidu relativno veliki procenat varijanse koji nije objašnjen prediktorskim varijablama (63%), možemo zaključiti da na spremnost žene da se razvede u velikoj meri deluju faktori koji nisu povezani sa percepcijom kvaliteta samog braka i bračnog odnosa, kao ni sa socioekonomskim varijablama.

Na osnovu dobijenih rezultata u ovom istraživanju, a imajući u vidu i nalaze ranijeg istraživanja (Mihić, 2007), čini se opravdanom pretpostavka da su stabilnost i kvalitet bračnog odnosa relativno nezavisne dimenzije, kako su to, u skladu s postavkama Teorije socijalne razmene, svojom tipologijom predvideli Luis i Spanijer (Lewis & Spanier, 1979).

Zaključak

Na osnovu napred navedenih rezultata dobijenih ovim istraživanjem, mogu se izvući sledeći zaključci:

1. Postoji značajna povezanost između ženine percepcije kvaliteta bračnog odnosa i potencijala za razvod, te se može reći da ženina percepcija generalno visokog kvaliteta bračnog odnosa doprinosi stabilnosti bračnog odnosa.
2. Ženina percepcija njene i partnerove usaglašenosti u ispoljavanju emocija i seksualnim odnosima je značajno povezana sa stabilnošću braka, ali je vrlo slabe prediktivne moći.
3. Ženina percepcija stepena bračnog slaganja po pitanjima koja su od značaja za svakodnevni zajednički život (vođenje finansija, odnos prema religiji, ispoljavanje osećanja, odnos prema roditeljima i rođacima, životna filozofija i sl.) nije značajno povezana sa bračnom stabilnošću.
4. Ženina percepcija bračne kohezije (međusobne povezanosti i kvaliteta bračne komunikacije) je, takođe, statistički značajan prediktor bračne stabilnosti, ali vrlo slabe prediktivne moći.
5. Zadovoljstvo bračnim odnosom, kod žena, najznačajnije doprinosi bračnoj stabilnosti. Ova povezanost je umerenog intenziteta.
6. Sociodemografske varijable u vrlo maloj meri doprinose ženinoj odluci da se razvede.

Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju da potencijal za razvodom braka jeste značajno povezan sa ženinom percepcijom kvaliteta bračnog odnosa, i to, pre svega sa njenim zadovoljstvom brakom i bračnim odnosom; ali ujedno pokazuju da kvalitet bračnog odnosa u relativno maloj meri doprinosi stabilnosti braka (imaju 34% zajedničke varijanse). Ispitane sociodemografske varijable objašnjavaju tek dodatnih 3% varijanse bračne nestabilnosti.

Ovaj nalaz sugerise potrebu za istraživanjem prediktivne moći većeg broja varijabli – faktora privlačnosti unutar veze, prisutnosti poželjnijih alternativa van veze, i barijera vezanih za raskid veze.

Literatura

- Booth, A., Johnson, D., & Edwards, J. N. (1983). Measuring Martial Instability. *Journal of Marriage and the Family*, 45, 387–393.
- Carrère, S., Buehlman, K. T., Gottman, J. M., Coan, J. A., Ruckstuhl, L. (2000). Predicting marital stability and divorce in newlywed couples. *Journal of Family Psychology*, 14(1), 42–58.
- Cross, S. E. & Madson, L. (1997). Models of the self: Self-Construals and gender. *Psychological Bulletin*, 122, 5–37.
- Čudina-Obradović, M. i Obradović, J. (2006). *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

- Eurostat. (2010). *Europe in figures – Eurostat yearbook 2010*, preuzeto sa: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-10-220/EN/KS-CD-10-220-EN.PDF
- Gager, C. T., Sanchez, L. (2003). Two as one?: Couples' perceptions of time spent together, marital quality, and the risk of divorce. *Journal of Family Issues*, 24(1), 21–50.
- Glenn, N. D. (1990). Quantitative research on marital quality in the 1980s: A critical review. *Journal of Marriage and the Family*, 52, 818–831.
- Heaton, T. B. & Blake, A. M. (1999). Gender differences in determinants of marital disruption. *Journal of Family Issues*, 20, 25–45.
- Huston, T. L. Caughlin, J. P., Houts, R. M., Smith, S. E., George, L. J. (2001). The connubial crucible: Newlywed years as predictors of marital delight, distress, and divorce. *Journal of Personality and Social Psychology*, 80(2), 237–252.
- Ivković, M. (2011). Učestalost razvoda braka u Srbiji (1947–2010). *Zbornik radova – Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu*, 59, 51–76.
- Karney, B. R. & Bradbury, T. N. (1995a). Assessing longitudinal change in marriage: An introduction to the analysis of growth curves. *Journal of Marriage and the Family*, 57, 1091–1108.
- Karney, B. R. & Bradbury, T. N. (1995b). The longitudinal course of marital quality and stability: A review of theory, method, and research. *Psychological Bulletin*, 118, 3–34.
- Kurdek, L. A. (1999). The nature and predictors of the trajectory of change in marital quality for husbands and wives over the first 10 years of marriage. *Developmental Psychology*, 35(5), 1283–1296.
- Levinger, G. (1976). A social psychological perspective on marital dissolution. *Journal of Social Issues*, 32 (1), 21–47.
- Lewis, R. A. & Spanier, G. (1979). Theorizing about the quality and stability of marriage. In W. R. Burr (Ed.), *Contemporary theories about the family* (pp. 268–294). New York: Free Press.
- Mihić, I. (2007). Karakteristike i funkcionalnost bračnih odnosa u porodicama na teritoriji Vojvodine. U: M. Zotović (ur). *Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 80–98.
- Obradovic, J. & Cudina-Obradovic, M.(2000). Correlates of subjective global marital satisfaction in women. *Društvena istraživanja*, 1 (45), 41–65.
- Šakotić-Kurbalija, J. (2011). *Karakteristike bračnog odnosa i traženje psihološke pomoći*. Doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Šakotić-Kurbalija, J. & Kurbalija, D. (2012a). Spousal approval of recreation as an indicator of marriage quality and stability. *Exercise and Quality of Life*, 4(1), 1–10.
- Šakotić-Kurbalija, J., Kurbalija, D. (2012b). Povezanost globalnog zadovoljstva brakom, kvaliteta bračnog odnosa i bračne stabilnosti. *Psihijatrija danas*, 44(2), 149–159.
- Spanier, G. B. (1976). Measuring dyadic adjustment: New scales for assessing the quality of marriage and similar dyads. *Journal of Marriage and the Family*, 38, 15–28.
- Spanier, G. B. (1989). *Manual for the dyadic adjustment scale*. North Tonowanda, New York: Multi-Health Systems.
- Tošić, M. & Todorović, D. (2011). Podela rada, kvalitet braka i rodna ideologija. *Sociološki pregled*, 45(3), 393–419.

Thibaut, J. W., Kelley, H. H. (1959). *The social psychology of groups*. Oxford, England: John Wiley.

Waldinger, R. J., Schulz, M. S., Hauser, S. T., Allen, J. P., Crowell, J. A. (2004). Reading Others' Emotions: The Role of Intuitive Judgments in Predicting Marital Satisfaction, Quality, and Stability. *Journal of Family Psychology*, 18(1), 58–71.

Jelena Šakotić-Kurbalija, Dragan Kurbalija, Ivana Mihić, Jovana Jestrović

PREDICTION OF POTENTIAL FOR DIVORCE BASED ON THE WIFE'S PERCEPTIONS OF MARITAL QUALITY

Summary

In order to determine the relationships between marital quality, set of socio-demographic variables and potential for divorce, we examined 2049 wives of different socioeconomic status, 19 to 75 years old, living in formal or informal marriage. The quality of the marital relationship was measured by a Dyadic Adjustment Scale – DAS (Spanier, 1989), and potential for divorce was assessed through the Marital Instability Index (Booth, Johnson, & Edwards, 1983). Examined socio-demographic variables were: age, partner's age, subjective evaluation of monthly household income, degree of education, partner's degree of education, working status of both spouses and number of children.

The results of the hierarchical multiple regression analysis are showing statistically significant multiple correlation between the dimensions of marital quality and the marital instability. We can conclude that 34% of variance of the divorce potential can be explained by the dimensions of marital quality ($R_1^2=0,34$), while sociodemographic variables explain additional 3% of variance ($R_2^2=0,37$). The results are also showing that the Dyadic Satisfaction was most significant predictor ($\beta= -0,53$, $p=0,00$) of divorce potential.

Key words: marriage, marital relations, marital quality, marital instability, potential for divorce

Jelena Manojlović¹
Mina Aleksić
Nevena Čalovska Hercog
Univerzitet Singidunum
Fakultet za medije i komunikacije

UDK 615.851-051:159.9.072.52

TERAPEUTOVO SAMORAZOTKRIVANJE U TERAPIJSKOM PROCESU: PREDNOSTI I RIZICI

Sažetak: Terapijski proces se ne može zamisliti bez uspostavljanja terapijskog odnosa i sa njim povezanog saveza koji su i preduslov uspešnog odvijanja terapije i faktori koji u velikoj meri doprinose terapijskom ishodu. U toku terapije intervencije terapeuta mogu da podržavaju i produbljuju ovaj savez, ali i da ga ometaju, pa i oštećuju. U poslednje vreme sve se više govori o terapeutovom samorazotkrivanju kao terapijskoj akciji koja u velikoj meri utiče na terapijski odnos i posredno na efektivnost psihoterapije. Istovremeno, samorazotkrivanje terapeuta je i dalje veoma kontroverzna tema, gde ga neke terapijske škole odbacuju, pa i zabranjuju, dok ga druge tolerišu ili čak ohrabruju. Različita istraživanja vođena sa različitih teorijskih pozicija, većinom upućuju na pozitivne efekte samorazotkrivanja, mada ima i onih koja ukazuju na negativne posledice ovakve prakse. U ovom radu, mi ćemo se detaljnije pozabaviti pojmom terapeutovog samorazotkrivanja i pokušati da ga pojasnimo i razmotrimo potencijalne benefite, kao i kliničke i etičke rizike vezane za ovu vrstu terapijske intervencije.

Ključne reči: samorazotkrivanje, psihoterapijski odnos, psihoterapeut, psihoterapija

Uvod

„Sve što terapeut kaže ili ne kaže predstavlja samorazotkrivanje.“
Tomas Gatheil

Iako se po pristupu, intervencijama, direktivnosti i drugim karakteristikama terapijski modaliteti i terapijske škole u okviru modaliteta međusobno razlikuju, ono što ih povezuje i ostavlja u senci ove razlike, jeste značajnost koju svi terapijski pravci pridaju odnosu između terapeuta i klijenta. Terapijski odnos i terapijski savez kao produkt ovog odnosa, predstavljaju „panteorijski koncept“ (Horvath & Luborsky, 1993, str. 563) i „srž psihoterapijskog procesa“ (Opalić i Popović, 1992, str. 11). Terapijski odnos je zajednički činilac u svim terapijskim modalitetima, i prema podacima nekoliko metaanaliza istraživanja ishoda psihoterapijskog procesa, bez obzira na to o kom se modalitetu radi, terapijski odnos je zaslužan za preko 30% varijanse ishoda psihoterapije, i predstavlja, pored ekstraterapijskih faktora, najzna-

¹ jelena.manojlovic@fmk.edu.rs

čajniji činilac koji doprinosi rezultatu terapije (Hubble et al., 1999; Norcross, 2002; Carr, 2007). Iako je pokazano da terapijski modalitet utiče na kvalitet terapijskog saveza (Young et al., 2003; Yeomons et al., 2002; prema Ardito & Rabellino, 2011), nije jasno određeno na koji način se to dešava, niti kako potom terapijski odnos utiče na ishod. Kao moguće objašnjenje efekta terapijskog odnosa autori ističu njegov značaj kao korektivnog emocionalnog iskustva, kao i njegovo indirektno dejstvo preko pospešivanja drugih faktora koji utiču na ishod terapije, kao što su to motivacija i vera klijenta da će mu terapija pomoći. Ispitujući faktore koji su povezani sa odustajanjem klijenta u toku psihoterapije, autori (Beckham, 1992) ističu da je uspostavljanje pozitivnog odnosa u ranim stadijumima terapije jasno povezano sa klijentovom odlukom da istraje u terapiji. Ovo se ne odnosi samo na to da li će klijent nastaviti sa terapijom nakon inicijalnog intervjua, već, kako Erić (2011) ističe, i kasnije u toku faza otpora i neprijateljskog transfera.

Nedovoljno obrađena, ali istovremeno izazovna i „vruća tema“ u sklopu kliničkih i etičkih „sivih zona“ vezanih za terapijski odnos, jeste pitanje terapeutovog samorazotkrivanja u terapiji. Smatra se da samorazotkrivanje na različite načine utiče na terapiju, potpomaže je ili ubrzava, doprinosi jačanju terapijskog saveza i pozitivnom ishodu terapije, ali da istovremeno može i da otežava i sabotira terapijski proces. U izveštaju specijalne grupe Američke psihološke asocijacije (APA, 2002; prema Audit & Everall, 2010, str. 328) samorazotkrivanje je nazvano „obećavajućim i verovatno efektivnim doprinosom terapeuta izgradnji terapijske relacije“. To potvrđuju i istraživanja koja ukazuju da samorazotkrivanje u početnim stadijumima terapije utiče na uspostavljanje i produbljivanje terapijskog odnosa i potpomaže odluku klijenta da istraje u terapiji. U ovom radu preko analize dostupne literature i istraživanja, kao i naših sopstvenih iskustava sa različitim terapijskim situacijama u kojima je terapeut koristio samorazotkrivanje, pokušaćemo da rasvetlimo različite forme terapeutovog samorazotkrivanja i da prodiskutujemo moguće prednosti kao i potencijalne rizike povezane sa ovom terapijskom akcijom.

Definicija i vrste terapeutovog samorazotkrivanja

U literaturi koja se bavi temom terapeutovog *samorazotkrivanja* postoje različite varijacije u određivanju ovog pojma. U širem smislu, samorazotkrivanje možemo definisati kao terapeutovo otkrivanje klijentu različitih sadržaja iz ličnog i/ili profesionalnog života. U užem smislu, ono se određuje kao „intencionalni postupak“ koji je posredovan govorom, dok će neke druge definicije dodatno isticati značaj i neverbalnih signala, bez obzira na to što su ovi pretežno nesvesni (Stricker, 2003). Najobuhvatniju definiciju predlažu Blumgarden i Menuti (Bloomgarden & Mennuti, 2009) koji pod pojmom *samorazotkrivanja* podrazumevaju otkrivanje terapeuta bilo verbalno ili neverbalno, namerno ili slučajno, svesno ili nesvesno. Vosket (Wosket, 1999) smatra da terapeuti neminovno otkrivaju sebe na mnogo načina preko toga kako izgledaju i kako se oblače, kako govore (uključujući akcenat ili upotrebu poštupalica, intonaciju), preko izraza lica, manirizama, nemogućnosti da sakriju svoje

godine, rasu i još toliko toga drugog. U već citiranom radu, Blumgarden i Menuti (ibid) kao i neki drugi autori (Zur, 2008), u definiciju samorazotkrivanja uključuju i otkrivanje informacija o terapeutu koje su dobijene iz drugih izvora. Međutim, nalaženje informacija o terapeutu van terapije predstavlja zasebnu oblast odvojenu od same terapijske situacije i možemo je označiti kao jednu od „ekstraterapijskih varijabli“ bez obzira na potencijalne reperkusije na terapijski odnos i terapijski proces.

Najšire obrazloženje samorazotkrivanja daje Gatheil (Gutheil, 2010) koji smatra da sve što terapeut kaže ili ne kaže (mi bismo dodali i čini ili ne čini) predstavlja samorazotkrivanje i da to ne mora da ima negativan efekat. Očigledno je da je određen stepen terapeutovog razotkrivanja u terapiji neizbežan i da ne zavisi samo od voljne akcije terapeuta ili tipa terapijske prakse, već i od mnogih činilaca koji mogu biti van terapeutove kontrole. Kao što nije moguće sačuvati neutralnost u terapijskom radu (Cecchin, 1987), tako nije moguće ni sakriti ličnost terapeuta, pošto sve što terapeut čini u terapiji to čini kao ličnost, a ne kao terapijski modalitet. Danas, u vreme informacionih tehnologija, lične informacije su sve više javno dostupne, zbog čega se postavlja pitanje o tome koliko su terapeuti neintencionalno „razotkriveni“ i pre početka terapije i čak koliko je to razotkrivanje stvarno „slučajno“, pošto terapeuti i sami nude informacije o sebi kao način samoreklamiranja da bi privukli klijente za svoju privatnu praksu.

U odnosu na samorazotkrivanje predlažu se različite podele. Kao osnovno razlikuju se dve dominantne forme: terapeutovo direktno saopštavanje određenih ličnih informacija i samorazotkrivanje kao terapeutovo ispoljavanje određenih osećanja u vezi sa klijentom i terapijskim odnosom (Hill & Knox, 2001; Little, 2011). Zur (Zur, 2011) predlaže četiri osnovna tipa razotkrivanja: *namerno*, koje obuhvata intencionalno verbalno ili neverbalno izlaganje personalnih informacija; *neizbežno* kao što su to pol, godine, rasa, fizičke karakteristike, odmakla trudnoća, način odevanja; *slučajno* koje podrazumeva spontane verbalne i neverbalne reakcije ili neplanirani susret van terapijske situacije; *inicirano od klijenta* kada klijenti nastoje da pronađu informacije o terapeutu iz drugih izvora (na primer putem Interneta). U već pomenutoj knjizi o upotrebi sebe u terapiji, Vosket (Wosket, 1999) insistira da treba praviti značajnu razliku između neintencionalnog i intencionalnog razotkrivanja i da ih treba posmatrati kao razdvojene kategorije. U ovom radu mi ćemo se prvenstveno usresrediti na intencionalno terapeutovo samorazotkrivanje i sa njim povezane različite kliničke i etičke implikacije. Informacije koje se odnose na prethodni trening i iskustvo, o čemu klijenti žele i treba da znaju, i o kome mogu saznati i na drugi način, gotovo da ne bi trebalo uopšte smatrati delom intencionalnog razotkrivanja o kome govorimo, iako ga neki autori (Knox & Hill, 2003) uvršćuju u ovu kategoriju i smatraju razotkrivanjem činjenica. U odnosu na Zurovu podelu čini nam se da bi smo mogli da pridodamo i kategoriju „*nametnuto*“ razotkrivanje kada situacija ili pritisak od klijenata da saznaju određenu informaciju kao preduslov rada, podrazumeva davanje informacija koje terapeut možda ne želi da razotkrije ili ne smatra relevantnim. Primer za takvo „namenuto“ razotkrivanje mogao bi da bude slučaj naše klijentkinje koja je tražila da sazna stavove terapeuta prema određenim rasnim i etničkim pitanjima jer je smatrala da je bila subjekt etničke diskriminaciju u toku svog prethodnog lečenja (Manojlovic, 1997).

Terapeutovo samorazotkrivanje se može razlikovati i u odnosu na to da li se dele sadržaji iz profesionalnog ili ličnog iskustva, u odnosu na to da li se sadržaji koji se dele aktuelno dešavaju ili su deo prošlosti. Takođe se razotkrivanje može odnositi na razotkrivanje činjenica, osećanja (tzv. „kontratransferno“ razotkrivanje), podrške, uvida, strategija, izazova, ili trenutnih zaključaka o klijentu (više videti kod Knox & Hill, 2003; Knapp, 2007; Ain, 2008).

Pregled psihoterapijske literature koja se odnosi na samorazotkrivanje (Knox & Hill, 2003; Faber, 2003; Forest, 2010; Zur, 2011) ukazuje da je kao intervencija terapeutovo samorazotkrivanje retka pojava koja su više koristili humanistički orijentisani nego psihoanalitički terapeuti i češće vezana za otkrivanje sadržaja iz profesionalne sfere nego za intimne detalje iz ličnog života terapeuta. Podaci u literaturi (Anderson & Mandell, 1989; prema Knapp, 2007) upućuju da terapeuti najčešće govore o svojoj ličnoj istoriji i o svojoj partnerskoj relaciji, a najmanje o novcu i seksu. Potrebno je naglasiti da je samorazotkrivanje prisutno i podržano u mnogim terapijskim pravcima – u grupnoj terapiji kao poziv da se dele lične priče; u humanističkim terapijama kao potvrda autentičnosti terapeuta; u bihevioralnoj i kognitivno-bihevioralnoj terapiji kao način modeliranja, normalizacije i pojačavanja postignutog (Goldfried i sar., 2003; Knapp, 2007; Zur, 2011), kao i da je samorazotkrivanje tema o kojoj se mnogo raspravlja u feminističkoj, porodičnoj i narativnoj terapiji (White, 1995; Simon 2010). Samorazotkrivanje takođe dobija dodatni značaj u radu sa nekim posebnim populacijama kao što je to rad sa decom (kod koje još nije dovoljno razvijeno apstraktno mišljenje) i adolescentima zbog njihove generalne nepoverljivosti, osobama koje pate od psihoze kada se koristi kao način potvrde autentičnosti terapeuta i normalizacija, u radu sa adikcijama (programi 12 koraka i drugi programi zasnovani na podršci drugih klijenata ili samopomoći), u radu sa manjinskim populacijama kao i u radu sa LGBT populacijom kada se čak preporučuje razotkrivanje sopstvene seksualne orijentacije (Simon, 2010, Zur, 2011). Iako klasična psihoanaliza ne ohrabruje samorazotkrivanje i procenjuje ga kao početničku grešku, čak ni ona ne može izbeći razotkrivanje pošto su i same interpretacije, neverbalna ponašanja, terapeutov izgled i dekoracija prostora implicitno izvor značajnih ličnih informacija o terapeutu (Wosket, 1999; Faber, 2003).

Prednosti i rizici terapeutovog samorazotkrivanja

Ispitujući šta klijenti smatraju korisnim u terapiji i kako opažaju samorazotkrivanje terapeuta, autori su našli da klijenti generalno procenjuju samorazotkrivanje terapeuta kao važnu i korisnu sekvencu u toku terapije (Knox i sar., 1997; Paterson, 1985; Roberts, 2005; Ain, 2008).

Kao supervisor tima teapeuta sa kojima je radila nekoliko godina, Dženi Roberts (Roberts, 2005) je tražila od supervizanata da na završetku terapije pitaju klijente šta je ono što procenjuju da im je bilo najkorisnije u toku seansi. Dobijeni odgovori su većinom isticali samorazotkrivanje, bilo terapeuta, bilo člana reflektinog tima, kao nešto što je na njih najviše uticalo. Klijenti su navodili kako su im takva saopštenja pomogla da se ose-

čaju manje usamljeno, da uvide kako su i ostali vulnerabilni (a ne samo oni), da se posle tih saopštenja nisu više osećali „ludo“ ili kao loše osobe, i da su im ona pomogla da se ne osećaju ponizno što dolaze po pomoć. Navedeni primeri izjava klijenata ukazuju na to da samorazotkrivanje terapeuta može imati pozitivno dejstvo u smislu omogućavanja spontanog saobraćanja, pridruživanja klijentu, normalizacije iskustva osobe u terapiji, smanjenja asimetrije moći u odnosu terapeut-klijent koja kod klijenata potencijalno stvara doživljaj da su oni manje vredna ljudska bića u odnosu na terapeuta. Prema našem iskustvu, upotreba sebe i terapeutsko razotkrivanje su gotovo neminovni u porodičnoj psihoterapiji pošto većina klijenata želi da zna porodični status terapeuta i smatra da im je ta informacija potrebna da bi procenili da li terapeut može da shvati situaciju u kojoj se oni nalaze. Autori (Rowan & Jacobs, 2009) smatraju da je samorazotkrivanje u porodičnoj psihoterapiji često olakšano čestim prisustvom supervizije uživo koja omogućava korekciju ukoliko je samorazotkrivanje neprimereno. Upotreba ličnih iskustava pogotovo je česta u saopštenjima reflektivnog tima (Anderson, 1992) kada članovi tima razgovaraju međusobno o onome što su čuli u toku seanse, ne obraćajući se pri tome direktno klijentima. U reflektovanju članova tima nisu neuobičajene rečenice tipa: „I ja sam imala dosta problema sa mojom decom kada su bili tinejdžeri...“ ili „I ja sam se osećao veoma neshvaćeno kad mi je bilo 17 godina...“ ili „Iz ličnog iskustva znam kako je teško uskladiti obaveze, posao i porodicu...“. I u našoj praksi, slično iskustvu Robertsove (Roberts, 2005), klijenti su u principu pozitivno komentarisali ovakva razotkrivanja i saopštavali da im ona pokazuju da nisu usamljeni u svom problemu i da im ona potvrđuju da su shvaćeni. U našem radu sa mnogim porodicama koje su se obraćale zbog različitih teškoća u toku više od dvadeset godina, nikada nam se nije desilo da klijenti reaguju na neadekvatan način na ovakvu formu samorazotkrivanja. Možda je efektivnost ovakvog samorazotkrivanja povezana sa distancom između klijenata i tima koja čini da su poruke saopštene indirektno, što klijentima ostavlja više slobode da ova samorazotkrivanja prihvate ili odbace.

Sumirajući prednosti samorazotkrivanja Knap (Knapp, 2007) ističe da ono podržava terapijski savez preko isticanja zajedničkog između terapeuta i klijenta, pokazivanja autentičnosti terapeuta, te otvara mogućnost klijentu da bolje upozna terapeuta, normalizuje klijentovo iskustvo, olakšava klijentu da se suoči sa problemom preko modeliranja procesa adaptacije i podsticanja nade. U kvalitativnoj analizi klijentovih percepcija terapeutovog samorazotkrivanja (Knox i sar., 1997; Knapp, 2007) pokazano je da je terapeutovo samorazotkrivanje takođe pomoglo klijentima da steknu uvid ili novu perspektivu koja je bila važna za pravljenje promene, kao i da vide terapeute kao realne osobe što je potom bilo povezano sa unapređivanjem terapeutske odnosa. Dodatno, samorazotkrivanje terapeuta može da klijentu pokaže da je terapijska relacija „sigurna baza“ u kojoj se može razmenjivati (Stricker, 2003), pa tako samorazotkrivanje terapeuta podstiče otvaranje klijenta i daje mu dozvolu da oseća i pokaže osećanja. Čini se da je ovaj aspekt samorazotkrivanja posebno koristan u radu sa klijentima koji su tokom razvoja dobijali zabrane na ispoljavanje osećanja.

Grupni analitičar i egzistencijalista, autor mnogih knjiga o psihoterapiji i inspiracija mnogim praktičarima, Irvin Jalom, navodi da terapeuti, odgovarajućim samo-

razotkrivanjem, mogu da dobiju sve a da ne izgube ništa. Pitanjem „Kako neko može imati iskren odnos sa drugom osobom, a da istovremeno ostane toliko prikriven?“ (Jalom, 2011, str. 101) autor podseća da je terapijski odnos pre svega ljudski odnos i poziva na razmišljanje o tome da li ograničavanje samorazotkrivanja terapeuta može isto toliko da ugrozi terapijski savez, kao što to može da učini neprimereno i neuvremeno samorazotkrivanje. Lin Hofman, značajna autorka na polju porodične terapije, govori o tome kako se dugo godina osećala neprijatno zbog „tehnokratske hladnoće“ (Hoffman, 1992, str. 15) koju je nametao trening. Ona saopštava da je sebi dozvolila da pokaže osećanja pa čak i da se rasplače zajedno sa klijentima, kao i da je saznala da to sebi dozvoljavaju i drugi terapeuti, iako istovremeno to smatraju svojom slabošću i to kriju. Oslanjajući se na iskustva iz sopstvene terapije, koju je doživela kao ponižavajuću, ističe da veruje da podelom priča iz sopstvenog života terapeut može da pomogne klijentima da se osećaju bolje u toku terapijskog procesa.

Jedna od autorki rada imala je iskustvo da je ispoljila intenzivnu emocionalnu reakciju praćenu suzama (kontratransferno razotkrivanje) koja je usledila kada je videla kako se teško samopovredila njena klijentkinja. Ovo samorazotkrivanje imalo je dramatičan pozitivni efekat na klijentkinju koja je ovu reakciju propratila rečima „nisam znala da toliko brinete o meni“. Od tog trenutka angažman klijentkinje u terapiji se značajno povećao, smanjila je i potom prestala da se samopovređuje i tvrdila da ju je to „probudilo“ i pokazalo joj da ona nije toliko nevažna i odbačena kako je to mislila. U nekim slučajevima kontratransferna razotkrivanja mogu da predstavljaju veoma moćne intervencije, pogotovo ako se dešavaju u toku duge terapije sa uspostavljenom snažnom terapijskom alijansom, ali mogu da budu i razlog za prekid terapije kada klijenti procene terapeutovu reakciju kao slabost ili neadekvatnost. Ovo iskustvo se podudara sa saopštenjem Lin Hofman (Hoffman, 1992) o tome da je sebi dozvoljavala da se rasplače sa klijentima i da to smatra (dozvoljenim) sastavnim delom empatijskog odgovora.

Pored pomenutih dobiti, treba istaći da u zavisnosti od toga kako, kada i sa kojom svrhom se samorazotkrivanje dešava, ono može biti istovremeno etički ili klinički neprikladna transgresija granica u terapijskom odnosu (Knapp, 2007; Barnett, 2011). Preterano i često samorazotkrivanje može da dovede do ugrožavanja profesionalnog u relaciji sa klijentom i razvijanja odnosa koji ima više elemenata socijalnog nego profesionalnog i tako smanji mogućnost terapijskog delovanja. Neprikladno, ekcesivno, neetično i neklinički zasnovano samorazotkrivanje je ono koje je učinjeno radi terapeutovog interesa, ili podrazumeva opterećivanje klijenta nepotrebnim informacijama (čime se klijentu uskraćuje vreme i prostor za iznošenje svojih procesa i sadržaja) ili implicira zamenu uloga – klijent terapeutovim samorazotkrivanjem biva ubačen u poziciju da brine o terapeutu (Zur, 2008).

Već opisana prednost samorazotkrivanja, da se terapeut vidi kao takođe vulnerabilno biće, može biti istovremeno i rizik. Ovakvo samorazotkrivanje može da izazove paničan strah kod klijenta da terapeut, kao ranije važne osobe iz klijentovog života, neće biti dovoljno jak da brine o njemu (Goldstein, 1997). Takođe, terapeutovo samorazotkrivanje, pored toga što može da inicira klijentovo samorazotkrivanje, može isto tako da ga i inhibira. Ovo lepo ilustruje primer gde je klijentkinja sa

iskustvom zlostavljanja nakon obelodanjivanja sličnog iskustva terapeutkinje, bila zabrinuta oko toga da li bi njena ispovest bila teška za terapeutkinju i da li bi joj možda prouzrokovala flešbekove (Roberts, 2005). Ipak, čak i samorazotkrivanje koje je prouzrokovalo neku povredu terapijskog odnosa, može da se iskoristi kao povod da se savez ponovo uspostavi na novi način, jer uspeh terapije nije nikada u linearnom razvoju saveza u toku terapije, već u različitim usponima i padovima i popravkama nanete štete (Horvath & Luborsky, 1993).

U principu svako samorazotkrivanje terapeuta može da ima i jasne koristi a da takođe proizvede neželjene efekte. Jedno specifično iskustvo vezano je za najavljanje sopstvenog etničkog porekla (pri radu u Londonu sa izbeglicama iz bivše Jugoslavije) koje je saopštavano u pismu upućivanom klijentima pre započinjanja terapije sa idejom da im se omogući da odbiju rad sa terapeutom ukoliko im je to iz nekih razloga neprihvatljivo, pokazalo je kako isto samorazotkrivanje može da ima različite efekte. Iako je samo u jednom slučaju (od preko 30 klijenata kojima je upućeno ovakvo pismo) klijent odbio da radi sa terapeutom zbog etničkog neprihvatanja, većina klijenta je smatrala ovo saopštavanje izuzetno značajnom i vrednom informacijom, i nečim što će im olakšati rad pošto očekuju da će biti u stanju da se bolje izraze na sopstvenom jeziku i budu bolje shvaćeni, ali je u nekoliko slučajeva imalo i neočekivane i neželjene efekte. Tri klijentkinje su insistirale da saznaju dodatne informacije o imigracionom statusu, profesionalnoj rekvalifikaciji i ličnim okolnostima terapeuta, dve klijentkinje su tražile kontakte van klinike („mi smo u istoj situaciji pa treba da se pomažemo“), dok su jedan klijent i jedna klijentkinja čak tražili dodatne usluge (vezane za izdavanje različitih potvrda kojima bi mogli da dobiju posebne beneficije i poboljšaju svoju materijalnu situaciju). Istovremeno, troje klijenata se osećalo povređeno pošto su upućivanje terapeutu iz „postojbine“ koji radi za zdravstvenu službu, shvatili kao isticanje njenih prednosti a sopstvenog neuspeha. U izvesnom smislu ovo razotkrivanje, bez obzira na to što su ga neki klijenti smatrali korisnim, imalo je u nekim slučajevima i određene neželjene konsekvence. Ovo samorazotkrivanje provociralo je povećanje incidencije potrage za ličnim informacijama vezanim za terapeuta, tendenciju ka smanjivanju distance i povećanju propustljivosti terapeutskih granica, kao i istaklo disbalans moći, iako se ta akcija samorazotkrivanja lako mogla opravdati specifičnim karakteristikama konteksta ovog razotkrivanja i jasnom intencijom terapeuta da ga čini „za dobrobit klijenta“.

Kakve će reakcije izazvati terapeutovo samorazotkrivanje zavisi i od kvaliteta terapijskog saveza (Wells, 1994; prema Myers & Hayes, 2006). Prilično je jasna međuzavisnost terapijskog saveza i samorazotkrivanja, gde, kao što smo ranije pomenuli, samorazotkrivanje može voditi jačanju radnog saveza, dok će istovremeno kvalitet uspostavljenog radnog saveza biti jedan od važnih činilaca koji će uticati na to kako će klijent doživeti neko samorazotkrivanje. Veoma je značajno pitanje uvremenjenosti samorazotkrivanja jer isto saopštenje može da ima različite efekte zavisno od trenutka i konteksta u kome je izrečeno.

Diskusija i zaključak

Na osnovu pregleda razmišljanja i rezultata istraživanja različitih autora, kao i naših sopstvenih iskustava vezanih za terapeutovo samorazotkrivanje i njegov uticaj na psihoterapijski proces i terapijski ishod, čini se da ova klinička i etička dilema ne treba da bude smeštena u oblast kategorijalnog pitanja ili/ili, već u integrativnu formu i/i, u smislu postojanja istovremenih i prednosti i rizika terapeutovog samorazotkrivanja. Kakav će efekat terapeutovo samootkrivanje imati na terapijski proces i na klijenta, zavisi od konteksta, mere, uvremenjenosti, samog sadržaja i konačno, od terapeutove umešnosti da prepozna pravi trenutak i pravu formu i brižljivo proceni potencijalne efekte određenog samorazotkrivanja. Kako bi pomogli u tome, mnogi autori (Knox & Hill, 2003; Stricker, 2003; Roberts, 2005; Barnett, 2011) nude praktične smernice i preporuke kako da koristimo samorazotkrivanje u toku terapije polazeći od pretpostavke da se većina terapeuta može naći u nedoumici vezano za upotrebu samorazotkrivanja. Smernice preporučuju da se samorazotkrivanje koristi samo onda kada verujemo da će to pomoći klijentu, da treba da budu autentična i korišćena sa merom. Od terapeuta se traži da razmisli o motivu samorazotkrivanja i da ga upotrebi samo onda kada procenjuje da bi ono unapredilo terapijski proces, odnosno približilo terapiju cilju (Stricker, 2003). Jalom navodi da svako samorazotkrivanje treba da prođe test u vidu pitanja „Da li je ovo razotkrivanje u najboljem interesu pacijenta?“ (Jalom, 2011, str. 96), dok nas Gatheil (Gutheil 2010) podseća da samorazotkrivanje, kao i svaka druga terapijska intervencija, mora da sledi etičke principe rada za dobrobit klijenta, nenanošenja štete i ispunjavanja naše dužnosti brige o klijentu.

Konačno, i pored kliničkih smernica za korišćenje intervencije samorazotkrivanja, treba podsetiti da je svaki odnos jedinstveno iskustvo i jedinstven susret različitih faktora (terapeutovih, klijentovih, sredinskih), te da isto samorazotkrivanje može biti moćno lekovito dejstvo za jednog klijenta i neprijatno iskustvo za drugog (Bloomgarden & Mennuti, 2009). Iz tog razloga, pred terapeute se stavlja odgovoran zadatak da odmeravaju i prave procenu etičnosti i kliničke korisnosti samorazotkrivanja, ali da takođe pri proceni razmišljaju i o mogućnosti da će njihovo samorazotkrivanje možda povrediti klijenta. Govoreći o etičkim aspektima samorazotkrivanja, Peterson (Peterson, 2002) navodi iste aspekte koji se navode za kliničku upotrebu samorazotkrivanja i smatra da je terapeutovo saopštavanje sopstvenih iskustava istovremeno i korisno i etično. On smatra da je za uspeh terapije najvažnije da je terapijski odnos ispunjen brigom i ljubavlju, i da samorazotkrivanje koje je vođeno istinskom brigom za klijenta, može samo da bude korisno (Patterson & Hydore, 1997).

Neki autori (Barnett, 2011) sugerišu da psihoterapeuti treba prvo da prodiskutuju o mogućnosti samorazotkrivanja sa klijentom pre nego što ga realizuju. Naše iskustvo sa intencionalnim samorazotkrivanjem, i to kako u našem direktnom terapijskom radu sa klijentima tako i iz supervizije drugih terapeuta, jeste da se samorazotkrivanja često dešavaju više spontano u toku terapijske razmene nego što predstavljaju planiranu i proračunatu intervenciju, iako se u naknadnoj analizi može relativno jasno odrediti razlog i namera vezana za učinjeno samorazotkrivanje.

Autori (Hoffman, 1992; Prenn, 2009) navode da se terapeuti često boje same primene, ali takođe i pričanja i pisanja o samorazotkrivanju u terapiji, kako zbog toga što ono predstavlja klizav teren gde se lako može doći do narušavanja granica u terapiji i zato što mnoge terapijske škole ne podržavaju samorazotkrivanje, pa mnogi terapeuti nisu naučeni da koriste ovu vrstu intervenisanja na efektivan način. Bilo bi korisno proveriti da li se i koliko govori o temi samorazotkrivanja u okviru edukacije budućih terapeuta u različitim modalitetima, kao i kako i koliko se pažnje pridaje ovoj temi u superviziji, i terapeuta u treningu i aktivnih terapeuta. Iako iz pisanja mnogih autora možemo zaključiti da bi ova tema trebalo da bude mnogo pažljivije razmatrana i da bude aktivno uključena u psihoterapijsku edukaciju, samorazotkrivanje ipak ostaje tema o kojoj se malo govori. Sigurno je da budućim terapeutima treba pomoći da se oslobode „tehnokratskih“ ograničenja i da im se omogući da informisano i oprezno koriste samorazotkrivanje, ali je ipak prepušteno svakom terapeutu da proceni šta, kako i kome može ili treba da se kaže. Još jednom treba da se podsetimo da samorazotkrivanje obuhvata mnoge akcije terapeuta i može da značajno doprinese terapijskom odnosu, procesu i željenom terapijskom ishodu, ali takođe može da povredi i da povede terapiju u neželjenom smeru. Istovremeno, preterana uzdržanost i izostavljanje svega ličnog u terapeutovoj komunikaciji sa klijentom može da ima isti efekat alijenacije i terapijskog zastoja, pa neki autori (Epstein, 1993; prema Forest, 2010) ističu da je takođe neetično sakriti od klijenta nešto iz našeg sopstvenog iskustva što može da mu pomogne. Mogli bi da se složimo sa Knapom (Knapp, 2007) da ne postoji tačan odgovor o upotrebi terapeutovog samorazotkrivanja u terapijskom procesu i da ovo zavisi kako od terapeutske orijentacije tako i od uspostavljenog terapijskog odnosa, karakteristika klijenta, konteksta i naravno samog terapeuta. Pitanje da li koristiti ili ne koristiti samorazotkrivanje izgleda nepotrebno pošto je samorazotkrivanje uvek prisutno, već se samo postavlja pitanje kome, šta, kako i koliko, iako i na to pitanje ne možemo da nađemo pravi odgovor. Predlog da treba koristiti „umereno“ i „povremeno“ samorazotkrivanje, jer se tada postiže najbolji efekat i na terapijski odnos i na terapijski ishod, vodi nas ka pitanju kako možemo odrediti šta je to što u određenom slučaju predstavlja „umereno“ a šta nedovoljno ili preterano, a šta „povremeno“ a šta ekscesivno. Bez obzira na preporuke, u odnosu na samorazotkrivanje, terapeut je taj koji racionalno i intuitivno procenjuje terapijski trenutak i donosi odluku, a samim tim i prihvata rizik učinjenog samorazotkrivanja.

Literatura

- Ain, S. (2008). Chipping away at the blank screen: Therapist self-disclosure and the real relationship. <http://drum.lib.umd.edu/bitstream/1903/8722/1/umi-umd-5451.pdf> (pristupljeno 23.04.2014.)
- Anderson, T. (1992). Reflections on reflecting with families; in S. McNamee, K. Gergen, (eds.): *Therapy as a social construction*, London: Sage.
- Ardito, R. B., Rabellino, D. (2011). Therapeutic alliance and outcome in psychotherapy: Historical excursus, measurement and prospects for research, *Frontiers in psychology*. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3198542/> (pristupljeno 10.05.2014.)

- Audit, C. T., Everall, R. D. (2010). Therapist self-disclosure and the therapeutic relationship: a phenomenological study from the client perspective. *British journal of guidance & counseling*, 38(3), 327–342.
- Barnett, J. E. (2011). Psychotherapist self-disclosure: Ethical and clinical considerations. *Psychotherapy*, 48(4), 315–321.
- Beckham, E. E. (1992). Predicting patient dropout in psychotherapy. *Psychotherapy*, 29(2), 177–182.
- Bloomgarden, A. & Mennuti, R. B. (2009). Therapist self-disclosure: Beyond the taboo; in A. Bloomgarden & R. B. Mennuti (eds.): *Psychotherapist revealed: Therapists speak about self-disclosure in psychotherapy* (pp. 3–15), New York: Routledge
- Carr, A. (2007). The effectiveness of psychotherapy: a review of research. Dublin: The Irish Council for Psychotherapy.
- Cecchin, G. (1897). Hypotesising, circularity and neutrality revisited: an invitation to curiosity, *Family Process* 26, 405–414.
- Erić, Lj. (2011). *Psihoterapija*. Novi Sad: Psihopolis.
- Faber, B. A. (2003). Self-disclosure in psychotherapy practice and supervision: An introduction, *Journal of Clinical Psychology*, 59(5), 525–528.
- Forest, G. (2010). Self-disclosure in psychotherapy and recovery. Blackwell. <http://books.google.co.uk/books?id=4TX15Y11qNQC&pg=PA34&lpg=PA34&dq=therapist+self+disclosure+hill+%26+knox&source=bl&ots=wbmYw9dNzj&sig=tgVuJ4> (pristupljeno 20.04.2014.)
- Goldfried, M. R., Burckell, L. A. & Eubanks-Carter, C. (2003). Therapist self-disclosure in cognitive-behavior therapy, *Journal of Clinical Psychology*, 59 (5), 555–568.
- Goldstein, G. E. (1997). To tell or not to tell: The disclosure of events in the therapist's life to the patient, *Clinical Social Work Journal*, 25(1), 41–58.
- Gutheil, T. G. (2010). Ethical aspects of self-disclosure in psychotherapy. *Psychiatric times*. <http://www.psychiatrictimes.com/articles/ethical-aspects-self-disclosure-psychotherapy> (pristupljeno 20.04.2014.)
- Gutheil, T. G. & Brodsky, A. (2008). *Preventing a boundary violations in clinical practice*. New York: Guilford Press.
- Hill, C. E. & Knox, S. (2002). Self-disclosure, *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 38(4), 413–417.
- Hoffman, L. (1992). A reflexive stance for family therapy; in S. McNamee and K. Gergen (eds.): *Therapy as a social construction*, London: Sage.
- Horvath, A. O. & Luborsky, L. (1993). The role of therapeutic alliance in psychotherapy, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 61(4), 561–573.
- Horvath, A. O. & Symonds, B.D. (1991). Relation between the working alliance and outcome in therapy: A meta-analysis, *Journal of Counselling Psychology*, 38(2), 139–149.
- Hubble, M., Duncan, B. L. & Miller, S. (1999). *A heart and soul of change*. American psychological association: Washington DC.
- Jalom, D. I. (2011). *Čari psihoterapije – otvoreno pismo novoj generaciji terapeuta i njihovim klijentima*. Novi Sad: Psihopolis.
- Knapp, O. (2007). Defining the therapeutic relationship. http://www.sagepub.com/upm-data/14137_Chapter1.pdf (pristupljeno 15.04.2014.)

- Knox, S. & Hill, C. E. (2003). Therapist self-disclosure: Research-based suggestions for practitioners, *Journal of Clinical Psychology*, 59(5), 529–539.
- Knox, S., Hess, S. A., Petersen, A. D. & Hill, E. C. (1997). A qualitative analysis of client-perceptions of the effects of helpful therapist self-disclosure in long-term therapy, *Journal of Counseling Psychology*, 44(3), 274–283.
- Little, R. (2009). The therapist's self-disclosure: a developing tradition. http://www.relatinalta.com/admin/docs/resources/the_therapist_self-disclosure.pdf (pristupljeno 15.04.2014.)
- Little, R. (2011). Countertransference self-disclosure. [http://www.enderbyassociates.co.uk/phdi/p1.nsf/imgpages/1628_ctself-disclosure.pdf/\\$file/ctself-disclosure.pdf](http://www.enderbyassociates.co.uk/phdi/p1.nsf/imgpages/1628_ctself-disclosure.pdf/$file/ctself-disclosure.pdf)(pristupljeno 15.04.2014.)
- Manojlovic, J. (1997). Between self and self-narrative, some implications for therapy. Dissertation in systemic therapy. London: KCC.
- Myers, D. & Hayes, A. J. (2006). Effects of therapist general self-disclosure and countertransference disclosure on ratings of the therapist and session, *Psychotherapy: Theory, Research, Practice*, 43 (2), 173–185.
- Norcross, J. C. (ed.) (2002). *Psychotherapy relationships that work: evidence-based responsiveness*. New York: Oxford university press.
- Opalić, P. i Popović, M. (1992). *Odnos terapeuta- pacijent*. Beograd: Naučna knjiga.
- Patterson, C. H. (1985). Therapist self-disclosure; in C.H. Paterson, *The therapeutic relationship: Foundation for an eclectic psychotherapy* (pp 80–84). Monterey CA: Brooks/Cole.
- Patterson, C. H. & Hydore, S. (1996). *Successful psychotherapy: A Caring, Loving Relationship*. Northvale, N. J. Jason Aronson.
- Peterson, Z. D. (2002). The ethics of self disclosure. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 39(1), 21–31.
- Prenn, N. (2009). I second that emotion! On self- disclosure and its metaprocessing; in A. Bloomgarden & R. B. Mennuti (eds.): *Psychotherapist Revealed: Therapists Speak About Self-Disclosure in Psychotherapy* (pp. 85–99). New York: Routledge.
- Rowen, J. & Jacobs, M. (2009). The therapist's use of self. Maidenhead: Open University Press.
- Roberts, J. (2005). Transparency and self-disclosure in family therapy: Dangers and possibilities. *Family process*, 44 (1), 45–63.
- Simon, G. (2010). Self-supervision, surveillance and transgression. *Journal of family therapy*, 32, 308–325.
- Stricker, G. (2003). The many faces of self-disclosure. *Journal of Clinical Psychology*, 59(5), 623–630.
- Thomson, C. (2003). Clients' perceptions of the therapeutic relationship and its role in outcome. <https://www.uleth.ca/dspace/bitstream/handle/10133/206/MQ83780.pdf?sequence=3> (pristupljeno 20.04.2014.)
- White, M. (1995). *Re-authoring lives: Interviews & Essays*. Adelaide, Australia: Dulwich Centre Publications.
- Wosket, V. (1999). *The therapeutic use of self: counseling practice and research*. Hove: Rotledge.

Zur, O. (2008). The Google factor: Therapists' self-disclosure in the age of the Internet. *Independent Practitioner*, 28(2), 83–85.

Zur, O. (2011). Self-disclosure & transparency in psychotherapy and counseling. <http://www.zurinstitute.com/selfdisclosure1.html> (pristupljeno 5.05.2014.)

Jelena Manojlović, Mina Aleksić, Nevena Čalovska Hercog

THERAPIST'S SELF-DISCLOSURE IN THE THERAPEUTIC PROCESS: BENEFITS AND RISKS

Summary

The therapeutic process can not be envisaged without establishing a therapeutic relationship and the related therapeutic alliance that are preconditions for successful treatment and factors which significantly contribute to the therapeutic outcome. In the course of the therapy, therapist's interventions can support and deepen the alliance, but can disrupt and even damage it as well. Lately, a lot of attention has been given to the therapist's self-disclosure as a therapeutic action which greatly influences the therapeutic relationship and, indirectly, the effectiveness of psychotherapy. At the same time therapist's self-disclosure is still a very controversial topic that is rejected and even prohibited by some therapeutic schools, while tolerated or even encouraged by others. Different studies conducted from different theoretical positions largely point out to the positive effects of self-disclosure, although there are those who indicate possible negative consequences of such a practice. In this paper, we will comprehensively discuss the concept of therapist's self-disclosure and will attempt to point out and clarify potential benefits as well as clinical and ethical risks associated with this type of therapeutic intervention.

Key words: self-disclosure, the psychotherapeutic relationship, psychotherapist, psychotherapy

TEORIJA UMA

Socijalna kognicija predstavlja multidimenzionalni konstrukt koji se odnosi na kognitivne procese namenjene obradi socijalnih informacija koji obezbeđuju snalaženje individue u socijalnom polju kroz razumevanje sebe i drugih. Socijalna kognicija obuhvata između ostalog i teoriju uma koja se definiše kao sposobnost razumevanja sopstvenih, ali pre svega mentalnih stanja drugih ljudi, što obezbeđuje anticipaciju i tumačenje njihovog ponašanja. Ovakva definicija čini teoriju uma suštinski značajnom za adekvatno socijalno funkcionisanje, što ovaj konstrukt postavlja u fokus interesovanja mnogih istraživača, naročito onih iz oblasti razvojne psihologije i psihopatologije. Istraživanja teorije uma u oblasti psihopatologije opravdava činjenica da se socijalna disfunkcionalnost sreće u manjoj ili većoj meri kod većine duševnih oboljenja. Posebna pažnja posvećena je ispitivanju teorije uma kod osoba obolelih od shizofrenije. Brojna istraživanja uspeła su da odgovore na pojedina istraživačka pitanja, ali i pokrenu čitav niz novih, što odslkava svu složenost ispitivanih fenomena.

Ključne reči: socijalna kognicija, teorija uma, psihički poremećaji

Socijalna kognicija

Socijalna kognicija podrazumeva kognitivne procese namenjene obradi socijalnih stimulusa koji interakciju između jedinki iste vrste čine mogućom. Ona podrazumeva procesiranje informacija o sebi, drugim ljudima i socijalnim pravilima i normama. Proces obrade informacija o drugim ljudima bio je predmet brojnih istraživanja. Ono što je važno napomenuti jeste da razumevanje drugih ljudi podrazumeva više faza obrade informacija, uz višeznačnost socijalnih signala, pri čemu će donošenje suda o drugoj osobi u velikoj meri zavisiti od podataka o kontekstu i ličnosti kojima raspolažemo (Beer i Ochsner, 2006). Veći deo socijalnih signala podleže automatskoj obradi, bez učešća svesti. Detektovanje i obrada signala bez učešća svesti najčešće rezultira pregrštom informacija, odnosno zaključaka. Na primer prilikom posmatranja ponašanja osobe lako izvodimo zaključak o njenim karakteristikama ličnosti (Quinn i sar., 2003). Međutim, pored automatske obrade postoji i potpuno svesna razmena signala, što obezbeđuje značajno uvećanje mogućnosti grupne akcije. Ovo zahteva svest o sebi i svesnost o efektu signala na druge ljude, odnosno zahteva sposobnost preuzimanja perspektive druge osobe (Frith i Frith, 2007).

Prilikom razmatranja socijalne kognicije neizostavno je osvrnuti se na procesiranje informacija o sebi jer postoji mogućnost da ljudi u procesu samopercepcije i samorazumevanja koriste iste procese angažovane i prilikom obrade informacija o drugim ljudima (Bem, 1972, prema Beer i Ochsner, 2006). Pored toga, self može

u velikoj meri odrediti i usmeriti donošenje zaključaka o drugim ljudima, odnosno može predstavljati referentni okvir za procenu drugih ljudi. Sposobnost identifikacije sa drugima, ali i razlikovanja sebe od drugih je od krucijalnog značaja za uspešne interpersonalne transakcije. Objašnjenja načina razlikovanja sebe od drugih nude dva modela. Prema prvom modelu postoje sheme namenjene "obradi" cilju usmerenog ponašanja, bilo sopstvenog bilo tuđeg. Ove sheme imaju sposobnost "organizovanja" i povezivanja informacija u prvom i trećem licu. Zahvaljujući kvalitativnoj razlici ove dve grupe informacija dolazi se do uspešnog razlikovanja sebe od drugih. Drugi model izvor ove razlike nalazi u razlici između predviđenih senzornih konsekvenci motornih komandi i realnih posledica pokreta (Decety i Sommerville, 2003). Prilikom sprovođenja neke akcije senzorna predikcija ishoda akcije se produkuje istovremeno sa motornom komandom. Međutim, prilikom procene namera drugih ljudi regrutujemo senzorne posledice akcije druge osobe iz našeg modela i tako zaključujemo šta bi zapravo bila naša namera prilikom izvršenja te akcije. Kada izvedemo zaključak o tome šta bi bile naše namere, dalje ih samo pripišemo drugome, odnosno izvršiocu konkretne akcije (Blakemore i Decety, 2001, prema Decety i Sommerville, 2003).

Frit i Fritova (Frith i Frith, 2007) napominju da svesnost o našim i tuđim uverenjima, znanjima i osećanjima predstavlja neophodan uslov formiranja zajedničkog društvenog sveta u kome delimo sistem značenja.

Kada je reč o socijalnom znanju, ova komponenta socijalne kognicije podrazumeva poznavanje veze između socijalnih znakova i specifičnih socijalnih situacija, odnosno znanja o tome koji se socijalni znaci pojavljuju u specifičnim socijalnim situacijama i kako bi trebalo reagovati na njih (Green i sar., 2008). Opisujući socijalno znanje Bir i Ošner (Beer i Ochsner, 2006) navode da se ova komponenta socijalne kognicije sastoji iz apstraktnih koncepata o socijalnim fenomenima i određenih pravila, veština i strategija koje omogućavaju pojedincu odabir sopstvenih reakcija u socijalnom okruženju.

Socijalna kognicija nam omogućava snalaženje u socijalnom okruženju. U ogromnoj količini stimulusa i reakcija postoji podskup procesa zadužen za socijalne stimulse, socijalne odluke i socijalne reakcije (Frith, 2008). Brojna istraživanja bavila su se ovim procesima. Međutim, sa pojavom neinvazivnih tehnika za snimanje mozga ova oblast postaje veoma popularna. Veliki uticaj na socijalno kognitivnu neuronauku imalo je otkriće neurona ogledala (mirror neurona) u mozgu majmuna (Frith i Singer, 2008). Ovi neuroni aktiviraju se prilikom obavljanja određenih aktivnosti, ali i prilikom posmatranja obavljanja iste ili slične aktivnosti od strane drugog i imaju ključnu ulogu u razumevanju ponašanja drugih (Rizzolatti i Craighero, 2004). Naime, kada vidimo da neko obavlja neku aktivnost, pored aktivacije vizuelnih oblasti, postoji aktivacija određenih motornih neurona, tako da bez obzira što mi ne izvodimo neku aktivnost, naš se motorni sistem aktivira na isti način kao i prilikom izvođenja iste ili slične aktivnosti (Gallese i sar., 2004). Postoje dokazi o tome da se na sličnim mehanizmima zasniva i sposobnost prepoznavanja emocija drugih ljudi i saosećanja sa drugima. Kar sa saradnicima (Carr i sar., 2003) izveštava da se prilikom imitacije i posmatranja imitacije facijalne ekspresije bazičnih emocija

aktiviraju iste oblasti mozga. Može se reći da ovi mehanizmi omogućavaju da se uz jednostavno opažanje akcije ili emocije druge osobe upravo ta ista aktivnost ili emocija “javlja” i kod posmatrača (Gallese i sar., 2004).

Socijalna kognicija podrazumeva čitav niz procesa, međutim, najveći broj istraživanja posvećen je prepoznavanju emocija i teoriji uma (Russell i sar., 2009).

Teorija uma

Primatolozi Primak i Vudraft prvi predlažu termin “teorija uma” kako bi opisali složen fenomen koji podrazumeva pripisivanje mentalnih stanja sebi i drugima (Premack & Woodruff, 1978, prema Duval i sar., 2011). Nakon ovog otkrića usledile su tvrdnje o tome da se teorija uma pojavila tokom evolucije kao adaptivni odgovor na socijalno okruženje koje se sa godinama usložnjavalo (Brothers, 1990, prema Brüne, 2005). Teorija uma ili mentalizacija predstavlja termin koji se odnosi na sposobnost pojedinca da preuzme perspektivu druge osobe, odnosno da razume mentalna stanja druge osobe kao što su uverenja, namere, želje (Hynes i sar., 2006). Imati teoriju uma podrazumeva mogućnost razmišljanja o sadržaju kako sopstvenog uma, tako i umova drugih ljudi, odnosno zaključivanja o mentalnim stanjima koja dovode do akcije (Baron-Cohen, 2001). Može se reći da je teorija uma ima ključnu ulogu u situacijama svakodnevnog života i da nam obezbeđuje socijalnu funkcionalnost.

Istraživanja teorije uma fokusirala su se na njen razvoj kod dece (npr. Astington i Edward, 2010; Tomasello i sar., 2005), kao i na oštećenje ove sposobnosti kod osoba obolelih od psihijatrijskih poremećaja (Baron-Cohen i sar., 1985; Corcoran i Frith, 2003; Kerr i sar., 2003 ili osoba sa moždanim lezijama (Shamay-Tsoory i sar., 2005). Istraživači su na različite načine pokušavali da procene teoriju uma. Najčešće se koriste priče različitog scenarija (Fletcher i sar., 1995; Stone i sar., 1998). Takođe se koriste sličice koje predstavljaju ljude u određenoj situaciji i akciji (Gallagher i sar., 2000). Jedan od jako popularnih testova teorije uma jeste *Read the Mind in the Eye Test* autora Baron-Koena i saradnika (Baron-Cohen i sar., 1997) koji se sastoji iz fotografija očne regije ljudskog lica na osnovu kojih ispitanik procenjuje šta osoba na fotografiji misli ili oseća, odlučujući se za jedan od ponuđenih odgovora. Korišćenje različitih testova za procenu teorije uma dovelo je do pojave nekonzistentnih rezultata, što je naravno onemogućilo izvođenje zaključaka. Međutim, treba imati u vidu da različiti zadaci pred ispitanike postavljaju različite zahteve. Pozivajući se na ovu tvrdnju Šamaj-Tsurijeva sa saradnicima (Shamay-Tsoory i sar., 2005) napominje da jedna vrsta zadataka podrazumeva procenu emocionalnih stanja drugih ljudi, dok druga grupa zadataka podrazumeva procenu namera i uverenja drugih, pa samim tim treba razlikovati afektivnu i kognitivnu komponentu teorije uma. Hajns sa saradnicima (Hynes i sar., 2006) govori o kognitivnom i emocionalnom preuzimanju perspektive, dok se u literaturi možemo susreti i sa terminima „hladna“ i „vruća“ teorija uma, pri čemu je prva kognitivna, a druga afektivna komponenta teorije uma. Ova razlika potvrđena je u istraživanju Šamaj-Tsorijeve i saradnika (Shamay-Tsoory i sar., 2005) koje je obuhvatilo ispitanike sa lezijom ventromedijalnog prefrontal-

nog korteksa, koji su pokazivali teškoće u rešavanju zadataka namenjenih proceni afektivne komponente teorije uma, dok na zadacima za procenu kognitivne komponente uspeh nije izostao. Kasnije istraživanje neuralne osnove teorije uma potvrđuje postojanje razlike između ove dve komponente uz napomenu o angažovanosti više moždanih oblasti kako prilikom rešavanja zadataka namenjenih proceni kognitivne komponente, tako i prilikom rešavanja onih zadataka namenjenih proceni afektivne teorije uma (Kalbe i sar., 2010).

U okviru kognitivne teorije uma možemo razlikovati mentalne reprezentacije prvog i drugog reda. Reprezentacije "prvog reda" se odnose na pretpostavku o tome šta druga osoba misli formiranu na osnovu usvajanja perspektive te druge osobe. Reprezentacije "drugog reda" podrazumevaju istovremeno usvajanje dve perspektive (npr. Ona misli da on misli...). Različiti testovi ispituju reprezentacije različitog reda (Duval i sar., 2011). Kada je reč o afektivnoj komponenti teorije uma, tipičan test namenjen proceni ove komponente je već pomenuti test *Reading the mind in the eye test* (Baron-Cohen i sar., 2001).

Autori koji su se bavili proučavanjem teorije uma, naročito kod psihički obolelih osoba pokušali su da konstruišu instrumente koji bi predstavljali bolju meru teorije uma u svakodnevnom životu. Jedan od takvih testova je *Test prepoznavanja "pogrešnog koraka"* (*Faux Pas Recognition Test*, Stone i sar., 1998) koji opisuje svakodnevne životne situacije, a zadatak ispitanika jeste da prepozna da li je neko od aktera priče rekao nešto što je neprijatno ili neprimereno datoj situaciji. Ovim testom procenjuje se i kognitivna i afektivna komponenta teorije uma (Poletti i sar., 2012).

Međutim, bez obzira na veliki broj testova koji se koriste u istraživanjima ostaje dilema vezana za mogućnost izjednačavanja uspeha na testu i korišćenja teorije uma u svakodnevnom životu. Naime, postoji značajna razlika između korišćenja teorije uma u svakodnevnoj komunikaciji i korišćenja teorije uma prilikom rešavanja zadataka. U toku razgovora ove sposobnosti koristimo implicitno i automatski, a njihova funkcija jeste komunikacija, odnosno razumevanje između sagovornika. U ovakvim slučajevima u pitanju je procesiranje koje se naziva „on-line“. Međutim, prilikom rešavanja zadataka teorije uma, ne postoji komunikacija u kojoj ispitanik učestvuje, ali ispitanik svakako treba da koristi mentalizaciju kako bi odgovorio na postavljena pitanja. Ovo je „off-line“ procesiranje u smislu mentalizacije van situacije, koje je za ispitanike zahtevnije u odnosu na „on-line“ procesiranje, jer se oslanja na radnu memoriju i metakognitivne procese (Frith, 2004).

Brojna literatura bavi se pitanjem načina funkcionisanja teorije uma, odnosno pitanjem prirode "čitanja uma". U razmatranju ovog pitanja dominiraju dva pristupa: Teorija-teorije (TT) i Simulaciona teorija (ST) (Gallese i Goldman, 1998). Suština objašnjenja teorije uma u okviru prvog pristupa jeste konceptualna promena. Naime, prema Teoriji-teorije deca tokom odrastanja uče set teorija tj. zakona o uverenjima i željama ljudi i ta znanja koriste u objašnjenju ponašanja drugih ljudi (Gopnik, 1993, prema Hiatt i Trafton, 2005). Prema pobornicima ove teorije problem u mentalizaciji se javlja kada se baza znanja, odnosno set teorija ne formira ili kada ne funkcionišu kognitivni mehanizmi „baratanja“ znanjima koja čine bazu (Jha i Singh, 2009). Dakle, "čitanje uma" se postiže sticanjem i razvojem teorija uma, nalik naučnim

teorijama. Atribucija mentalnih stanja i predviđanje ponašanja drugih ljudi odvija se na identičan način kao i dolazak do objašnjenja i predviđanje fenomena u bilo kojoj naučnoj oblasti. Prilikom zaključivanja o mentalnim stanjima drugih ljudi mi izvodimo zaključke na osnovu usvojenih uzročno-posledičnih zakona (Gallese i Goldman, 1998).

Simulaciona teorija objašnjava mentalizaciju na drugačiji način. Sposobnost mentalizacije se, prema ovom pristupu, oslanja na unutrašnji kapacitet čoveka da oponaša druge. U predviđanju mentalnih procesa drugih ljudi koristimo sopstvene mentalne mehanizme (Gallese i Goldman, 1998). Razumevanje drugih ljudi proističe iz stavljanja na mesto ili u situaciju druge osobe i pitanja „Šta bih uradio da sam na mestu ili u situaciji te druge osobe?“. Teorija uma funkcioniše tako što reprezentujemo mentalna stanja drugih ljudi, a zatim uz primenu sopstvenih sistema za donošenje odluka koji primenjujemo i na ova tuđa mentalna stanja donosimo odluku o tome koje ponašanje se očekuje od te osobe. I u slučaju objašnjenja, a ne predviđanja, ponašanja koristimo isti proces koji se sada odvija „unazad“, pa tako dolazimo do zaključka o namerama ili mislima aktera (Hiatt i Trafton, 2005). U procesu „čitanja“ mentalnih stanja drugih ljudi opservers imitira drugu osobu formirajući mentalna stanja u svom umu koja odgovaraju mentalnim stanjima druge osobe (npr. želje ili uverenja). Ta mentalna stanja se dalje obrađuju odgovarajućim kognitivnim mehanizmima koji dovode do izvođenja zaključka o sledećem mentalnom stanju koje se pripisuje drugoj osobi (npr. odluka). Dakle, moglo bi se reći da ljudi angažuju maštu, mentalno pretvaranje i preuzimanje perspektive u cilju određenja mentalnih stanja drugih (Shanton i Goldman, 2010). Galis i Goldman (Gallese i Goldman, 1998) skreću pažnju na moguću vezu između mirror neurona i načina čitanja misli koji opisuje simulaciona teorija, uz napomenu da bi sistem ovih neurona mogao predstavljati samo deo ili preteču složenijeg sistema koji funkcioniše na principu simulacije. Upoređujući dva objašnjenja načina funkcionisanja teorije uma, ova dva autora navode da je osnovna razlika ta što Teorija-teorije zastupa mišljenje o mentalizaciji kao individualnoj, zasebnoj teorijskoj aktivnosti, dok Simulaciona teorija (ST) mentalizaciju objašnjava kroz imitaciju i oponašanje druge osobe.

Teorija uma i poremećaji psihičkog života

Predmet brojnih istraživanja bio je teorija uma kod osoba obolelih od različitih psihičkih poremećaja. Razlog sprovođenja ovakvih istraživanja jeste socijalna disfunkcionalnost koja se u manjoj ili većoj meri sreće kod većine duševnih oboljenja. Međutim, počeci izučavanja ovog koncepta vezuju se za istraživanje Baron-Koena i saradnika (Baron-Cohen i sar., 1985) u kome su učestvovala deca obolela od autizma, deca sa Daunovim sindromom i deca bez smetnji u razvoju. Poređenjem ove tri grupe dece autori potvrđuju svoju pretpostavku o nedostatku teorije uma kod autistične dece, koja su u odnosu na ostale dve grupe bila manje uspešna u rešavanju Seli-Ana zadatka. Autori zaključuju da autistična deca pokazuju specifičan deficit, koji se ne može pripisati intelektualnom deficitu i koji verovatno čini osnovu

socijalne nefunkcionalnosti dece sa autizmom. Deficit teorije uma predstavlja dobro objašnjenje za pojedine simptome autizma, naročito za problem ostvarivanja socijalnih interakcija, odnosno dobro obrazlaže pojedine ključne oblike ponašanja koja čine suštinu poremećaja. Brojne studije sprovedene sa ciljem provere ovih rezultata daju mogućnost da se sa određenom sigurnošću može reći da deca sa autizmom imaju problem u atribuciji mentalnih stanja (Tager-Flusberg, 2007). Ispitujući decu sa autizmom školskog uzrasta, odnosno značaj oštećenja teorije uma za nivo socijalne funkcionalnosti ove dece, Stilova sa saradnicima (Steele i sar., 2003) dolazi do nalaza koji potvrđuju da se težina kvalitativnih poremećaja komunikacije i uzajamne socijalne interakcije delimično može objasniti stepenom oštećenja teorije uma. Međutim, treba napomenuti da postoje istraživanja koja pokazuju da deca sa drugačijim oboljenjima i problemima takođe imaju problem u rešavanju pojedinih zadataka teorije uma (npr. Peterson i sar., 2005, prema Tager-Flusberg, 2007) što dovodi u pitanje pretpostavku da je deficit teorije uma specifičan za autizam. Sa druge strane, poremećaj komunikacije i uzajamne socijalne interakcije sreće se i kod one autistične dece koja su uspešna u rešavanju zadataka namenjenih proceni teorije uma. Pored toga, hipoteza o deficitu teorije uma se fokusira na deficit u zaključivanju o mentalnim stanjima, sa zanemarivanjem činjenice da se socijalna komunikacija pojavljuje pre pojave veština teorije uma kod dece normalnog razvoja. To bi značilo da bi razumevanje i objašnjenje simptoma autizma trebalo da se osloni na koncept teorije uma koji bi bio obuhvatniji, odnosno koji bi podrazumevao socijalnu percepciju i ontogenetski starije mehanizme socijalne kognicije (Tager-Flusberg, 2001, prema Tager-Flusberg, 2007).

Autori istraživanja u kojima je ispitivana teorija uma osoba obolelih od Aspergerovog sindroma izveštavaju o rezultatima koji ukazuju na oštećenost kako afektivne, tako i kognitivne komponente teorije uma kod ovih osoba (Gonzalez-Gadea i sar., 2013; Zalla i sar., 2008). Međutim, treba reći da je u navedenim istraživanjima bio korišćen *Test prepoznavanja „pogrešnog koraka“* (Stone i sar., 1998) i da postoji konzistentnost rezultata kada je reč o ovom testu. Međutim, u slučaju *Reading the Mind in the Eyes Test*-a (Baron-Cohen i sar., 2001) rezultati su nekonzistentni, tj. pojedina istraživanja izveštavaju o nižim rezultatima osoba obolelih od Aspergerovog sindroma na ovom testu (Baron-Cohen i sar., 1997) dok se u pojedinim istraživanjima ne dolazi do dokaza o manjem učinku (Gonzalez-Gadea i sar., 2013; Spek i sar., 2010). Razlike u rezultatima mogle bi se eventualno objasniti kulturološkim faktorima ili korišćenim instrumentom (Baez i Ibanez, 2014), za koji je utvrđeno da ostvaruje nisku korelaciju sa ostalim merama teorije uma (Luzzatti i sar., 2002 prema Baez i Ibanez, 2014).

Ispitujući osnovu agresivnog i antisocijalnog ponašanja, pojedini autori sugerišu da bi u osnovi ovakvih oblika ponašanja mogao ležati deficit ili pristrasnost u razumevanju mentalnih stanja drugih ljudi (Crisk i Dodge, 1996; Feshbach, 1987, prema Richell i sar., 2003). Međutim, uprkos ovakvim sugestijama i dokazima o podudarnosti neuralnih osnova značajnih za teoriju uma i antisocijalno ponašanje, u literaturi ne postoji veliki broj istraživanja na temu povezanosti teorije uma i antisocijalnog ponašanja (Dolan i Fullam, 2004). Istraživanja ipak ne potvrđuju posto-

janje oštećenja teorije uma kod osoba sa psihopatskim karakteristikama (Blair i sar., 1996, prema Blair, 2007; Richell i sar., 2003). Dolanova i Fulamova (Dolan i Fullam, 2004) na osnovu rezultata svog istraživanja zaključuju da je sposobnost mentalizacija intaktna kod osoba sa antisocijalnim poremećajem ličnosti, sa napomenom da očuvanost teorije uma može doprineti održanju kriminalnog načina života. Naime, osobe sklone kriminalnom ponašanju karakteriše kombinacija nedostatka zabrinutosti za druge i funkcionalna teorija uma.

Mnogi simptomi graničnog poremećaja ličnosti tiču se interpersonalnih interakcija, odnosno pojavljuju se u socijalnom kontekstu. Iz tog razloga su pojedini autori u svojim istraživanjima testirali pretpostavku o tome da u osnovi teškoća u socijalnom funkcionisanju osoba sa graničnim poremećajem ličnosti leži deficit u teoriji uma. Harari sa saradnicima (Harari i sar., 2010) izveštava o rezultatima koji ukazuju na niži učinak na zadacima za procenu teorije uma kod osoba sa graničnim poremećajem ličnosti u odnosu na kontrolnu grupu. Tačnije, osobe sa graničnim poremećajem ličnosti pokazuju teškoće kada je reč o kognitivnoj komponenti teorije uma, dok u slučaju afektivne komponente nisu pronađene razlike. Međutim, rezultati istraživanja Arntza i saradnika (Arntz i sar., 2009) ne ukazuju na postojanje deficita u teoriji uma kod ovih ispitanika. Autori pretpostavljaju da impulsivnost, pojačana emocionalna reaktivnost i deficit radne memorije koji se javljaju kod ove grupe ispitanika mogu onemogućiti “angažovanje” teorije uma, tj. mentalizacije u emocionalno šaržiranim situacijama, što samim tim vodi u socijalnu disfunkcionalnost. Pretpostavka o postojanju razlika nije potvrđena ni u istraživanju Giasa i saradnika (Ghiassi i sar., 2010, prema Roepke i sar., 2013) u kome su autori koristili crtani test, kao ni u istraživanju Šilinga i saradnika (Schilling i sar., 2012, prema Roepke i sar., 2013) u kome je korišćen *Reading the Mind in the Eye Test* (Baron-Cohen i sar., 2001). U pokušaju objašnjenja nepodudarnosti dobijenih rezultata o očuvanoj teoriji uma i problema koje osobe sa graničnim poremećajem ličnosti imaju u interpersonalnim odnosima Dinsdejlva i Krespi (Dinsdale i Crespi, 2013) pretpostavljaju da kod ovih osoba problem nastaje usled pojačane pažnje usmerene na socijalne stimulse i problema u procesiranju informacija. Naime, ove osobe često karakteriše pojačana usmerenost na socijalne stimulse i pojačana sposobnost njihovog uočavanja. Međutim, pojačana pažnja i percepcija gube svoju adaptacionu funkciju i postaju patološke u kombinaciji sa deficitom u kontroli pažnje, smanjenom emocionalnom regulacijom i deficitom u regulacionom sistemu afektivnog vezivanja što se takođe sreće kod osoba sa graničnim poremećajem ličnosti. Sve zajedno dovodi do donošenja pogrešnih zaključaka koji su determinisani negativnim emocionalnim stanjima, a ne socijalnim informacijama. Treba napomenuti da su ove osobe naročito osetljive na stimulse koji nagoveštavaju napuštanje ili odbacivanje, pa ovakvi stimulusi dovode do značajnog povećanja budnosti i negativnih emocija kao što je bes (Renneberg i sar., 2011), te bi shodno tome u budućim istraživanjima trebalo koristiti ovakve stimulse prilikom ispitivanja socijalne kognicije uz pokušaj variranja budnosti i emocionalnog stanja ispitanika u različitim socijalnim kontekstima (Roepke i sar., 2013).

Postojanje dokaza da žene obolele od anoreksije nervoze premorbidno pokazuju deficit u socijalnom funkcionisanju i da su ovi problem prisutni i nakon oporavka

(Fairburn i sar., 1999; Troop i Bifulco, 2002; Wentz i sar., 2001, prema Rusell i sar., 2009), podstaklo je istraživanja teorije uma kod ove grupe pacijenata. Međutim, ne može se reći da su rezultati konzistentni. U istraživanju kojim je obuhvaćeno 20 žena obolelih od anoreksije nervoze i 20 žena koje su činile kontrolnu grupu i u kome su ispitanicama zadavani zadaci teorije uma i kontrolni zadaci, utvrđeno je da žene obobile od anoreksije nervoze imaju niži učinak na obe vrste zadataka, odnosno da kod ove grupe ne možemo govoriti o specifičnom oštećenju teorije uma (Tchanturia i sar., 2004). Rasel sa saradnicima (Rusell i sar., 2009) izveštava o rezultatima koji ukazuju na niži učinak žena obolelih od anoreksije nervoze na zadacima teorije uma u odnosu na kontrolnu grupu, pri čemu autori naročito naglašavaju niži učinak na testu namenjenom proceni afektivne komponente teorije uma. O oštećenosti afektivne komponente teorije uma izveštavaju i rezultati istraživanja u kome je poređen učinak žena obolelih od bulimije, anoreksije i zdravih žena. Ispitanice koje boluju od anoreksije pokazuju teškoću u prepoznavanju negativnih emocija, dok je učinak bulimičnih i zdravih žena na ovim zadacima sličan (Pereira de Sampaio i sar., 2013). Međutim, ovi rezultati nisu saglasni sa rezultatima prethodnog istraživanja koji pokazuju da anoreksične osobe nemaju oštećenu afektivnu komponentu teorije uma, za razliku od bulimičnih osoba i osoba koje boluju od nespecifičnog poremećaja ishrane (EDNOS) (Medina-Pradas i sar., 2012).

Oštećenja teorije uma povezuju se i sa konzumiranjem alkohola i alkoholizmom. Primenom *Testa prepoznavanja "pogrešnog koraka"* (Stone i sar., 1998) i *Reading the Mind in the Eyes Test-a* (Baron-Cohen i sar., 2001) utvrđeno je da akutna alkoholna intoksikacija umanjuje učinak na testovima za procenu teorije uma (Mitchell i sar., 2011). Kada je reč o alkoholizmu, dužvremeno toksično dejstvo alkohola na mozak može rezultirati oštećenjima mozga koji za posledicu dalje mogu imati oštećenja teorije uma, čak i tokom treznih faza. Dakle, oštećenja mozga nastala kao posledica višegodišnjeg etilizma mogu rezultirati oštećenjima teorije uma (Bosco i sar., 2013). Drugo objašnjenje veze između alkoholne adicije i oštećenja teorije uma oslanja se na pretpostavku da problem u procesiranju sopstvenih i tuđih emocija ukazuju na prefrontalnu kortikalnu disfunkciju, što osobe sa ovakvim problemom može učiniti sklonim zloupotrebi psihoaktivnih supstanci, pa samim tim i razvoju zavisnosti (Thorberg i sar., 2009; Lyvers i sar., 2012, prema Onuoha i sar., 2016). Pitanje tačnosti prve ili druge pretpostavke postavlja i Beaunieux i saradnici (Beaunieux i sar., 2011) koji su u svom istraživanju došli do rezultata koji ukazuju da alkoholičari pokazuju niži učinak na zadacima teorije uma, da se subjektivna procena uspešnosti ne razlikuje između kontrolne grupe i grupe alkoholičara, odnosno alkoholičari nisu svesni svog deficita i da se deficit teorije uma registruje pre drugih kognitivnih deficita, što je u najvećoj meri podstaklo pitanje tačnosti pretpostavki. O oštećenosti teorije uma, kao i kognitivne i afektivne komponente procesiranja humora kod etiličara izveštavaju i Ukerman i saradnici (Ukerman i sar., 2006). Konačno, rezultati meta-analize kojom su obuhvaćena istraživanja sprovedena u periodu od 1990. do 2015. godine ukazuju da osobe obobile od alkoholizma u poređenju sa kontrolnom grupom pokazuju deficit u teoriji uma, pri čemu je utvrđena mera veličine efekta bila visoka. Dakle, alkoholni zavisnici pokazuju teškoće u tumačenju i

razumevanju socijalnih signala, što može voditi u pogrešno tumačenje i neadekvatno socijalno ponašanje (Onuoha i sar., 2016).

Istraživanja i rezultati koji su ukazali na deficit u domenu socijalne kognicije kod osoba obolelih od shizofrenije i autistične dece podstakli su istraživanja teorije uma kod osoba obolelih od bipolarnog poremećaja. U jednom od pionirskih istraživanja na ovu temu Ker i saradnici (Kerr i sar., 2003) dolaze do rezultata koji ukazuju na niži učinak akutno maničnih i depresivnih pacijenata na zadacima teorije uma u odnosu na kontrolnu grupu, dok poređenjem učinka pacijenata u remisiji i kontrolne grupe nisu dobijene značajne razlike. Ovakav nalaz podstakao je diskusiju o tome da li je deficit u teoriji uma kod osoba obolelih od bipolarnog poremećaja trajna karakteristika ili se može povezati sa trenutnim stanjem, odnosno pogoršanjem bolesti. Ovo pitanje stavila su u prvi plan istraživanja u kojima su dobijeni suprotni nalazi u odnosu na nalaze istraživanja Kera i saradnika (Kerr i sar., 2003) u vezi teorije uma pacijenata u remisiji. Naime, Oli i saradnici (Olley i sar., 2005) izveštavaju o nižem učinku pacijenata u eutimičnoj fazi bipolarnog poremećaja na verbalnim zadacima teorije uma u odnosu na kontrolnu grupu. Kada je reč o neverbalnim zadacima teorije uma razlike u učinku ispitivanih grupa su marginalno značajne, pri čemu istraživaču napominju da su oboleli ispitanici upadljivo sporiji u rešavanju ovih zadataka u odnosu na kontrolnu grupu. Razmatrajući rezultate istraživanja Bora i saradnici (Bora i sar., 2009) ukazuju na smanjen učinak na zadacima teorije uma osoba obolelih od bipolarnog poremećaja u fazi remisije u odnosu na kontrolnu grupu. Vulf sa saradnicima (Wolf i sar., 2010) takođe izveštava o smanjenom učinku ovih pacijenata na zadacima teorije uma, pri čemu su ovim istraživanjem bili obuhvaćeni bipolarni pacijenti tokom depresivne itokom manične epizode i bipolarni pacijenti u remisiji. Sve tri grupe su imale niži učinak na zadacima teorije uma u odnosu na kontrolnu grupu, dok razlika u učinku ove tri grupe pacijenata nije detektovana. Sa druge strane rezultati jednog od skorašnjih istraživanja potvrđuju hipotezu o tome da je disfunkcija teorije uma kod osoba obolelih od bipolarnog poremećaja povezana sa pogoršanjem raspoloženja, odnosno pogoršanjem same bolesti i da postoji mogućnost da u osnovi obe disfunkcije leže kognitivni deficiti, što bi bilo u koliziji sa pretpostavkom o deficitu teorije uma kao trajnoj karakteristici bolesti, tj. obolelih (Ioannidi i sar., 2015). Konačno, Bora i saradnici (Bora i sar., 2016) su sprovedli meta-analizu rezultata 34 istraživanja, koja su zajedno obuhvatila 1214 pacijenata obolelih od bipolarnog poremećaja i 1097 zdravih ispitanika, pri čemu se oboleli ispitanici dele u tri grupe - grupu u remisiji, subsindromsku grupu i grupu u akutnoj maničnoj/ili depresivnoj fazi. Rezultati meta-analiza ukazuju na sledeće: ispitanici oboleli od bipolarnog poremećaja imaju značajno niži učinak na zadacima teorije uma u odnosu na psihički zdrave ispitanike, pri čemu je veličina deficita statistički značajna, ali umerenog intenziteta kod pacijenata u remisiji i pacijenata koji pripadaju subsindromskoj grupi, dok je u slučaju akutnih epizoda manije ili depresije ovaj deficit veći. Međutim, autori se osvrću i na izvesna ograničenja meta-analize. Pre svega korišćeni zadaci za procenu teorije uma u istraživanjima nisu ujednačeni po težni, što može uticati na intergrupne razlike. Dalje, rezultati ne omogućavaju zaključivanje o razvoju deficita teorije uma kod ove grupe pacijenata, usled nedostatka

istraživanja sprovedenih na grupi osoba kod koje postoji rizik od pojave ove bolesti ili na grupi pacijenata u prvoj epizodi bolesti, te stoga autori naglašavaju potrebu za sprovođenjem longitudinalnog istraživanja koje će pratiti eventualno napredovanje oštećenja teorije uma tokom razvoja bolesti.

Teorija uma i shizofrenija

Interesovanje za ispitivanje socijalne kognicije kod osoba obolelih od shizofrenije je u porastu, a razlog tome jeste pokušaj razumevanja socijalne disfunkcionalnosti koja je prisutna kod obolelih i predstavlja jedan od kriterijuma dijagnostikovanja ove bolesti. Na osnovu istraživanja socijalne kognicije, tačnije teorije uma kod dece sa autizmom Frit (Frith, 1992) je formulisao pretpostavku da shizofrenija predstavlja poremećaj reprezentacije mentalnih stanja. Naime, Frit tvrdi da metareprezentacije igraju ključnu ulogu kada je reč o tri vrste “svesnosti” – svesnost o sopstvenim ciljevima, svesnost o sopstvenim namerama i svesnost o namerama drugih ljudi. Prema mišljenju ovog autora, pacijenti kod kojih dominiraju simptomi dezorganizacije ili negativni simptomi će imati problem u rešavanju zadataka teorije uma, jer nemaju sposobnost reprezentacije mentalnih stanja, kao i autistična deca.

Dovođenje negativnih simptoma shizofrenije u vezu sa disfunkcionalnom teorijom uma potencirano je evidentnom sličnošću ponašanja osoba obolelih od shizofrenije kod kojih dominiraju negativni simptomi i ponašanja autistične dece (Corcoran i sar., 1995).

Pacijenti kod kojih dominiraju paranoidni simptomi će, prema Fritovoj pretpostavci, imati niži učinak na zadacima teorije uma u odnosu na zdrave ispitanike zbog problema u proceni namera drugih ljudi. Tačnije, pacijenti sa paranoidnim simptomima imaju svesnost o tome da drugi ljudi imaju mentalna stanja, međutim, oni imaju problem u korišćenju kontekstualnih informacija, što ih vodi u pogrešne “on-line” zaključke o tome kakva su mentalna stanja, tačnije namere drugih ljudi (Frith, 1992).

Hardi-Bejl daje nešto drugačije objašnjenje disfunkcionalne teorije uma kod osoba obolelih od shizofrenije. Naime, prema mišljenju ove autorke, deficit teorije uma je pre svega povezan sa deficitom funkcija planiranja i egzekutivnih funkcija. Samim tim se oštećenja teorije uma očekuju samo kod pacijenata koji pokazuju simptome koji pripadaju sindromu dezorganizacije, odnosno kod pacijenta kod kojih je prisutna dezorganizacija govora, misli i komunikacionih veština. Ovi pacijenti ne samo da nisu u stanju da vrše monitoring sopstvenih akcija, već imaju teškoću i u reprezentovanju mentalnih stanja drugih ljudi i u integraciji kontekstualnih informacija (Hardy-Baylé, 1994; Hardy-Baylé i sar., 2003, prema Brüne, 2005).

Još jedno viđenje teorije uma kod osoba obolelih od shizofrenije ističe mogućnost postojanja veze između pozitivnih simptoma i “hiper teorije uma”. Prema ovoj pretpostavci, preterana atribucija sopstvenih mentalnih stanja i mentalnih stanja drugih može dovesti do pojave sumanutih ideja (Abu-Akel, 1999, prema Brüne, 2005).

U istraživanju sprovedenom 1979. godine, Ročester i Martin (Rochester i Martin, 1979, prema Corcoran i sar., 1995) analizirali su jezik i način komunikacije shi-

zofrenih pacijenata. Autori izvode zaključak da govor osoba obolelih od shizofrenije karakteriše niža kohezivnost i česta upotreba zamenica, bez prethodnog upoznavanja sagovornika na koga ili šta se odnose ove zamenice. Nove informacije se tokom komunikacije “nude” na način koji podrazumeva posedovanje određenog znanja od strane slušaoca, koje zapravo slušalac ne poseduje, što jasno ukazuje na to da osobe obolele od shizofrenije ne uzimaju u obzir šta njihov sagovornik zna i ne zna, što dovodi do izvođenja pogrešnih zaključaka koji se tiču socijalnih relacija.

Rezultati istraživanja Korkoranove i saradnika (Corcoran i sar., 1995) potvrđuju Fritovu pretpostavku. Naime, autori ovog istraživanja dolaze do rezultata koji ukazuju na niži učinak shizofrenih pacijenata na zadacima teorije uma u odnosu na psihički zdrave ispitanike i ispitanike koji boluju od anksioznosti i/ili depresije. Niži učinak na zadacima za procenu teorije uma povezan je sa negativnim simptomima, ali i sa pozitivnim simptomima (sumanute ideje). Autori zaključuju da oboleli kod kojih dominiraju negativni simptomi ne razvijaju teoriju uma, baš kao i autistična deca, a potvrdu ove tvrdnje nalaze u rezultatima prethodnih istraživanja koja ukazuju na sniženu socijalnu funkcionalnost ovih osoba i pre pojave bolesti, tačnije još u toku detinjstva. Oboleli kod kojih dominiraju pozitivni simptomi zapravo razvijaju teoriju uma, ali sa pojavom bolesti dolazi do kompromitovanja sposobnosti prepoznavanja mentalnih stanja drugih ljudi, što im umanjuje socijalnu funkcionalnost. Pacijenti u remisiji imaju zadovoljavajući učinak na zadacima teorije uma, međutim treba imati u vidu da je ovim istraživanjem obuhvaćeno svega osam pacijenata u remisiji. Konačno, autori zaključuju da pacijenti kod kojih dominiraju negativni simptomi najverovatnije imaju smanjenu sposobnost mentalizacije i ograničeno socijalno iskustvo, što zapravo ima neurorazvojnu osnovu i povezano je za oštećenjem funkcija za koje je zadužen prefrontalni režanj. Osobe obolele od shizofrenije kod kojih dominiraju paranoidni simptomi najverovatnije imaju normalno razvijene i očuvane sposobnosti mentalizacije, ali moguće je da razlog njihovog nižeg učinka na zadacima za procenu teorije uma leži u problemima u upotrebi epizodične memorije.

U svom istraživanju Frit i Korkoranova (Frith i Corcoran, 1996) krenuli su od pretpostavke da će pacijenti oboleli od shizofrenije kod kojih dominiraju bihejvioralni simptomi, kao što su zaravnjeni afekat, siromaštvo govora i nepovezan govor, pokazivati generalna kognitivna oštećenja, dok će pacijenti koji pripadaju paranoidnoj formi shizofrenije imati specifičan problem u zaključivanju o mentalnim stanjima drugih ljudi. Rezultati su pokazali da ispitanici sa paranoidnim simptomima pokazuju oštećenja teorije uma. Ispitanici sa bihejvioralnim simptomima takođe pokazuju problem u proceni mentalnih stanja drugih ljudi, ali je u ovoj grupi niži učinak na zadacima za procenu teorije uma povezan sa problemom praćenja, za razliku od pacijenata sa paranoidnim simptomima. Pacijenti kod kojih su bile prisutne deluzije kontrole, uticaja ili pasivnosti, kao i pacijenti u remisiji nisu imali niži učinak na zadacima teorije uma u odnosu na kontrolnu grupu. Autori zaključuju da je prisustvo paranoidnih simptoma povezano sa nižim učinkom na zadacima teorije uma, što predstavlja posebnu vrstu teškoće, specifičnu za pojedine grupe pacijenata. Međutim, kako autori napominju, istraživanje ne daje odgovor na pitanje da li je reč o problemu koji se odnosi samo na domen mentalnih stanja ili je reč o širem problemu

zaključivanja, naročito ukoliko se osvrnemo na tvrdnje pojedinih autora koje se tiču teškoća paranoidnih pacijenta u socijalnom atribuiranju ili donošenju adekvatnih zaključaka na osnovu postojećih dokaza (Bentall i sar., 1991; Garety i sar., 1991, prema Frith i Corcoran, 1996).

Maza i saradnici (Mazza i sar., 2001) sproveli su istraživanje u kome su upoređivali učinak shizofrenih ispitanika na zadacima za procenu teorije uma prvog i drugog reda sa učinkom kontrolne grupe. Grupa shizofrenih je na osnovu prisutnih simptoma bila podeljena prema Lidlovom trodimenzionalnom modelu na one koji pripadaju sindromu psihomotornog siromaštva, one koji pripadaju sindromu distorzije realnosti i one koji pripadaju sindromu dezorganizacije. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su osobe obbolele od shizofrenije manje uspešne na zadacima teorije uma u odnosu na kontrolnu grupu, pri čemu shizofreni pacijenti koji pripadaju sindromu psihomotornog siromaštva pokazuju niži učinak na zadacima prvog reda u odnosu na ostale obbolele ispitanike, dok je rešavanje zadataka za procenu teorije uma drugog reda problematično za sve tri podgrupe shizofrenih.

Razmatrajući pitanje koje se odnosi na mogućnost najboljeg objašnjenja deficita u teoriji uma kod shizofrenih pacijenata koji nude različite teorije funkcionisanja teorije uma, Langdon (Langdon, 2005) predlaže da je u osnovi ovog deficita problem u simulaciji koja se isključivo tiče preuzimanja perspektive. Naime, shizofreni pacijenti imaju problem sa upotrebom alocentričnog referentnog okvira u cilju pozicioniranja selfa, kao jednog od mnogih subjekata, od kojih svako ima svoj nezavistan doživljaj realnosti. Samim tim, oštećenje ovog specifičnog kapaciteta dovodi do slabog razumevanja uverenja drugih ljudi i pojave da različiti ljudi mogu istu situaciju razumevati na različite načine.

U jednom od retkih istraživanja (McCabe i sar., 2006) u kome je u cilju procene funkcionalnosti teorije uma kod osoba obolelih od shizofrenije korišćena analiza realne interakcije, dobijeni su rezultati koji su nekonzistentni rezultatima istraživanja u kojima su korišćeni klasični zadaci za procenu teorije uma. Autori istraživanja izveštavaju o očuvanosti teorije uma kod obolelih, koji su, između ostalog, u stanju da u razgovoru spontano ili u cilju odgovora na pitanje razmišljaju i uzimaju u obzir sopstvena uverenja, uvažavajući različitost sopstvenih uverenja od uverenja drugih ljudi, odnosno uvažavajući činjenicu da su uverenja različitih ljudi različita, pri čemu su takođe bili u stanju da obrazlože atribuciju sopstvenih mentalnih stanja i mentalnih stanja drugih ljudi. Očuvanost teorije uma registrovana je čak i prilikom iznošenja i komentarisanja sumanutih sadržaja od strane pacijenata. I ovom prilikom, pacijenti su isticali različitost sopstvenih uverenja od uverenja drugih i tražili informacije od sagovornika o razlozima postojanja ove različitosti, a sve u cilju smanjenja postojećeg "jaza" između pacijentovih uverenja i uverenja sagovornika.

Pregledom rezultata istraživanja koja su se bavila ispitivanjem povezanosti oštećenja teorije uma i shizofrenije Bora i saradnici (Bora i sar., 2009) izveštavaju o sledećim zaključcima izvedenim na osnovu rezultata brojnih istraživanja – rezultati ukazuju na deficit teorije uma kod pacijenata u remisiji, ali i kod zdravih srodnika, pri čemu srodnici pokazuju blaži deficit tj. njihov učinak na zadacima za procenu teorije uma se pozicionira između učinka psihički zdravih ispitanika i ispitanika

obolelih od shizofrenije; registrovan je blaži deficit teorije uma kod osoba koje su pod visokim rizikom od pojave bolesti koji se tiče suptilnijih i zahtevnijih zadataka, dok je kod osoba u prvoj epizodi bolesti prisutan evidentan deficit. Ovakvi nalazi su značajni zbog identifikacije trajnijih karakteristika povezanih sa mentalnim bolestima, odnosno, na osnovu ovih nalaza naslućuje se mogućnost da deficit teorije uma predstavlja trajnu karakteristiku shizofrenije kao bolesti, nezavisnu od akutnog pogoršanja ili hroniciteta same bolesti. Potvrdu ovoga daju rezultati istraživanja Maze i saradnika (Mazza i sar., 2012) koji ukazuju na nepostojanje razlika između učinka na zadacima za procenu teorije uma između obolelih ispitanika tokom prve epizode bolesti i hroničnih shizofrenih pacijenata. Utvrđena oštećenja teorije uma registrovana kod grupe obolelih u odnosu na kontrolnu grupu čini se da nisu posledica toka i razvoja same bolesti. Takođe, rezultati istraživanja ukazuju na postojanje značajne veze između socijalne kognicije, tačnije teorije uma i socijalne funkcionalnosti ispitanika, što predstavlja značajan rezultat u smislu pomoći u unapređenju socijalne funkcionalnosti obolelih od ovakve bolesti koja sa sobom nosi visok stepen životne onesposobljenosti. Veza između socijalne kognicije i neurokognicije u ovom istraživanju nije utvrđena. Ovakav rezultat nije u skladu sa zaključkom izvedenim od strane Šmita i saradnika (Schmidt i sar., 2011) na osnovu pregleda rezultata radova o medijatorskoj ulozi socijalne kognicije u relaciji neurokognicije i funkcionalnog ishoda bolesti, kao i sa rezultatima istraživanja Koučurove i saradnika (Couture i sar., 2011) koji ukazuju na medijatorsku ulogu teorije uma u relaciji neurokognicije i socijalne kompetencije.

U jednom od skorašnjih istraživanja (Fretland i sar., 2015) ispitivana je veza između tipa grešaka na zadacima teorije uma i simptoma bolesti. Autori su došli do rezultata koji ukazuju na povezanost pozitivnih simptoma i grešaka koje ukazuju na preteranu mentalizaciju. Negativni simptomi nisu povezani ni sa jednim tipom greške na zadacima teorije uma, dok su simptomi dezorganizacije povezani sa greškama koje ukazuju na smanjenu funkcionalnost teorije uma. Ovakvi rezultati navode na zaključak da kod shizofrenih pacijenata nije reč o odsustvu teorije uma, tj. svesti o mentalnim stanjima, što je bila jedna od Fritovih pretpostavki (Frith, 1992). Interesantno je da su pojedini rezultati ovog istraživanja saglasni pretpostavci Abu Akela o postojanju „hiper teorije uma“ kod osoba obolelih od shizofrenije, odnosno veze između „hiper teorije uma“ i sumanutih ideja (Abu-Akel, 1999, prema Brüne, 2005). Autori istraživanja se osvrću na potrebu korišćenja naprednijih i osjetljivijih mera teorije uma i napuštanja zadataka za procenu teorije koji podrazumevaju dihotomno skorovanje.

Zaključak

Navedeni rezultati, kao i pitanja proistekla iz istraživanja teorije uma kod osoba obolelih od shizofrenije ukazuju na kompleksnost ove teme i uprkos već poznatim rezultatima koji daju odgovor na pojedina istraživačka pitanja, stiče se utisak da su brojna istraživanja tek zašla ispod površine problema. Ne treba zanemariti utvrde-

nu važnost teorije uma za socijalnu funkcionalnost, što potencira značaj ispitivanja ovog aspekta socijalne kognicije naročito u domenu psihopatologije, gde se najčešće i prepoznaju mogućnosti implementacije naučnih saznanja.

Literatura

- Arntz, A., Bernstein, D., Oorschot, M., & Schobre, P. (2009). Theory of mind in borderline and cluster-C personality disorder. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 197, 801-807.
- Astington, J. W., & Edward, M. J. (2010). The development of theory of mind in early childhood. *Social Cognition in Infancy*, 5, 16-20.
- Baez, S., & Ibanez, A. (2014). The effects of context processing on social cognition impairments in adults with Asperger's syndrome. *Frontiers in Neuroscience*, 8, 1-9.
- Baron-Cohen, S., Jolliffe, T., Mortimore, C., & Robertson, M. (1997). Another advanced test of theory of mind: Evidence from very high functioning adults with autism or Asperger syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 813-822.
- Baron-Cohen, S., Leslie, A. M., & Frith, U. (1985). Does the autistic child have a "theory of mind"? *Cognition*, 21, 37-46.
- Baron Cohen, S., Wheelwright, S., Hill, J., Raste, Y., & Plumb, I. (2001). The "Reading the Mind in the Eyes" test revised version: A study with normal adults, and adults with Asperger syndrome or high-functioning autism. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 42, 241-251.
- Beaunieux, H., Cauvin, C., Duvall, C., Le Berre, A.P., Vabret, F., Pitel, A.L., Allain, P., Desgranges, B., & Eustache, F. (2011). The effect of alcoholism on different components of Theory of Mind, Unpublished paper, 34th Annual Scientific Meeting of the Research-Society-on-Alcoholism, At Atlanta, GA, June 25-29.
- Beer, J. S., & Ochsner, K. N. (2006). Social cognition: A multi level analysis. *Brain Research*, 1079, 98-105.
- Bora, E., Yücel, M., & Pantelis, C. (2009). Theory of mind impairment: a distinct trait-marker for schizophrenia spectrum disorders and bipolar disorder?. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 120, 253-264.
- Bora, E., Bartholomeusz, C., & Pantelis, C. (2016). Meta-analysis of Theory of Mind (ToM) impairment in bipolar disorder. *Psychological Medicine*, 46, 253-264.
- Bosco, F. M., Capozzi, F., Colle, L., Marostica, P., & Tirassa, M. (2014). Theory of mind deficit in subjects with alcohol use disorder: an analysis of mindreading processes. *Alcohol and Alcoholism*, 49, 299-307.
- Brüne, M. (2005). "Theory of mind" in schizophrenia: a review of the literature. *Schizophrenia Bulletin*, 31, 21-42.
- Carr, L., Iacoboni, M., Dubeau, M. C., Mazziotta, J. C., & Lenzi, G. L. (2003). Neural mechanisms of empathy in humans: a relay from neural systems for imitation to limbic areas. *Proceedings of the national Academy of Sciences*, 100, 5497-5502.
- Corcoran, R., Mercer, G., & Frith, C. D. (1995). Schizophrenia, symptomatology and social inference: investigating "theory of mind" in people with schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 17, 5-13.

- Corcoran, R., & Frith, C. D. (2003). Autobiographical memory and theory of mind: evidence of a relationship in schizophrenia. *Psychological Medicine*, 33, 897-905.
- Couture, S. M., Granholm, E. L., & Fish, S. C. (2011). A path model investigation of neurocognition, theory of mind, social competence, negative symptoms and real-world functioning in schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 125, 152-160.
- Decety, J., & Sommerville, J. A. (2003). Shared representations between self and other: a social cognitive neuroscience view. *Trends in Cognitive Sciences*, 7, 527-533.
- Dinsdale, N., & Crespi, B. J. (2013). The borderline empathy paradox: evidence and conceptual models for empathic enhancements in borderline personality disorder. *Journal of Personality disorders*, 27, 172-195.
- Dolan, M., & Fullam, R. (2004). Theory of mind and mentalizing ability in antisocial personality disorders with and without psychopathy. *Psychological Medicine*, 34, 1093-1102.
- Duval, C., Piolino, P., Bejanin, A., Eustache, F., & Desgranges, B. (2011). Age effects on different components of theory of mind. *Consciousness and Cognition*, 20, 627-642.
- Fletcher, P. C., Happe, F., Frith, U., Baker, S. C., Dolan, R. J., Frackowiak, R. S., & Frith, C. D. (1995). Other minds in the brain: a functional imaging study of "theory of mind" in story comprehension. *Cognition*, 57, 109-128.
- Fretland, R. A., Andersson, S., Sundet, K., Andreassen, O. A., Melle, I., & Vaskinn, A. (2015). Theory of mind in schizophrenia: error types and associations with symptoms. *Schizophrenia research*, 162, 42-46.
- Frith, C. D. (1992). *The Cognitive Neuropsychology of Schizophrenia*. Hove, UK: L. Erlbaum Associates.
- Frith, C. D. (2004). Schizophrenia and theory of mind. *Psychological Medicine*, 34, 385-389.
- Frith, C. D. (2008). Social cognition. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 363, 2033-2039.
- Frith, C. D., & Corcoran, R. (1996). Exploring 'theory of mind' in people with schizophrenia. *Psychological medicine*, 26, 521-530.
- Frith, C. D., & Frith, U. (2007). Social cognition in humans. *Current Biology*, 17, R724-R732.
- Frith, C. D., & Singer, T. (2008). The role of social cognition in decision making. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London B: Biological Sciences*, 363, 3875-3886.
- Gallagher, H. L., Happé, F., Brunswick, N., Fletcher, P. C., Frith, U., & Frith, C. D. (2000). Reading the mind in cartoons and stories: an fMRI study of 'theory of mind' in verbal and nonverbal tasks. *Neuropsychologia*, 38, 11-21.
- Gallese, V., & Goldman, A. (1998). Mirror neurons and the simulation theory of mind-reading. *Trends in Cognitive Sciences*, 2, 493-501.
- Gallese, V., Keysers, C., & Rizzolatti, G. (2004). A unifying view of the basis of social cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 8, 396-403.
- Gonzalez-Gadea, M. L., Baez, S., Torralva, T., Castellanos, F. X., Rattazzi, A., Bein, V., Rogg, K., Manez, F., & Ibanez, A. (2013). Cognitive variability in adults with ADHD

- and AS: disentangling the roles of executive functions and social cognition. *Research in developmental disabilities*, 34, 817-830.
- Green, M. F., Penn, D. L., Bentall, R., Carpenter, W. T., Gaebel, W., Gur, R. C., Kring, A. M., Park, S., Silverstein, S. M., & Heinssen, R. (2008). Social cognition in schizophrenia: an NIMH workshop on definitions, assessment, and research opportunities. *Schizophrenia Bulletin*, 34, 1211-1220.
- Harari, H., Shamay-Tsoory, S. G., Ravid, M., & Levkovitz, Y. (2010). Double dissociation between cognitive and affective empathy in borderline personality disorder. *Psychiatry Research*, 175, 277-279.
- Hiatt, L. M., & Trafton, J. G. (2010). A cognitive model of theory of mind; in D. Salvucci & G. Gunzelmann (eds.): *Proceedings of the 10th International Conference on Cognitive Modeling*. Philadelphia: Drexel University.
- Hynes, C. A., Baird, A. A., & Grafton, S. T. (2006). Differential role of the orbital frontal lobe in emotional versus cognitive perspective-taking. *Neuropsychologia*, 44, 374-383.
- Ioannidi, N., Konstantakopoulos, G., Sakkas, D., & Oulis, P. (2014). The relationship of Theory of Mind with symptoms and cognitive impairment in bipolar disorder: A prospective study. *Psychiatriki*, 26, 17-27.
- James, R., & Blair, R. (2007). Empathic dysfunction in psychopathic individuals; in T. F. D. Farrow & P. W. R. Woodruff (eds.): *Empathy in mental illness, Vol. 1*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jha, M., & Singh, T. B. Issues in Theory of Mind Research—An Overview. *Delhi Psychiatry Journal*, 12, 195-201.
- Kalbe, E., Schlegel, M., Nowak, D. A., Dafotaksi, M., Bangard, M., Shamay-Tsoory, S., Onur, O. A., Kessler, J. (2010). Dissociating cognitive from affective theory of mind: A TMS study. *Cortex*, 46, 769-780.
- Kerr, N., Dunbar, R. I., & Bentall, R. P. (2003). Theory of mind deficits in bipolar affective disorder. *Journal of Affective Disorders*, 73, 253-259.
- Langdon, R. (2005). Theory of mind in schizophrenia; in B. F. Malle, & S. D. Hodges, (eds.): *Other minds: How Humans Bridge the Divide between Self and Others*. New York: Guilford Press.
- Mazza, M., De Risio, A., Surian, L., Roncone, R., & Casacchia, M. (2001). Selective impairments of theory of mind in people with schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 47, 299-308.
- Mazza, M., Pollice, R., Pacitti, F., Pino, M. C., Mariano, M., Tripaldi, S., Casacchia, M., & Roncone, R. (2012). New evidence in theory of mind deficits in subjects with chronic schizophrenia and first episode: correlation with symptoms, neurocognition and social function. *Rivista di psichiatria*, 47, 327-336.
- McCabe, R., Leudar, I., & Healey, P. G. (2006). What do you think I think? Theory of Mind and schizophrenia. In *Proceedings of XXVII Annual Conference of the Cognitive Science Society* (pp. 1443-1448).
- Medina-Pradas, C., Navarro, J. B., Álvarez-Moya, E. M., Grau, A., & Obiols, J. E. (2012). Emotional theory of mind in eating disorders. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 12, 189-202.

- Mitchell, I. J., Beck, S. R., Boyal, A., & Edwards, V. R. (2011). Theory of mind deficits following acute alcohol intoxication. *European Addiction Research*, 17, 164-168.
- Olley, A. L., Malhi, G. S., Bachelor, J., Cahill, C. M., Mitchell, P. B., & Berk, M. (2005). Executive functioning and theory of mind in euthymic bipolar disorder. *Bipolar Disorders*, 7, 43-52.
- Onuoha, R. C., Quintana, D. S., Lyvers, M., & Guastella, A. J. (2016). A Meta-analysis of Theory of Mind in Alcohol Use Disorders. *Alcohol and Alcoholism*, (Oxford, Oxfordshire), 1-6.
- Poletti, M., Enrici, I., & Adenzato, M. (2012). Cognitive and affective Theory of Mind in neurodegenerative diseases: Neuropsychological, neuroanatomical and neurochemical levels. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 36, 2147-2164.
- Quinn, K. A., Macrae, C. N., & Bodenhausen, G. V. (2003). Social cognition. In L. Nadel (Ed.), *Encyclopedia of Cognitive Science*, Vol. 4. London: Nature Publishing Group.
- Renneberg, B., Herm, K., Hahn, A., Staebler, K., Lammers, C. H., & Roepke, S. (2012). Perception of social participation in borderline personality disorder. *Clinical Psychology & Psychotherapy*, 19, 473-480.
- Richell, R. A., Mitchell, D. G. V., Newman, C., Leonard, A., Baron-Cohen, S., & Blair, R. J. R. (2003). Theory of mind and psychopathy: can psychopathic individuals read the 'language of the eyes'? *Neuropsychologia*, 41(5), 523-526.
- Rizzolatti, G., & Craighero, L. (2005). Mirror neuron: a neurological approach to empathy; in J. P. Changeux, A. Damasio, & W. Singer (eds.): *Neurobiology of Human Values*. Springer Berlin Heidelberg.
- Roepke, S., Vater, A., Preißler, S., Heekeren, H. R., & Dziobek, I. (2013). Social cognition in borderline personality disorder. *Frontiers in neuroscience*, 6, 1-12.
- Russell, T. A., Schmidt, U., Doherty, L., Young, V., & Tchanturia, K. (2009). Aspects of social cognition in anorexia nervosa: affective and cognitive theory of mind. *Psychiatry Research*, 168, 181-185.
- Schmidt, S. J., Mueller, D. R., & Roder, V. (2011). Social cognition as a mediator variable between neurocognition and functional outcome in schizophrenia: empirical review and new results by structural equation modeling. *Schizophrenia Bulletin*, 37, S41-S54.
- Shamay-Tsoory, S. G., Tomer, R., Berger, B. D., Goldsher, D., & Aharon-Peretz, J. (2005). Impaired "affective theory of mind" is associated with right ventromedial prefrontal damage. *Cognitive and Behavioral Neurology*, 18, 55-67.
- Shanton, K., & Goldman, A. (2010). Simulation theory. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 1, 527-538.
- Spek, A. A., Scholte, E. M., & Van Berckelaer-Onnes, I. A. (2010). Theory of mind in adults with HFA and Asperger syndrome. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40, 280-289.
- Steele, S., Joseph, R. M., & Tager-Flusberg, H. (2003). Brief report: Developmental change in theory of mind abilities in children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 33, 461-467.
- Stone, V. E., Baron-Cohen, S., & Knight, R. T. (1998). Frontal lobe contributions to theory of mind. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 10, 640-656.

- Tager-Flusberg, H. (2007). Evaluating the theory-of-mind hypothesis of autism. *Current Directions in Psychological Science*, 16, 311-315.
- Tapajóz Pereira de Sampaio, F., Soneira, S., Aulicino, A., & Allegri, R. F. (2013). Theory of mind in eating disorders and their relationship to clinical profile. *European Eating Disorders Review*, 21, 479-487.
- Tchanturia, K., Happé, F., Godley, J., Treasure, J., Bara-Carril, N., & Schmidt, U. (2004). 'Theory of mind' in anorexia nervosa. *European Eating Disorders Review*, 12, 361-366.
- Tomasello, M., Carpenter, M., Call, J., Behne, T., & Moll, H. (2005). Understanding and sharing intentions: The origins of cultural cognition. *Behavioral and Brain Sciences*, 28, 675-691.
- Uekermann, J., Channon, S., Winkel, K., Schlebusch, P., & Daum, I. (2007). Theory of mind, humour processing and executive functioning in alcoholism. *Addiction*, 102, 232-240.
- Wolf, F., Brüne, M., & Assion, H. J. (2010). Theory of mind and neurocognitive functioning in patients with bipolar disorder. *Bipolar disorders*, 12, 657-666.
- Zalla, T., Sav, A. M., Stopin, A., Ahade, S., & Leboyer, M. (2009). Faux pas detection and intentional action in Asperger Syndrome. A replication on a French sample. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 39, 373-382.

Milica Mitrović

THEORY OF MIND

Abstract

Social cognition is a multidimensional construct that refers to cognitive processes for processing social information that provide good functioning of an individual in the social field through understanding ourselves and others. Social cognition includes theory of mind which is determined as the ability to understand our own, as well as mental states of other people, in order to ensure anticipation and interpretation of their behavior. This determination makes the theory of mind fundamentally important for adequate social functioning, hence it is the focus of interest of many researchers, especially those in the field of developmental psychology and psychopathology. Studying theory of mind in the field of psychopathology is justified by the fact that the social dysfunction is present in a greater or lesser extent in most mental illnesses. Special attention was paid to the theory of mind in people with schizophrenia. Numerous studies have been able to answer the specific research questions, but also launch a number of new, which reflects all the complexity of the studied phenomena.

Keywords: social cognition, theory of mind, mental disorders

ГОДИШЊАК ЗА ПСИХОЛОГИЈУ

Издавач

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТА У НИШУ

За издавача

Проф. др Горан Максимовић, декан

Лектор / коректор

Марија Николић

Корице

Димитрије Станојевић

Прелом

Милан Д. Ранђеловић

Формат

17 x 24 cm

Штампа

SCERO PRINT

Тираж

100 примерака

Ниш 2016.

ISSN 1451-5407

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

159.9

ГОДИШЊАК за психологију / главни и
одговорни уредник Весна Анђелковић.
– Год. 11, бр. 13 (2014)- . – Ниш (Ћирила и
Методија 2) : Филозофски факултет, 2016-
. - 24 cm

Годишње. – Је наставак : *Godišnjak*
studijske grupe za psihologiju = ISSN
1451-1967

ISSN 1451-5407 = Годишњак за психологију

COBISS.SR-ID 108659468